T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ

MUSUL VE KERKÜK VAKIFLARI H.922-1112 / M.1516-1700

Isam ALBAYATY

TARİH ANABİLİM DALI

AĞUSTOS 2020

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
Gazi
1926

MUSUL VE KERKÜK VAKIFLARI
H.922-1112 / M.1516-1700

Isam ALBAYATY

DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

AĞUSTOS 2020

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ne dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

ISAM ALBAYATY

31.08.2020

MUSUL VE KERKÜK VAKIFLARI H.922-1112 / M.1516-1700

(Doktora Tezi)

Isam ALBAYATY

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ağustos 2020

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş coğrafi dağılımında ve en önemli kurumsal oluşumların başında hiç kuşkusuz vakıflar gelmektedir. Vakıf müessesesi sosyal ve ekonomik hayatta yardımlaşma düşüncesine dayanmaktadır. Vakıf, toplum içerisinde hayır işlerine süreklilik kazandırmış olup menkul ve gayrimenkulün Allah'ın mülkü hükmüne dönüşmesini sağlamıştır. Vakıf mülkler idari anlamda mütevellinin özel anlamda ise İslam toplumunun koruması altındadır. Bu kurum bütün İslam devletlerinde uygulanmış ve Osmanlı Devleti'nde ise cemiyetin her alanına yayılmıştır. Nitekim toplumun ihtiyaç duyduğu başta dini hizmetler olmak üzere eğitim, tasavvuf ve sosyal yardım kurumlarının tesis ve varlığını sürdürmesi hatta şehirlerin imar ve iskânının vakıflar yoluyla yapıldığı bilinmektedir. Bu çalışmada, Osmanlı döneminde XVI. ve XVII. yüzyıllar arasında Musul ve Kerkük'te kurulmuş vakıflar incelenmiştir. Araştırmada Osmanlılar devrinde de siyasi merkez özelliğini devam ettiren Musul ve Kerkük'ün XVII. yüzyıl sonlarına kadarki tarihi, coğrafi özellikleri ve vakıf kurumundan bahsedilmiş; bu kurumların gelir kaynakları, işletme usulleri ve giderleri elde edilen veriler ortaya konmuştur. Ayrıca söz konusu iki şehirde kurulan vakıfların kurucuları ve yönetimi hususunda tespit edilen kayıtlardan bilgiler verilmiştir. Böylelikle genel anlamıyla Musul ve Kerkük vakıfları dinî, kültürel, toplumsal ve ekonomik yönlerden ele alınarak ele bu müesseselerin insan ve toplum yaşamındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

Bilim Kodu : 117513
Anahtar Kelimeler : Musul, Kerkük, Vakıf, Osmanlı Devleti.
Sayfa Sayısı : 216
Tez Danışması : Prof. Dr. Hamza Keleş
Öğrenci ORCID ID : 0000-0003-2413-2203

MOSUL AND KİRKUK FOUNDATINOS (WAQFS) 922-1112 A.H./ 1516-1700 A.D.

(Ph. D.Thesis)

ISAM ALBAYATY

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES

August 2020

ABSTRACT

Foundations (Waqfs) are undoubtedly one of the most important institutional formations in the wide geographical distribution of the Ottoman Empire. The foundation model is based on the idea of helping and cooperation in social and economic life. Foundation has brought continuity to charity work in the society and transformed movable and immovable real estate properties into the property of god. Foundatino properties are under the protection of the trustee in the administrative sense and the Islamic society in the private sense. This institution was applied in all Islamic states and spread throughout the society in the Ottoman State. As a matter of fact, it is known that the establishing and maintaining the existence of educational institutions, mysticism and social aid institutions, especially religious services, which are needed by the society an deven the development and settlement of cities have been done through foundations. In this study, many Muslim foundations that were established in Mosul and Kirkuk between 16 th and 17 th centuries in the Ottoman period have been examined. In the research, historical, geographical features and foundation institutions of Mosul and Kirkuk, which continued to be political centres in the Ottoman era, until the end of the 17 th century have been given and the income sources, operating procedures and expenses of these institutions have been revealed by tabulating the data obtained. In addition, the importance of the Mosul and Kirkuk foundations with respect to social life, worshipping, education, mysticism institutions and shrine foundations as well as social areas and the place of these institutions and foundations in the social and cultural lives of people have been tried to be determined. In addition, information from the records determined about the founders and management of the foundations established in these two cities have been provided.

Science Code : 117513
Key Words : Mosul, Kirkuk, Foundation (waqf), Ottoman Empire.
Page Number : 216
Supervisor : Prof. Dr. Hamza KELEŞ
Student ORCID ID : 0000-0003-2413-2203

TEŞEKKÜR

Çalışmanın boyunca değerli yardım ve katkıyla beni yönlendiren, başlangıcından son aşamasına kadar destek ve engin bilgilerini her zaman bana destek olduğu, tez danışmanım sayın Prof. Dr. Hamza KELEŞ'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışma alanımda geniş ufkla açıcı bilgiler için hocam Prof. Dr. Mustafa ALKAN ve Prof.Dr. Ahmet GÜNEŞ'e teşekkür ediyorum. Tez yazımı boyunca yardımlarından istifade ettiğim Arş. Gör. Dr. Mustafa CAN'ı da ayrıca zikretmem gerekir.

Manevi destekleriyle beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan çok değerli eşim Orjuwan, kızlarım Sarah ve Fatma ile bügünlere gelmemde büyük emekleri olan babam ve annem teşekkür ediyorum, bu çalışmayı onlara armağan ediyorum.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET iv

ABSTRACT v

TEŞEKKÜR vi

İÇİNDEKİLER vii

TABLOLAR LİSTESİ xiii

KISALTMALAR xv

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSUL VE KERKÜK TANIMI, TARİHİ, OSMANLILAR HÂKİMİYETİNE GİRMESİ VE İDARİ YAPISI

1.1. Musul ve Kerkük Tanımı 9

1.1.1. Adı 9

1.1.2. Coğrafi Yapısı 10

1.1.2.1. Musul ve Kerkük'teki kale 12

1.2. Musul ve Kerkük Tarihi 14

1.3. Osmanlı Döneminde Musul ve Kerkük 19

1.4. Osmanlı Döneminde Musul ve Kerkük'ün İdari Yapısı 22

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI – İSLAM MEDENİYETİNDE VAKIFLARIN YERİ VE ÖNEMİ

2.1. Vakıf Tanımı 27

2.2. Osmanlı Devleti'nde Vakıflar 29

2.2.1. Osmanlı Devleti'nde Vakıf İdaresi 30

2.2.1.1. Kadıların vakıf idaresindeki rolü 33

2.2.1.2. Müftülerin vakıf idaresindeki rolü 34

2.2.1.3. Vakıflarda görevlilerin rolü 35

Sayfa

2.2.2. Osmanlı Devleti'nde Vakıf Hizmetleri 36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSUL VE KERKÜK VAKIFLARI

3.1. Osmanlı Öncesi Musul ve Kerkük Vakıflarının Durumu 39

3.2. Osmanlı Dönemi Musul ve Kerkük Vakıfları 43

3.2.1. İbadet Kurumları ile İlgili Vakıflar 44

3.2.1.1. Mescit ve câmii 44

3.2.1.1.2. Musul ve Kerkük camii vakıfları 46

3.2.1.1.3. Musul ve Kerkük mescit vakıfları 60

3.2.2. Eğitim – Öğretim Kurumları ile İlgili Vakıflar 70

3.2.2.1. Medreseler 70

3.2.2.1.1. Musul ve Kerkük Medrese Vakıfları 72

3.2.2.2. Sıbyan mektepleri (Muallimhâneler) 79

3.2.2.2.1. Musul ve Kerkük Sıbyan mektepleri vakıfları 79

3.2.3. Tasavvuf Kurumları ile İlgili Vakıflar 80

3.2.3.1. Tekke ve zaviyeler 80

3.2.3.1.1. Musul ve Kerkük zaviye vakıfları 82

3.2.3.1.2. Musul ve Kerkük tekke vakıfları 91

3.2.4. Türbeler Vakfı 93

3.2.4.1. Musul ve Kerkük türbe vakıfları 93

3.2.4.1.1. Hazreti Şit türbesi vakfı 93

3.2.4.1.2. Hazreti Yunus türbesi vakfı 94

3.2.4.1.3. Hazreti Cercis türbesi vakfı 101

3.2.4.1.4. Hazreti Danyal türbesi vakfı 105

3.2.4.2. Musul ve Kerkük İmamzadegân türbe vakıfları 105

3.2.4.2.1. İmâm İbrahim b.İmam Ca'ferü'l-Sâdık türbesi 106

Sayfa

3.2.4.2.2. İmam Abdurrahman b. İmam Hasan türbesi 106
3.2.4.2.3. İmam Abdul Muhsin b. İmam Hasan türbesi 107
3.2.4.2.4. İmam Ali b. Muhammed Lütfi türbesi 107
3.2.4.2.5. İmam Avneddin b. İmam Hasan türbesi 107
3.2.4.2.6. Binâ-ti İmam Hasan türbeleri 108
3.2.4.2.7. İmam Muhammed El-Bakır b. İmam Hasan türbesi 108
3.2.4.2.8. İmam Muhsin b. İmam Hasan türbesi 109
3.2.4.2.9. İmam Ali b. İmam Ali El – Hadi türbesi 109
3.2.4.2.10. İmam Zeyd b. Ali türbesi 109
3.2.4.2.13. Fatıma El-Suğrâ bint-i İmam Hüseyin türbesi 111
3.2.4.2.14. Sultan Abdullah b. Hz. Ömer türbesi 111
3.2.4.2.15. Şeyh Fethi El-Musli türbesi 111
3.2.4.2.16. Şeyh Kazibü'l-Bân türbesi 112
3.2.4.2.17. Pençe-i Ali türbesi 112
3.2.4.2.18. Şeyh Hayrü'l-Nessac türbesi 112
3.2.4.2.19. İmam Yahya Ebu'l-Kasım türbesi 113
3.2.4.2.20. Meşhed Nokta türbesi 113
3.2.4.2.21. Muhammed El-Bahır türbesi 114
3.2.4.2.22. İmam Şeyh Zeğiri türbesi 114
3.2.4.2.23. İsa Dede türbesi 115
3.2.4.2.24. İmam Şemseddin Cemmâs türbesi 115
3.2.4.2.25. İmam Zeyd b. Ali türbesi 118
3.2.4.2.26. İmâm Yahya b. İmam Ebu'l-Kasım türbesi 118
3.2.4.2.27. İmâm Abdullah b. İmam Ömer türbesi 119
3.2.4.2.28. İmam Ali El-Hadi makamı 120
3.2.4.2.29. İmam Kasım b. İmam Musa El-Kâzım türbesi 121

Sayfa

3.2.4.2.30. İmam Sultan ve İmam Saki türbeleri 121

3.2.4.2.31. İmam Şeyh Hasan Beg Alemdar-ı Hazreti Resulallah türbesi 122

3.2.4.2.32. İmam Zeynelabidin türbesi 122

3.2.4.2.33. Hızır Nebi vakfı 125

3.2.5. Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı 126

3.2.5.1. Musul ve Kerkük Haremeyn vakıfları 127

3.2.5.1.1. Musul'daki Haremeyn vakıfları 127

3.2.5.1.2. Kerkük'teki Haremeyn vakıfları 131

3.2.6. Aile ve Sosyal Güvenlik Vakıfları 135

3.2.6.1. Hafız Kulu vakfı 137

3.2.6.2. Molla İbrahim vakfı 137

3.2.6.3. Murat Çavuş vakfı 138

3.2.6.4. Hacı Yunus vakfı 138

3.2.6.5. Kadı Veliyüddin vakfı 138

3.2.6.6. Abbas Ağa vakfı 139

3.2.6.7. Muhammed Efendi vakfı 139

3.2.6.8. Şeyh Rauf vakfı 139

3.2.6.9. Hacı Ömer vakfı 140

3.2.6.10. Şeyh Muhammed Hasan vakfı 140

3.2.7. Sosyal ve Beledi Hizmet Vakıfları 141

3.2.7.1. Hamamlar 141

3.2.7.2. Köprüler 143

3.2.7.3. Diğer Vakıflar 144

Sayfa

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUSUL VE KERKÜK VAKIF KURUCULARI, SOSYAL - EKONOMİK YAPI VE DAĞILIMI

4.1. Vakıf Kurucularının Meslek ve Statüleri 145

4.2. Kurucuların İsimleri 146

4.3. Kurucuların Lâkapları 148

4.4. Kurucuların Unvanları 149

4.5. Ekonomik Boyutlu Katkılar 150

4.6. Vakıfların Amaçları 153

4.7. Vakıfların Yönetimi 156

4.8. Mahalleler ile İlgili Vakıflara 160

4.9. Vakıf Arazileri 163

4.9.1. Vakıf Arazilerinin Mülkiyeti 164

4.9.2. Vakıf Arazileri Kökenleri ve Çeşitleri 166

4.9.3. Vakıf Arazileri ve Vakfedilme Yolları 171

SONUÇ 175

KAYNAKLAR 179

EKLER 195

EK 1. Musul'un Coğrafi Haritası .(BOA.,*HRT.h.445.08)*. 196

EK 2. Kerkük'ün Coğrafi Haritası (BOA.,*HRT.h.01)*. 197

EK 3: TKGM,TADB,*TT.d.120*,120. 198

EK 4. BOA.,*TT.d.308*,176. 200

EK 5. XVI. Yüzyılda Kerkük'ün Vakıfların Dağılımı. 202

EK 6. Musul Şehrinden Genel Bir Görünüm 203

EK 7. Kerkük'ü Gösteren Minyatür. 204

EK 8. Cami Nurî El-Kabir (Ulu Camii) Musul'da 205

EK 9. Cami Nebi Yunus Musul'da. 206

Sayfa

EK 10. Cami Nebi Cercis. 207

EK 11. Cami Hizam Minaresi Musul'da. 208

EK 12. Hz. Danyal Cami Minaresi Kerkük'te. 209

EK 13. Hz. Danyal Giriş Kapısı ve Türbesi. 210

EK 14. Kerkük Kalesi'nin içerisinde Hz. Danyal, Üzeyir, Huneyn Türbeleri. 211

EK 15. İmam Sltan ve İmam Saki Giriş Kapısı ve Türbesi Kerkük'te. 212

EK 16. İmam Zeynelabidin Mezarı Dakuk'ta. 213

EK 17. Şeyh Kavvas Zaviyesi Dakuk'ta. 214

EK 18. Musul ve Kerkük'te Mahalleler Örneği. 215

ÖZGEÇMİŞ 216

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo **Sayfa**

Tablo 3.1. Musul ve Kerkük'teki Camii Görev Alan Kişilerin Akçe olarak Yevmiyeleri 47

Tablo 3.2. El-Nurî El-Kebir Camii Vakıf Gelirleri 50

Tablo 3.3. Sincar Camii Vakıf Gelirleri H.932 / M.1526 57

Tablo 3.4. Musul ve Kerkük MescitVakıflarının Gelir ve Giderleri 61

Tablo 3.5. Salbartu Zaviyesi Vakfın Gelirleri kaynağı 88

Tablo 3.6. Hz. Yunus Vakıf Giderleri (H.932-983/ M.1526-1575)..... 100

Tablo 3.7. Hz. Cercis Vakıf Giderleri (H.932-983 / M.1526-1575)..... 104

Tablo 3.8. İmam Şemseddin Cemmâs Vakıf Giderleri 117

Tablo 3.9. İmam Abdullah b. İmam Ömer Vakfı Giderleri 120

Tablo 3.10. Musul'daki Haremeyn-i ş-Şerifeyn Toplam Gelirleri 131

Tablo 3.11. Kerkük'teki Haremeyn Evkafı'na Ayrılan Gelir Miktarları 134

Tablo 3.12. Kerkük'ten Haremeyn-i ş-Şerifeyn Görevlilerin Ücretleri 134

Tablo 3.13. Tapu Tahrir Defterlerinden İsimlerine Rastlanan Hamamların H.932-983/M.1526-1575'teki gelirleri..... 142

Tablo 3.14. Kerkük'teki Hamamların Gelirleri H.1068-1112/M.1658-1700 142

Tablo 4.1. H.922-1112/M.1516-1700 Tarihler Arasında Musul ve Kerkük'teki Vakıf Kurucularının Mesleği Belli Olup-Olmayışına Göre Dağılımı 146

Tablo 4.2. Musul ve Kerkük'teki Vâkıf Kurucularının İsimlerinin Dağılımı 147

Tablo 4.3. Musul ve Kerkük Kurucularının Lâkaplarının Dağılımı 148

Tablo 4.4. Musul ve Kerkük Kurucularının Unvanlarının Dağılımı..... 150

Tablo 4.5. Musul ve Kerkük Vakıflarının Gelir Kaynakları Dağılımı..... 151

Tablo 4.6. Musul ve Kerkük Vakıflarında Gelir Oranlarının Dağılımı 152

Tablo 4.7. Hizmet Amaçlarına Göre Musul ve Kerkük Çevresinde Kurulmuş Vakıflar 154

Tablo 4.8. Musul ve Kerkük Kurulan Vakıfların Coğrafi Dağılımı 156

Tablo **Sayfa**

Tablo 4.9. Vakıf Kurumlarında Çalışan Personel Sayıları Dağılımı 158

Tablo 4.10. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Musul ve Kerkük Vakıfların Dağılımı 159

Tablo 4.11. Musul ve Kerkük Vakıflarının Mahallelere Dağılımı 161

Tablo 4.12. Musul Mahallelerinde Görev Yapan Vakıf Görevlileri..... 162

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.g.e.	Adı geçen eser.
a.g.m.	Adı geçen makale.
AE.SMMD.IV.	Ali Emiri, Mehmed IV.
AE.SMST.II.	Ali Emiri, Mustafa II.
b.	Bın.
B.	Baskı.
Bkz.	Bakınız.
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
C.	Cilt.
C.EV.	Cevdet Evkafı.
Çev.	Çeviren.
D.	Defter.
DFE.TD.	Defterhane-i Amire Tahrir Defteri.
ES.	Esası Defter.
EV.HMH.d	Evkaf Harameyn Muhasebesi Defterleri.
H.	Hicri.
Haz.	Hazırlayan.
Hz.	Hazreti.
M.	Miladi.
M.Ö.	Milattan Önce.
M.S.	Milattan Sonra.
MAD.	Maliyeden Müdevver Defteri.
MD.	Mühimme Defteri.
TADB	Tapu Arşivi Daire Başkanlığı.
Tah.	Tahkik.
Tak.	Takdim
TKGM	Tapu ve Kadastor Genel Müdürlüğü.
TS.MA.d	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defteri.

TT.d	Tapu Tahrir Defteri.
vd.	ve diğer.
VGMA.	Vakıf Genel Müdürlüğü Arşivi.
vs.	vesaire.

GİRİŞ

İslam hukukuna göre vakıfların pek çok tarifi yapılmıştır. Sözlük anlamıyla; duruş, durmak, alıkoymak, ayakta bekleme ve hareketten alıkoyma gibi birçok manaya gelen vakıf kelimesinin,[1] ıstılah (deyim) olarak ise bir malın herhangi biri tarafından temlik edilmesini engellemek anlamına gelmektedir. Daha geniş anlamda ise XIII.-XIX. yüzyıllar arasındaki dönemde, İslam ülkelerindeki sosyal ve iktisadi hayatta bir yer tutan dini-sosyal müessesenin adıdır.[2]

Vakıf müessesesi, asırlar boyunca bütün İslam memleketlerinde büyük önem kazanmış, sosyal ve ekonomik hayat üzerinde derin tesirlerde bulunmuş dini-hukuki bir müessesesidir.[3] Vakıf kısaca, bir kimsenin Allah'ın rızasını kazanmak için, sahip olduğu menkul [4] veya gayrı menkulünü [5] dini, içtimai ya da hayır hizmetleri için tahsis etmesi olarak tanımlayabiliriz. Vakıf tesis eden kişiye vâkıf, vakfedilen mala mevkuf denir. Vakıf kuran kişinin amaçlarını, şartlarını ihtiva eden, kurulacak vakfın yönetim şekline ilişkin esasları belirleyen ve mahkeme tarafından tescil edildikten sonra vakfın vücut bulduğu belgeye de Vakfiyename denilmektedir.[6] Vakıf (vakıf eden kişi) kadı huzurunda tescil edilen vakfiyesinde, vakfiyenin hedeflerini, şartlarını ve yönetimini belirlemekte ve bu vakfa bir mütevelli görevli tayin etmektedir.[7]

---

[1] Kelimenin diğer anlamları için Bkz. Sami, Ş.(1317), *Kamus-ı Türki*, İstanbul: Dersaadet İkdam Matbaası,1495-1496; El-Kübeysi, M.Ü.(1977), *Ahkamü'l-Vakıf fi ş-Şeriatil İslamiyye*, C.1,Bağdat,3-4.

[2] Yediyıldız, B.(1986), "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XIII,479-484.

[3] Köprülü, F.(1983), *İslam ve Türk Hukuk Tarih Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Ötüken Yayınlar,351.

[4] Menkul bir mahaldan başka mahalle nakil mümkün olan şeydir. Berki, A.(1965), *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye veBenzeriVesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*, Ankara: Doğuş Matbaası,36.

[5] Gayr-i Menkul, başka yere taşınması mümkün olmayan mal veya mülktür. Yani mevcut durum bozulmadan nakil ve tahvili mümkün olmayan mal demektir. Atiyyetullah, A. (1963), *El-Kâmusu'l-İslamî,* C.1, Kahire: Mektebetü Nahdatü'l-Mısriyye,268; Kurt, İ.(1997)," Vakıf Müessesesi XV. ve XVI. Asır Vakıfları", *XV. ve XVI. Asırları Türk Asır Yapan Değerler, İslami İlimler Araştırma Vakfı*, İstanbul: Ensar Neşriyat,516.

[6] Özdemir, R.(1993,14-17 Ekim), *Osmanlı Vakıflarının Kurulması ve Yaşatılmasında Devlet Kurumlarının İşleyişi*, Fırat Üniversitesi Tarih Sempozyumu'na sunulmuş,1-137; Akgündüz, A.(1996), *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, B.2, İstanbul: Cihan Matbaası,76-77-78.

[7] İnalcık, H.(2002), *Tarihi-l-El-Devlet El-Osmaniyye min Alnuşu ila El-İnhidar*, (Çev. Muhammed Arnavut), Beyrut, 222-223.

Vakıflar gördükleri hizmetler itibariyle; dini, içtimai ve iktisadi vakıflar, mahiyetleri itibariyle ise hayrı[8], zürri (evlatlık, aile) ve avarız vakıflar [9] olmak üzere bir takım kategorilere ayrılmaktadır.[10]

Vakıflar Osmanlı Devleti'nde toplumsal, sosyal, kültürel ve ekonomik hayattaki rolü ile bugün tahayyül edilemeyecek kadar geniş alanlara yayılmış ve fonksiyonları itibarıyla insan ve sosyal hayatın bütün cephelerini kuşatmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme dönemlerinde sosyal hayatın en önemli kurumu olan vakıf müessesidir.[11] Bu müessese Osmanlı döneminde çok büyük bir inkişafa mazhar olmuş ve sosyal alanda, eğitimde, sağlıkta, sosyal yardım ve sosyal güvenlik gibi en temel alanlarda önemli roller üstlenmiştir. Osmanlı Devleti toplumun tüm sosyal ihtiyaçlarını vakıflar yoluyla karşıladığından, Osmanlı medeniyeti için bir "vakıf medeniyeti" tabiri kullanılmaktadır. Vakıf müessesesi, XVI. yüzyıldan itibaren toplumun tüm ihtiyaçlarına cevap verebilen bir sosyal kuruluş haline gelmiştir.

Ortadoğu sahasının önemli iki bölgesi olan Irak coğrafyası içerisinde bulunan Musul ve Kerkük vilayeti yüzyıllar boyunca Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Bu nedenle Musul ve Kerkük bölgesi Türk tarihi bakımından oldukça kıymetli bir yere sahiptir. Bu araştırmanın temel amacı Osmanlı imparatorluğunu Arap coğrafyasındaki Müslümanların önemli vilayetlerinden olan Musul ve Kerkük vakıflarının XVI. – XVII. yüzyıllardaki tahlilidir. Bu konu hakkında günümüze kadar hem Türkiye'de hem de başka ülkelerde çok fazla araştırma yapılmamış olması bu konunun çalışılmasında etkili olmuştur. Bu amaçla Musul ve Kerkük şehirleri ile civar ilçe, kasaba ve köylerde H.922-1112 / M.1516-1700 tarihleri arasında kurulmuş ya da öncesinde kurulup ilgili dönemde varlıklarını devam ettirmiş olan vakıflar incelenmiştir.

Arşiv kaynakları araştırmanın temel kaynaklarını oluşturmakta olup bu kaynaklar Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi,

---

[8] Vakıflardan yararlanan bütün insanlar veya fakirler olan vakıflaradır. Bkz.El-Kübeysi, *Ahkamü'l-Vakıf fi ş-Şeriatil İslamiyye*, C.1,38.

[9] Kelime olarak avarız, ârıza'nın çoğuludur. Arıza, yangın, sel, hastalık, ölüm, deprem gibi meydana gelmesi istenilmeyen hallerdir. Avarız vakıfları ise istenmeyen böyle durumların meydana getirdikleri sıkıntıları hafifletmek veya ortadan kaldırmak için kurulmuş vakıflardır. El-Kübeysi, *Ahkamü'l-Vakıf fi ş-Şeriatil İslamiyye*, C.1,68.

[10] Geniş bilgi için Bkz. Kazıcı, Z.(1985), *İslam ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul,79-97; Yediyıldız, B.(2003), *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi,4-10.

[11] Ertem, A.(2011), "Osmanlı'dan Günümüze Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*,(36), 35-47.

Divanü'l-Vakıf-ı Sünni Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve yayımlanmış arşiv vesikaları olmak üzere beş gruba ayrılabilir.

Osmanlı dönemi Musul ve Kerkük vakıflarına ait vakfiyelerin ekseriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Arşivi'nde Musul ve Kerkük vakıfları ile ilgili bilgi veren şu kayıtlardan istifade edilmiştir. *Tapu Tahrir Defterleri No: 998; 195; 308; 660;818; 1134 ve arşivde eski numarası 282, yeni numarası 1109*; *Defterhane-i Amire Tahrir Defteri No:386*; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri No: 1619.01;3660.55.57;3646.33.90.94;3989.44.45,48;Maliyeden Müdevver Defterleri No:20207; 20180; 5233; 444; 9836.* Yine Başkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki perakende evraklardan Ali Emiri ve Cevdet tasniflerindeki belgelerden konuyla ilgili olanlar kullanılmaya çalışılmıştır.

Bu araştırma esnasında ikinci grup kaynaklar ise Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde yer alan kayıtlar oluşturmaktadır. Bu arşivden ise araştırma konusu dönemle ilgili *Defter-i Evkaf Bağdat No:582; Defter Mufassal Liva-i Kerkük No:111* ve *Defter Mufassal Liva Musul No:120*; *Defter İcmal Liva Musul No:316* künyeli defterler kullanılmıştır. Bu defterlerden özellikle Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarıyla ilgili olarak yararlanılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın üçüncü grup kaynakları yurtdışı saha araştırması ve arşiv çalışmaları çerçevesinde tespit edilen Bağdat'taki Divanü'l-Vakıf-ı Sünni Arşivi'ndeki çeşitle defterler ve vesikalar oluşturmaktadır. Bu arşivde bulunan XVI-XVII. yüzyılların başlarına ait on sekiz defter taranarak elde edilen bilgiler değerlendirmeye alınmıştır. Bu arşivde bulunan kayıtlar XVII. yüzyıla ait olup Arapça kaydedilmiştir.

Araştırmanın dördüncü grup kaynaklarını da Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Arşivi'nde bulunan vakfiye defterlerinin konuyla ilgili olanları meydana getirmektedir. Bu bağlamda *Musul Esası Defter No:169/1; 169/70; Müceddet Anadolu Vakfiyye İsna Aşer Defterleri No:598/12; 608/22*; *Bağdat, Halep, Musul Fihristi Defte No:165* defterlerinden faydalanılmıştır.

Beşinci kaynak grubu, yayınlanmış arşiv vesikaları meydan getirmektedir. Bu bağlamda özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından transkripsiyonu yayımlanmış olan arşiv

vesikalarından faydalanılmıştır. Bunlara örnek olarak "*Musul - Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*"; *"111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)"*; "*Osmanlı Döneminde Irak"* isimli çalışmalar örnek verilebilir.

Araştırma konusu dönem içerisinde kalan XVII. yüzyılın ikinci yarısında vakıflara ait belge ve vesikaların çok azı günümüze ulaşabilmiş, bu dönem ait belg ve vesikalar büyük ölçüde aynı yüzyılda yok olmuştur. Bu araştırmanın geneli için ise ulaşılabilen ve faydalanılan en temel kaynaklar vakfiyeler ve vakıf tahrir defterleri olmuştur. Osmanlı Devleti'nde bir bölgenin fethinden sonra ve belirli aralıklarla veya ülke genelindeki insan ve gelir kaynaklarının zamanın şartları ölçüsünde mümkün olduğunca gerçeğe uygun bir şekilde yazılması işlemi tahrir olarak anılmakta, tahrir sonucunda elde edilen bilgilerin yazıldığı defterlere de "Tahrir Defteri" adı verilmektedir. Tahrir defterleri içerdikleri bilgilerin özelliğine göre genelde mufassal, icmal ve evkaf olmak üzere üç türde ele alınmaktadır. Mufassal defterlerde, yerleşim birimleri ve bunların çeşitli özellikleri, vergi mükellefi veya muaf durumdaki haneler, yetişkin erkek nüfus ve vergi gelirleri bulunurdu. İcmal defterleri ise tahriri yapılan bölgede tımar sisteminin nasıl uygulandığını ve yerleşim yerlerinin, bölge gelirlerinin dirlik sahipleri arasında nasıl paylaştırıldığını gösterirdi. Üçüncü bir tahrir defteri türü olan evkaf tahrir defterlerine de herhangi bir sancak veya eyaletin tahririni müteakip oradaki vakıflar, bunların geliri ve bu gelirlerine tahsis edildiği görevler ve harcamalar yazılırdı. Bu defterlere ayrıca vakıfta çalışan görevliler ve aldıkları ücretler de kaydedilirdi. Tahrirler sırasında mufassal ve icmal defterlerin yanı sıra tutulan evkaf defterleri, bir bölgenin vakıfları hakkında taşıdıkları zengin içerik ve verdikleri doğru bilgiler sayesinde bölge vakıf araştırmalarında ana kaynak niteliğine yükselmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin yaptırdığı tahrirler sonucunda yazılan defterler günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivinde muhafaza edilmektedir. Siyakat yazıyla yazılmış olan defterlerin bazılarının sayfa kenarları yırtık ve kıvrık olmasına rağmen genel olarak günümüze kadar iyi bir şekilde muhafaza edilerek geldiği görülmektedir.

Musul ve Kerkük vakıflarıyla ilgili bilgi veren tahrir defterlerinde bu vakıf kayıtları "Evkaf-ı Liva-i Musul veya Kerkük" başlığı altında yer almaktadır. Bu başlık altında bölgede bulunan dini ve sosyal yapılar tek tek yazılıp bunlara ayrılan gelir kaynakları ve miktarları da ayrıca kaydedilmiştir. Bu kayıtları müteakiben, her sancağın tahririnin sonunda "Muhasebe-i Liva-i Musul veya Kerkük" başlığı altında ilgili sancaktaki kaza,

nahiye, köy, mezra, han gibi gelir miktarı, bu gelir miktarından kim tarafından ne kadar tevcih edildiği, dini ve sosyal yapılar ve varsa cemaat ve aşiretlerin sayısı vs. toplu olarak kaydedilmiştir.

Araştırma konusu döneme ait olmasa da faydalanılma ihtiyacı hissedilen bir diğer arşiv kaynağı da salnamelerdir. Salnameler yıllık olayları, istatistiki, iktisadi, sınai ve benzeri konuları bir bütünlük içinde göstermek için hazırlanmış eserdir. Devlet tarafından yayınlanan ve büyük bir yekûn tutan vilayet salnameleri, ilgili vilayetin idari örgütlenmesi, bürokratik yapısı ve görevlileri, coğrafya ve tarihi, iktisadi ve toplumsal durumu ile istatistikleri hakkında bilgi vermektedir.[12] H.1308-1330 / M.1891-1912 yılları arasında tutulan 5 adet Musul vilayet salnamesi o dönemde Musul vilayeti sınırları içinde yer alan Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarını hakkında bilgi veren kaynaklardandır.[13] Her ne kadar tez konusu döneme ati olmasa da salnamelerden hem bölge coğrafyası hem de vakfa konu olmuş vakıf müesseselerini tanıma imkânı verdiği için faydalanılmıştır.

Araştırma esnasında arşiv dışı yerli ve yabancı kaynaklar kullanılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda yerli kaynaklardan konu ile ilgili doğrudan ilişkili olarak Ahmet Gündüz'ün "*Osmanlı İdaresinde Musul 1523-1639"* adlı doktora çalışması önem taşımaktadır. Çalışma Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda 1998 yılında tamamlanmıştır ve yayımlanmıştır. Bu çalışmada Musul'un idari, iktisadi, dini ve sosyal durumu ele alınmıştır. Bundan başka Nilüfer Bayatlı'nın "*XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti* "[14] adlı eseri de Musul ve Kerkük şehirlerinin sosyal durumları hakkında bilgi vermektedir. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu ve Orhan Özdil'in hazırladığı ve Global Strateji Enstitüsü tarafından basılan "*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul"* adlı eserde de Musul ve Kerkük'teki vakıf eserler, şehir tarihi bağlamında ele alınmıştır. Suphi Saatçi'nin "*The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk*", "*Kent Dokusu ve Geleneksel Evleriyle Kerkük*" ve "*Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*" adlı eserlerinde de Kerkük şehirdeki vakıf müesseseleri ve vakıflara göre tarihi eserlere değinilmiştir. Araştırılan dönem itibariyle Kerkük'le ilgili Mediha Küfrevi'nin "*XVI. Asırda Kerkük Sancağı (1515-1560)*"[15] adlı yüksek lisans tezi de mevcuttur. Bu tez, yüksek lisans

[12] Eroğlu, C. vd.(2008), *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul,* B.2,Ankara: Global Strateji Enstitüsü,34.
[13] Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,34.
[14] Bayatlı, N.(1999), *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi,1-260.
[15] Küfrevi, M.(2010), *XVI. Asırda Kerkük Sancağı (1515-1560)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul,1-104.

düzeyinde olmasına rağmen ele aldığı dönem ve konu hakkında yeterli ve doyrucu bilgi veren bir araştırma olarak dikkat çekmektedir. Kitap ve tez çalışmalarından başka doğrudan konuyla doğrudan alakalı birkaç tane de makale bulunmaktadır. Bunlar içerisinde ise Vedat Turğut'un "*Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vakıfları"* [16], Alpay Bizbirlik'in "*XVI. Yüzyılın ilk Çeyreğinde Musul Vakıfları*" [17] ve Hasan Koç'nın "*Osmanlı Dönemi Şehrizor Eyaletinde İdari Taksimat*"[18] adlı çalışmaları sayılabilir.

Araştırma esnasında Arapça kaleme alınan kaynaklardan da sıklıkla yararlanılmıştır. Bu şekilde kullanılan yabancı kaynak sayısı yüz kaynak civarındadır. Bu bağlamda Bağdat'taki "*El-Merkezü'l-Vatani li Hıfzi'l-Vesaik fi Bağdat*" kütüphanesindeki konu ile ilgili kaynaklardan faydalanılmaya çalışılmıştır. Araştırma esnasında Musul ve Kerkük vakıfları ile ilgili olan ve önemli görülen Arapça eserlerden ilk olarak Abbas el-Azzavi'nin Arapça olarak hazırlamış olduğu "*Tarihü'l-Irak Beyne İhtilaleyn*" isimli eseri zikredilebilir. Bu eser Osmanlı dönemi Irak'ı hakkında oldukça geniş bilgiler veren ansiklopedik genişlikte bir eserdir. Yasin b. Abdullah El-Ömerî tarafından kaleme alınan *"Müneytu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ"*da bir diğer önemli eserdir. KİTap Musul coğrafyası, tarihi ve önemli mimarî eserler hakkında bilgi vermektedir. Ali Şakir'nin "*Vilayet El-Musul El-Osmaniyye fi El-Karın El-Sâdis Aşar*" isimli eserinin bölge tarihi ile verdiği bilgilerden de özellikle istifade edilmiştir. Sa'id Deveci tarafından hazılanan "*Tarihü'l-El-Musul*", "*Cevami'u'l-Musul fi Muhtelifi'l-Usur*" ve "*Medâarisü'l-Musul fi'l-Ahdi'l-Osmani*" adlı eserler de konuya eğilerek hazırlanması açısından önemli çalışmalardır. Ayrıca El-Kas Süleyman Sa'ığ'ın "*Tarihü'l-Musul*", İmad Abdusselâm'ın "*Mesacid Bağdat ve Meşahirha fi El-Ahdi El-Osmani*" ve "*El-Musul fi El-Ahdi El-Osmani 1726-1834*", Abdurrezzak El-Hasani'nin de "*Tarihü'l-Irak Kadimen ve Hadisen*" adlı çalışmaları da konuyla ilgili bilgiler içeren araştırmalar arasında zikredilebilir. Bağdat Üniversitesi bünyesinde 1975 yılında Hüseyin El-Kahhwati tarafından hazırlanan "*Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyni'l-Osmaniyyin El-Evvel ve's-Sâni 1534-1638*"[19] ile aynı tarihte aynı üniversite bünyesinde Halil Ali Murad tarafından hazırlanan "*Tarihü'l-Irak fi*

[16] Turğut, V.(2016), "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vakıfları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*,1(2149-9535),163-197.
[17] Bizbirlik, A.(1997), "XVI. Yüzyılın ilk Çeyreğinde Musul Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, (26),61-64.
[18] Koç, H.(2014), "Osmanlı Donemi Şehrizor Eyaletinde İdari Taksimat", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 17(45),137-148.
[19] El-Kahwati, H.(1975), *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyni'l-Osamniyyin El-evvel ve's-Sâni 1534-1638*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bağdat,1-477.

El-Ahdi El-Osmani 1638-1750"[20] yüksek lisans tezleri de konuya temas eden akademik çalışmalardır.

Musul ve Kerkük vakıfları ile ilgili bu çalışma, kaynaklar ve araştırmalara dair kısa bir bilgiden sonra giriş, dört bölüm, sonuç ve belgelerin transkripsiyonunun yapıldığı ek kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında; vakıflar hakkında genel bir bilgi verildikten sonra, birinci bölümde Musul ve Kerkük bölgesinin tarihi, coğrafi yapısı, Osmanlı hâkimiyetine germesi ve bu dönemdeki idari yapısı hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde İslam ve Osmanlı Devleti'nde vakıfların yeri ve önemli üzerinde yapılan idari uygulamalardan bahsetmektedir. Üçüncü bölem Musul ve Kerkük vakıfları hakkında bilgi verilen ana bölümlerdendir. Bu doğrultuda burada bölgede tesis edilen cami, mescit, tekke ve zaviye, türbe ve ziyaretgâh, Haremeyn-i Şerifeyn, eğitim-öğretim kurumları ile sosyal güvenli amaçlı tesis edilmiş olan vakıflar ele alınmıştır. Bu çerçevede ilk olarak ibadet kurumları olan cami ve mescit vakıfları ele alınmıştır. Bu sayede kurulan dini yapıların kurucuları, yerleri, vakıfları ve bugünkü durumları incelenmiştir. Dinî kurumlardan sonra eğitim-öğretim kurumları ile ilgili vakıflar incelenmiş ve bu vakıflar sayesinde kurulmuş olan medrese ve mektepler açıklanmaya çalışılmıştır. Bunların akabinde tasavvuf kurumları yani tekke ve zaviye vakıfları irdelenmiş; kurulan yapıların, bölgedeki önemi ve kurucuları değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümün bir kısmı da Musul ve Kerkük'teki imamzadegân türbeler vakıflarına ayrılmıştır. Osmanlı Devleti'nin hemen her bölgesinde görülen Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarının bölgede tesis edilmiş olanları da burada ele alınmıştır. Musul ve Kerkük'teki sosyal hizmet vakıfları olarak hamam, köprü gibi yapılara ait vakıf kayıtları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Okuyucuya kolaylık sağlaması amacıyla ayrıca tablolardan faydalanılmıştır.

Dördüncü bölümde ise; Musul ve Kerkük'teki vakıf kurucuları ele alınmış ve bu kişilerin sosyo-ekonomik statüleri incelenmiştir. Bu bölümde de gerekli görülen bilgiler tablolar halinde verilmiştir.

Ayrıca Musul ve Kerkük vakıflarının takriben iki yüz yıllık süreç dâhilindeki değişimin genel değerlendirmesini yaparak XVI.-XVII. yüzyıllar Musul ve Kerkük şehrinin genel yapısını tespit etmeye çalıştık.

---

[20] Murad, H.A.(1975), *Tarihü'l-Irak fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bağdat,1-350.

Çalışmanın sonuç kısmında; Musul ve Kerkük vakıfları ilgili tespit edilen ve açıklanan tüm vakıflar hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışmanın sonuna ise okuyucuya kolaylık sağlaması açısından Musul ve Kerkük ile ilgili haritalar ve vakıf kurumları ile ilgili görseller eklenmiştir. Musul ve Kerkük vakıfları ilgili vesikalar harflere çevrimi metin olarak çalışmaya eklenmiştir.

H.922-1112 / M.1516-1700 tarihleri arasında Musul ve Kerkük vakıflarını ele alan bu çalışma ile ilgili en temel amaç genelde Osmanlı tarihi özelde ise Musul ve Kerkük sosyo-ekonomik tarihine katkı sağlamaktır. Konuyla ilgili araştırma yapacak olan kişilere kaynak sağlamak ve bu konudaki araştırmalara yön gösterebilmek de bu çalışmanın bir diğer gayesidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSUL VE KERKÜK TANIMI, TARİHİ, OSMANLILAR HÂKİMİYETİNE GİRMESİ VE İDARİ YAPISI

1.1. Musul ve Kerkük Tanımı

İnsanlık tarihinin ilk yazılı belgelerinin ortaya çıktığı, insanların kalabalıktan, teşkilatlı topluma ilk geçişleri Ortadoğu coğrafyasında gerçekleşmiştir. Musul ve Kerkük de Ortadoğu'nun önemli bir noktasında yer almaları sebebiyle çok çeşitli kültür ve medeniyetlerin buluştuğu bir bölge olmuştur. [21]

1.1.1. Adı

Musul, İslam beldelerinden büyük ve meşhur bir şehir olup önemli yolların kesişim noktasındadır. Musul kelimesi (الموصل), Arapça bir isim olup bölge Arap hâkimiyetine geçmeden önce de var olan küçük bir kasaba idi. El-Cezire ve Irak topraklarını birbirine bağladığı için yolların birleştiği yer, kavşak, geçiş yeri, kavuşma yeri, ulaşılan yer gibi anlamlara gelen "El-Mevsılu" olarak da anılmıştır.[22] Emevîler devrinde gelişmeye başlayan Musul, Şam, Mısır, Horasan, Bağdat ve Basra kervanlarının kavuşma noktalarında bulunduğundan bu isimle adlandırılmıştır.[23] Azerbaycan'a ulaşımın buradan sağlanması nedeniyle Irak'ın kapısı ve Horasan'ın anahtarı konumundadır. Bu özelliğinde dolayı tarihsel süreç içerisinde birçok önemli ticaret yolunun da kavşak noktası haline gelmiştir.[24] Musul tarihçiler tarafından Ummu'r-Rabi'ayn,[25] El-Hazra,[26] El-Fayha, El-Hadba gibi çeşitli isimlerle de anılmıştır.[27]

---

[21] T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Musul - Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*,(1993),Ankara,28-32.

[22]Al-Hamavî, Y.(1968), *Mu'cemul-Buldan*, C.5, Beyrut: Kitabevi,223; Sa'ığ, E.K.(1970),*Tarihu'l-Musul*, C.1,Musul,26.

[23] Sami, Ş.(1316), *Kamus-l Alâm*, C.6, İstanbul: Mihran Matbaası,4480.

[24] El-Ömeri, Y.(1955), *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*, Thk. Said ed-Deveci, Musul: Matbaatu'l-Hedef,32.

[25] İki baharlı yer. Sami, *Kamus-l Alâm*, C.6,4480-4485.

[26] Yeşil demektir. Sa'ığ, *Tarihu'l-Musul*, C.129.

[27] Hadba kelimesi kambur, eğri büğrü manasında olup, hadba'da bu kelimenin müennesindir (dişil). El-Hasani, A.(1958), *Tarihu'l-Irak Kadimen ve Hadisen*, Sayda: İrfan Matbaası,251.

Süryani kaynaklarında "Beth Garme" olarak geçmekte olan Kerkük, Asur Hükümdarı Sardan tarafından Medyalılara karşı beldeyi korumak için kale hizmeti görmek üzere kurulmuştur. Sasani idaresinde "Garmakan" olarak adlandırılan şehir bu dönemde Nasturilerin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Beth Garme metropolidi burayı merkez ittihaz etmiştir. Hıristiyanlar şehri, eski Süryani ismi veya Arapça adı ile "Al-Karh" diye zikretmişlerdir.[28]Ayrıca Yakut Al-Hamavi'nin "Mu'cemul Buldan" adlı eserinde sözünü ettiği Kerhini (كرخيني)'nin Kerkük olduğu konusunda birçok tarihçi hemfikirdir. Yakut, eserinde "*Kerhini (كرخيني) Dakuk ile Erbil arasında yer alan güzel ve sağlam bir kaledir"* şeklinde tasvir ediyor.[29]

Kerkük kelimesinin (كركوك) , Gır Gır veya (Gürgür) (گرگر) kelimesiyle ilişkisi olduğu da zannedilmektedir. Çünkü Gır Gır veya Gürgür, Kerkük'e yakın bir yerde bulunmakta ve bu bölgede sönmemek üzere devamlı ateş yanmaktadır.[30] Irak Türkleri buraya "Baba Gürgür" derler. Ayrıca Kerkük'ün Osmanlı idaresine girmeden önce Türkmenler tarafından "Gökyurt" olarak adlandırıldığı ve resmi kayıtlara bu şekilde geçtiği de bilinmektedir.[31]

1.1.2. Coğrafi Yapısı

Musul ve Kerkük coğrafyası Anadolu ile Asya ve dolayısıyla Avrupa ile Asya arasında tarihi bir yol ve geçiş mevkii özelliği taşımaktadır. Bölgenin içerisinde yer aldığı Mezopotamya, ilk çağlardan beri zengin yer altı kaynaklarına sahip olmasından ötürü ilgi odağı ve cazibe merkezi olmuştur. Bu durum bölgeyi dünyanın en önemli kültür ve medeniyetlerinin doğup geliştiği önemli bir medeniyet merkezi haline getirmiştir.[32]

Musul el-Cezire adıyla anılan bölgenin de merkezi konumundadır. Burası Cezire adını Dicle ile Fırat nehirleri arasında bulunması münasebetiyle almıştır. Eski Yunan coğrafyacıları bu bölgeye "Beyne'n-Nehreyn" yani iki nehir arası anlamına gelen

---

[28] T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanunî Devri)*,(2003),Ankara,1.
[29] Al-Hamavî,Y.(1965), *Mu'cemul-Buldan*,C.4,Tahran:Mektebetü'l-Esedi,257.
[30] Kerkük'e yakınlarında bulunan bir petrol sahası ve gaz alevidir. Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,84.
[31] Nakip, M.(2007), *Kerkük'ün Kimliği*, Ankara: Bilgi Yayınevi,22; Kasapoğlu, S.(2009), "Kanuni Kerkük'te", *Tarih Okulu Dergisi*, (2),76.
[32] Kayar, M.(2003), *Türk Amerikan İlişkilerinde Irak Sorunu*, İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık,100.

Mezopotamya demişlerdir ki bölge günümüzde de aynı isimle anılmaktadır.[33] Musul, el-Cezire bölgesinin kuzeydoğu kenarında ve Dicle nehrinin batı kıyısında ve Ninova[34] şehri harabesinin karşısında olup. Bağdat'ın 332 km. kuzeybatısında 36-35 kuzey paraleli ile 40-43 doğu meridyenleri arasında yer almaktadır.[35] Şehir Dicle Nehri havzasında olup nehir Musul'un içerisinden akmaktadır. Dicle nehrinin bağlılarından olan Büyük Zap nehrinin bir kolu ile Hoyber, Huser, Hazer ve diğer muhtelif nehirler de liva arazisi dâhilinde akarlar. Arazisinin kuzeyi genel olarak dağlık ise de düzlük yerler, güzel ve verimli vadiler ile bol mahsullü bayırlar da fazladır. Dağların büyük kısmı meşelikler ve geniş meralar ile kaplıdır. Batı kısmı, Sincar[36] sahrası yani El-Cezire'ye bitişik düzlük arazi olup, yalnız Sincar Dağı ile Botma, Nemce, Mekhul gibi tepeler vardır. Batı yönünde merkez kazasına bağlı bazı köyler ile Sincar kazası ve Telafer nahiyesi bulunmaktadır.[37]

Musul'un başlıca ticaret yolları Bağdat-Basra yolu ile Bombay; Ravanduz[38] ve Süleymaniye[39] yoluyla İran'da Hamedan- Kirmanşah; Zaho[40] yolu ile Siirt-Bitlis-Trabzon; iki nehir arası yolu ile Halep-İskenderun ve nahiyelerine ulaşacak şekildedir. Musul şehri, vilayetin merkezi olduğu gibi bu havalide ticaretin de merkeziydi.[41]Musul ve köylerinde buğday, arpa, pirinç, susam, darı, nohut, mercimek gibi hububat ile pamuk, ceviz gibi bahçe mahsulleri yetiştirilmektedir. Bunun yanı sıra tarihçiler Musul'a, şehrin ilkbahar ve sonbahar aylarında iki kez yeşile bürünerek hoş bir hale gelmesinden dolayı "Ummu'r-Rabi'ayn" (iki baharlı yer) adını vermişlerdir.[42]

---

[33] *Musul Vilayeti Salnamesi (1308)*, Mektubî-i Vilayet Hasan Tevfik Efendi tarafından basılmıştır,133-136-140-142; Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,1.

[34] Bu köy hakkında gelecek bölümlerde daha geniş bilgiler izah edilecektir. *Musul Vilayeti Salnamesi (1310)*, Mektubî-i Vilayet Hasan Tevfik Efendi tarafından basılmıştır,95-98-100.

[35] Kılıç, R.(2010), "Kerkük ve Musul Tarihî Coğrafyası", *Türklü Bilim Araştırmaları*,(28), 248.

[36] Musul şehrinin batısında yer alan Sincar. Çok eski bir kasabadır. Eski adı "Singara" dır. Musul'a bağlıdır. Geniş bilgi için Bkz. *Musul - Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*,30.

[37] Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul,*149.

[38] Ravanduz kazası Kerkük'ün kuzeyinde ve İran hududu üzerinde bulunmaktadır. Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,192.

[39] Irak'ın bir şehirlerinin biridir. Kuzeyde İran'a bağlı Serdeşt, doğuda Bane ve Merivan, güneyde Kerkük'e bağlı Zengene adıyla bilinen Han ve Salahiye, batıda Kerkük kazasıyla sınırlıdır. Bkz. Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,31.

[40] Zaho kazası kuzeyde Van ve Bitlis, batıda Diyarbakır vilayetleri, güneyde Dhok ve İmadiye kazaları ile sınırlıdır. Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,158.

[41] Kavak, İ.H.(2007), *21.Yüzyılda Kerkük'teki Gelişmeler, Türkiye'ye Yansımaları ve Bölgedeki Türkmen Halkın Durumu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara,19.

[42] Hut, D.(2006), *Musul Vilayetinin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*,Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul,2.

Kerkük ise Irak'ın kuzeyinde Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan El-Cezire bölgesinin doğusunda yer almaktadır. Batısında Dicle Nehri'yle bölgeyi ayıran Hamrin Dağları, kuzeydoğusunda Küçük Zap Suyu Vadisi, güneydoğusunda Diyale Vadisi bulunmaktadır. Bölge 34-36 kuzey paralelleri ile 44-45 doğu meridyenleri arasında, deniz seviyesinden yaklaşık 300 metre yükseklikte bulunmaktadır.[43] Kerkük, Şehrizor [44] sancağının merkez kazası olup, doğuda Süleymaniye sancağı, kuzeyde Köysancak ve Erbil kazası, batıda Musul sancağı, güneybatı tarafında Bağdat vilayeti ve güneydoğusunda ise Salâhiye Kazası ile sınırlıdır. Şehirden geçen Şat Edham ve Zab-Esfeli nehirleri doğrudan Dicle'ye akar. Kerkük'ün içinden geçen Hassa Suyu Kerkük'ü ikiye ayırır. Hassa Suyu'nun doğusunda kalan ve kentin ilk yerleşim çekirdeğini oluşturan kaleyi de içine alan bölümü Eski Yaka, batıdaki bölümü ise Korya Yakası adını almıştır. Kerkük'ün iklimi, kışın bol yağmurlu soğuk, yazın ise sıcaktır. Kerkük arazisinin büyük bölümü ovalardan meydana gelmektedir. Sulak bir bölge olduğu için etrafında bağlar, bahçeler, limon, portakal, nar ve hurma ağaçları bulunmakta olup buğday, arpa, pirinç, tütün, üzüm ve özellikle limon en çok yetiştirilen ürünlerdir. Bazı köylerinde koyun, keçi ve birçok hayvan türü yetiştirilmektedir. [45]

Musul ve Kerkük coğrafyası demografik olarak incelendiğinde ise Türk, Arap ve Kürt gibi Müslüman halkların yanı sıra Süryani, Keldani ve Musevi gibi gayrimüslim halkların olduğu görülür.[46]

1.1.2.1. Musul ve Kerkük'teki kale

Musul şehrinin ilk nüvesini Asurlar döneminde M.Ö.1080 yıllarında yapılan kale meydana getirmektedir. Bu kale şehrin kuzeyinde yer almaktadır. Fakat Musul'da yapılan kale sadece bu kale olmayıp iki kale daha vardı. Bu kalelerden biri Ninova şehrine yakın

---

[43] *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)*,1.

[44] Osmanlı ilk döneminde Şehrizor Irak'ta bir eyalet sayılıyordu. Kerkük sancağı: H.1309/M.1892 yılına kadar resmi yazışmalarda "Şehrizor" olarak geçmiştir. Bu isimin zor mutasarrıflığı ile olan benzerliğinin birçok idari karışıklığa sebep olması nedeniyle, değiştirilmesine karar verilmiş ve H.1309/M.1892 tarihli Padişah Fermanı ile "Kerkük" isminin kullanılmasına başlanmıştır. Kerkük ismi, aslında M.Ö yerleşim bölgesi olan bu toprakların adı olarak geçmiş, zaman içerisinde Irak Türklerinin bir simgesi haline gelmiştir. *Musul - Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*,31; Çev. Murad, H.(2005), *Muhtarat min Kitap Musul ve Kerkük fi El-Vesaik El-Osmaniyye*, Süleymaniye,68-69.

[45] Sami, Ş.(1314), *Kamus-l Alâm*, C.5, İstanbul: Mihran Matbaası,3846; Marufoğlu, S.(1996), "Osmanlı Döneminde Kerkük Şehri'nin Sosyal ve İktisadi Yapısı (1847-1908)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*,(103),23; Saatçi, S.(2007), *Kent Dokusu ve Geleneksel Evleriyle Kerkük*, İstanbul: Kerkük Vakfı,17.

[46] *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanunî Devri)*,7-15.

ve Dicle Nehri'nin batı cihetinde olup Batı Kalesi olarak anılmıştır.[47] İkincisi de Musul şehrinin kuzeyinden, Ayn-ı Kibrit'te [48] kadar yapılmıştır. Hangi tarihte yapıldığı bilinmemekle birlikte H.42 / M.662'de var oldğu bilinmektedir. Kale bu tarihte içinde yüzlerece asker bulunan büyük bir askeri karargâh hüviyetindeydi. Musul kalesi hakkında H.450 /M.1085 yılında ait bir kayıt daha bulunmaktadır. Bu kayda göre Besâsiri Musul'u işgal ettikten sonra kaleyi yıkmış ve Atabeyler döneminde kale yeniden geniş ve büyük bir şekilde yaptırılmıştır.[49] H.796 / M.1393 yılında ise Timur, Musul kalesi'ni işgal ettikten sonra, kaleyi yıktırmış ve bir tepe haline getirmiştir. Fakat Osmanlı fethinden sonra Kanuni Sultan Süleyman, Bekir Paşa ve Seyyid Han'a kalenin tamiri için emir vermişti. H.1035 /M.1625 tarihinde isen bir de iç kale inşa edilmiştir. Bu iç kale de Dicle Nehri'nin batısında, köprü kapısında yer almaktadır. Kalenin bazı burçları da tamir edilmiştir.[50] Bu tarihlerde Musul Kalesi dışında yüksek bir sur bulunmaktaydı ve bu surun öniki kapısı mevcuttu.[51] Ayrıca surlardan şehre giriş-çıkış sağlayan kapılar da vardı. Surun yüksekliği on metre kalınlığı ise üç metreydi. Bu sur Osmanlı döneminde muhtelif tarihlerde tamirat görmüştü.[52] H.1053/ M.1644'de Musul'u ziyaret eden Fransız seyyah Tavernier surları hakkında "*Musul şehrinin çevresi düzgünce kesilen taşlarla yapılmış olan yüksek duvarlarla çevrilmiştir*".[53] Bu bilgiler daha sonraki seyyahlarca da doğrulanmaktadır.[54]

Kerkük kalesi de şehrin en eski ve ilk yerleşim yeriydi. Tahminen M.Ö. III. yüzyılda temelleri atılmaya başlanan kale yaklaşık 40 m.yükseklikteki bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kerkük şehri yüzyıllar boyunca kaleden ibaret olmuştur. XVIII. yüzyılda gelen seyyahlar bile batısındaki Hassa Irmağı'nın taşması sonucu yağmurlar nedeniyle kalenin adeta bir adayı andırdığını belirtmişlerdir. Çevresine hâkim durumdaki kale, topraktan yapılmış geniş surları ve dar sokaklarıyla stratejik açıdan da büyük öneme sahiptir. Kerkük kalesi'nin eskiden bir kapısı bulunmaktayken sonraları "Topkapı, Yedi kızlar,

---

[47] Deveci, S.(1959), "Kal'atü'l-Musul fi Muhtelifi'l-Usûr", *Sumer Dergisi,* X,95-96.
[48] Kibrit Gözü Musul'un batısında yer almaktadır en önemli maden suyudur. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Döneminde Irak*,(2006), İstanbul,104; Eroğlu. *Osmanlı Vilayeti Salnamelerinde* Musul,120; "Deveci, Kal'atü'l-Musul fi Muhtelifi'l-Usur",100.
[49] Deveci, "Kal'atü'l-Musul fi Muhtelifi'l-Usûr",95; Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti,*131.
[50] Deveci, "Kal'atü'l-Musul fi Muhtelifi'l-Usûr",108;Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*75-78.
[51] Bunlar Babü'l-Cisr, Babü'l-Sırr, Babü'l-Şat, Babü'l-İmadi, Babü'l-Sincar, Babü'l-Beyz, Babü'l-Cedid, Babü'l-Likiş, Babü'l-Saray, Babü'l-Sağir, Babü'l-Tob ve Babü'l-Kal'a. *Osmanlı Döneminde Irak,*102-106.
[52] H.1029-1155-1215-1220/M.1620-1743-1801-1806 tarihlerinde suru tamir edilmiştir. Deveci, *Tarihu'l-Musul,*C.2,Bağdat:Daru'l-Kütüb.
[53] Tavernier.J.B.(1677), *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier En Turquie En Persie et Aux Indes,*II.,Paris,192.
[54] Mesela İbn-i Cübeyr, İbn-i Batüta, Nibuhr ve Von Moltke gibi Musul'u ziyaret etmiştiler ve kaleni muhtelif şekilde tavsif etmişler. Sa'ığ, *Tarihu'l-Musul,* C.2-3.

Helvacılar, Taş kapı" isimleriyle dört kapı daha yaptırılmıştır. Kale içerisinde "Hamam, Ağalık, Meydan, Zindan" isimleriyle anılan dört de mahalle yer almaktaydı.[55]

Kerkük kalesi'nin içerisinde Danyal, Üzeyir, Huneyn isimli peygamberlere ait olduğu söylenen makamlar mevcuttur. Ayrıca kalede eşraftan kemalzade Ahmet Bey konağı yanı başında bulunan sekizgen şekilli ve on metre yüksekliğinde Gök Kümbet isminde rengârenk taşlarla süslü, ancak kısmen yıkık bir türbe daha vardır. Kapısı üzerindeki tarihi kitabeye göre bunun Selçuklu hanedanına mensup bir kadının türbesi olduğu ve H.762 / M.1361 senesinden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır.[56]

Münşi'u'l-Bağdadi, Kerkük Kalesi'ni şöyle anlatıyordu: " *Kale bir tepe üzerinde, şehir ise etrafında idi. Kale halkının çoğu Türk'tür. Şafii ve Hanefi mezhebinde idiler*…".[57]

1.2. Musul ve Kerkük Tarihi

Musul ve Kerkük bölgesi ticaret yolları üzerinde bulunması, zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olması, tek tanrılı dinlerin doğduğu coğrafyaların geçiş yolları üzerinde yer alması gibi özellikleri nedeniyle tarihsel süreçte birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. İlk çağların en önemli medeniyetlerinden ikisi olan Asur ve Babil devletleri burada kurulmuş ve yaşamıştır. Kerkük şehri Asurlular tarafından kurulmuş, Musul ise yine bu uygarlığın dini merkezi olmuştur.[58] İlkçağ dünyası için de önemli bir merkez olan Musul ve Kerkük bölgesi, İslam medeniyeti içinde de önemini korumaya devam etmiştir.

1.2.1. İslam Döneminden Önce

Milattan önce Musul bölgesinin de içinde bulunduğu Mezopotamya'da çok önemli uygarlıkların kurulduğu bilinmektedir. Bunların en önemlilerinin ikisi de Asur ve Babil uygarlıklarıdır. Asurluların merkezi olan Ninova, Dicle Nehri'nin doğu yönünde, Musul'un yanı başındadır. Ninova şehrini kuran Asur hükümdarı Ninova veya Ninos olup 52 sene

---

[55] Ahmet. B.(2017), *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Musul, Şehrizor ve İmadiyye,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya,27-30; Zabit, Ş.(1964), "Kerkük'te Danyal Peygamber", *Kardaşlık Dergisi*,4(6),26.

[56] Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,179; Gündüz,A.(2002), "Kerkük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXV., 292.

[57] El-Hasani, *Rihletu'l-Münşi'u'l-Bağdadi*,64.

[58] Şakir, A.(2011),*Vilayet El-Musul El-Osmaniye fi El-Karın El-Sâdis Aşar*, B.1,Ürdün: Gayda Lilneşir,33-34.

hükümdarlık yapmıştır. Asur devleti yaklaşık 1300 yıl varlığını sürdürmüştür. Asurlulardan sonra Babil devletinin bölgeye tamamıyla hâkim olduğu görülmektedir. Fakat Babil hâkimiyeti Pers tecavüzleri karşısında uzun sürmemiş, Musul ve Kerkük bölgesi Perslilerin eline geçmiş ve bu dönemde ise buraya çok kalabalık şekilde Pers nüfusu iskân ettirilmiştir.[59]

Pers hâkimiyetinin ardından Makedonyalı İskender'in işgaline maruz kalan Musul bölgesi ve ahalisi, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra bu dine yönetilmiştir. Hıristiyanlığın nüfuz etmiş olduğu Musul, MS. II. yüzyılın başından itibaren Asurluların dini merkezi olan Ninova'nın yerini almıştır.[60]

Din azizleri tarihi üzerine yazılan bir kaynakta Kerkük'ün MÖ. VII. yüzyılda Asur Kralı Sardana tarafından Medyalılara karşı savunma amaçlı bir kale şeklinde inşa edildiği anlatılmaktadır. Kalenin yapımından sonra buraya yerleştirilen Asur halkı kalenin ilk yerli halkını teşkil etmektedir. Asurlulardan sonra Babil Devleti'nin bölgeye hâkim olduğu görülmektedir. Babil Devleti'nin hâkimiyeti ise İran Pers Devleti'nin tecavüzleri karşısında uzun sürmemiş ve Kerkük Perslerin eline geçmiştir.[61]

İran Kralı I. Dara (M.Ö.522-486) tarafından gerçekleştirilen birtakım icraatlardan Kerkük de payını almış, İran'dan getirilen halk burada iskân ettirilmiştir. Makedonyalı İskender'in İran Kralı III. Dara'yı M.Ö.331 yılında yenmesinden sonra Kerkük Büyük İskender'in eline geçmiş, İskender'in ölümünden sonra toprakları komutanları arasında paylaşılınca Kerkük ve civarı Seleukos isimli komutanın payına düşmüştür. Şehri yeniden inşaya kalkışan bu komutan, mevcut kaleyi ve etrafındaki surları yıkarak üzerine 60 m yüksekliğinde yeni bir kale inşa etmiş, kalenin güneyinde Babü'l-Mülk ve kuzeyinde Babü'l-Tuti adlarında birer kapı açtırmış, şehri yeniden düzenleyip 72 sokağa bölmüştür. Bu dönemde Kerkük Seleukos adını almıştır. Kerkük, M.Ö.139 yılında Partların, M.S.226 yılında Sasanilerin eline geçmiştir. Sâsaniler zamanında şehir Nasturilerin önemli bir

[59] Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,65-80.
[60] Eroğlu, *a.g.e.*,75-79.
[61] Deveci, *Tarihu'l-Musul*,C.2,36.

merkezi haline gelmiş, bu dönemde Sâsanilerin bazı kralları tarafından Hıristiyanlara karşı kötü muamelede bulunulmuştur.[62]

1.2.2. İslam Döneminde Musul

Musul'un İslam hâkimiyetine girmesi Hz. Ömer döneminde olmuştur. H. 16 / M. 637 tarihinde Utbe b. Farkad komutasındaki Arap kuvvetleri Musul'u fethetmişlerdir. Fethi müteakip Musul'un idaresi de Utbe b. Farkad'a verilmiş fakat daha sonra Hz. Ömer tarafından yerine Harsama b. Arfaca el-Bariki tayin edilmiştir. Harsama Musul'a birçok Arap yerleştirerek kendilerine ev ve toprak vermiş ve burayı askeri bir şehir haline getirmiştir.[63]

Emevi halifesi II. Mervan zamanında, El-Cezire Eyaleti'nin merkezi olan Musul, Abbasiler döneminde gelişmeye başlamış ve zaman zaman Türk asıllı idareci ve kumandanlar tarafından yönetilmiştir. Abbasilerin zayıflamasına paralel olarak şehre bir süre halife adına ve zaman zaman da bağımsız olarak Tağlîbî, Ukaylı ve Hemdanîler hâkim olmuştur.[64] Şehir H. 489 / M. 1095 tarihinde Selçuklu hâkimiyetine girmiş,[65] Atabey[66] İmadeddin Zengi zamanında mamur hale gelen Musul, Bedreddin Lu'lu devrinde gelişmeye devam etmiştir. H. 659 / M. 1261'de Moğol istilâsına maruz kalarak yağma edilen şehir bu olaydan sonra eski ihtişamını kaybetmiş, Moğol hâkimiyetinden sonra da Celâyirliler ve Timur tarafından zapt edilmiştir.[67]

---

[62] Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,83-84; Nakip, *Kerkük'ün Kimliği*,15-20. Saatçi, *Kent Dokusu ve Geleneksel Evleriyle Kerkük*, İstanbul: Kerkük Vakfı,23-24.

[63] el-Belâzurî,(2002), *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara: Kültür Bakanlığı,476.; *Musul - Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*,39.

[64] Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,81-99.

[65] Selçuklular devrinde Musul ve çevresindeki siyasi ve askeri gelişmeler için Bkz. Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1525-1639)*,8-13.

[66] Atabey ünvânı Türkçe ata ve bey kelimelerinden oluşan birleşik bir deyimdir. Selçuklular zamanında sultanlar, devlet topraklarını aile fertlerine dağıttıkları sırada, henüz yaşları küçük olan şehzadelere yol göstermek ve onları idareye hazırlamak amacıyla bir atabey tayin ediyorlardı. Bunlar büyük görevlerde bulunmuş eski nüfuzlu Oğuz beyleri arasından ya da sultanların memlüklerinden olup önemli hizmetleri ile bağlılıklarını bildirmiş, gücünü göstermiş ve büyük emirlik derecesine yükselmiş komutanlar arasından seçiliyordu. Başlangıçta merkeze bağlı olan atabeyler merkezi otorite zayıfladığı zaman bağımsız olarak mahalli yönetimler kurmuşlardır. Atabeylik müessesesi Osmanlı devletinde de mevcudiyetini devam ettirmiş, atabey kelimesinin yerine "Lala" sözcüğü kullanılmıştır. Bkz. Saatçi, S.(1996), *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul: Tarih Araştırmaları Vakfı,61.

[67] Geniş bilgi için Bkz. Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,100-101; Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,9-18.

Bu dönem de hükümdarlar için bir cazibe merkezi olan Musul, sahip olduğu çok geniş surları ile tıpkı Bağdat gibi. Ortaçağ'ın güçlü ve önemli kentleri arasında yer almaktaydı.[68] Timur'dan sonra, Akkoyunlu devletinin hâkimiyetine giren Musul ve çevresi bu dönemdeki yoğun taht mücadelelerinden büyük zarar görmüştür. XVI. yüzyılın başlarında, bölgedeki Türkmen oymaklar da yardımı ile Akkoyunluların hâkimiyetine son veren Safevi hükümdarı Şah İsmail El-Cezire'yi ele geçirmiştir.[69]

1.2.3. İslam Döneminde Kerkük

Hz. Ömer zamanında, İslam ordularının H.16/M.636 tarihinde Sasani Devleti'ne karşı yaptığı ve İslam ordusunun galibiyetiyle neticelenen Kadisiye Savaşı'ndan sonra Arapların bölgedeki nüfuzu hızla yayılmıştır. Kerkük de bu savaşı müteakiben H.21/M.642 yılında Hz. Ömer'in komutanlarından İyaz b. Ganem tarafından fethedilmiştir. Sonraki yıllarda Hz. Osman zamanından itibaren buraya Necid bölgesinden getirilen Arap kabileler yerleştirilmiştir. H.835/M.1431 yılında Abbasi Halifesi Mutasım tarafından Türklerden oluşan bir muhafız birliği kurulmuş, bu birlik yavaş yavaş idarede söz sahibi olmaya başlamıştır. Kerkük şehrine Türklerin ilk yerleşmeleri bu tarihe rastlamaktadır. O sıralarda Şii olan Büveyhiler Sünni olan Abbasiler üzerinde baskı kurmuşlardı. Bu baskıyı ortadan kaldırmak için Abbasi Halifesi Kaim bi-Emrillah, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti. H.446/M.1055 yılında ordusuyla Bağdat'a giren Tuğrul Bey Büveyhi dönemine son verdi. Bu tarihten itibaren İslam âleminde siyasi otorite tamamen Selçukluların eline geçmiş, halifeye dini otoriteden başka bir şey tanınmamıştı. Böylece bölge, Kerkük de dâhil Selçuklu nüfuzuna girmiş oldu.[70]

Moğol istilasıyla birlikte Moğol hâkimiyetine giren Kerkük H. 655-744 / M. 1258-1344 tarihleri arasında İlhanlı[71] egemenliğinde kalmıştır. İlhanlılar şehri bir vali ile idare

---

[68] Raymond, A.(1995), *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (Çev. Ali Berktay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,148.

[69] Şakir, *Vilayet El-Musul El-Osmaniye fi El-Karın El-Sadis Aşar*,42-43; Uzunçarşılı, İ.H.(1983), *Osmanlı Tarihi*, C.II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 253-257; Sümer, F.(1952), *XVI. Asırda Anadolu Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerin Umumi Bir Bakış*, C.2, İstanbul Üniversitesi: İktisat Fakültesi Mecmuası,11(1-4),215; Balta, S.(2018), *Türkiye'de Safevi Tarihi Hakkında Yapılan Çalışmaları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi,* Avrasya'da Türkiyat ve Şarkiyat Çalışmaları, İstanbul: Demavend Yayınları, 326.

[70] Merçil, E.(2005), *Büyük Selçuklu Devleti*, İstanbul: Nobel Yayınları,32-34; Nakip, *Kerkük'ün Kimliği*,22.

[71] Kurucusu Cengiz Han'ın torunu Hülagu'dur. Moğol büyük hanı Mengü H.650/M.1253 yılında kurultaykararı ile kardeşi Hülagu'yu İran, Irak, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip buraları kendisine tabi bir İlhan (il-han- bölge hükümdar) olarak idare etmek üzere görevlendirdi. Bu suretle başşehri Tebriz olmak üzere İran'da bağımsız hale gelen devlet, Hülagu'nun taşıdığı ilhan unvanına nisbeten ilhanlılar adıyla anılmıştır. Hülagu, H.4 safer 656/M. 10 Şubat 1258 tarihinde Abbasi devletini yıkarak ele geçirdiği Bağdat'ı

ediyorlardı. Kerkük İlhanlılardan sonra H. 739-812 / M. 1339-1410 tarihlerinde Celâyirli[72] hâkimiyetine girmiştir. H. 740 / M. 1340 yılında Bağdat'ta kurulan Celâyirliler döneminde şehir biri H. 795 / M. 1393 diğeri de H. 803 / M. 1401 yılında olmak üzere iki defa Timur'un saldırılarına maruz kalmış ve yağmalanarak halkının büyük bir kısmı öldürülmüştür. Aynı hükümdar bu tarihlerde tarihi özelliği bulunan Dakuk kasabasını bir daha onarılamayacak boyutta yıkmış, bu olay sonucunda Kerkük, bölgenin merkezi olma fırsatını yakalamıştır.[73] Şehir daha sonra sırasıyla H. 813-872 / M. 1411-1468 tarihlerinde Karakoyunlu,[74] H. 872-913 / M. 1468-1508 tarihlerinde Akkoyunlu ve H. 913-941 / M. 1508-1534 tarihlerinde Safevi hâkimiyetinde kalmıştır.[75]

---

hükümet merkezi olarak kullanmayı düşündüğü için fazla hırpalama. Ancak Irak'ın bütünü, özellikle Şii kılavuzlarının öncülüğü ve yardımı ile korkunç bir tahrübata uğradı, terk edilen tarım arazileri ve su kanalları, kısa sürede kumlarla kaplanarak kurudu. Bu durum iki yüz yıldan beri Selçukluların ele geçirerek geliştirdikleri ve canlandırdıkları Irak'ta meydana gelen tarım zenginliğine büyük bir darbe indirdi. Keyhatu'nun ortaya çıkardığı kağıt para sistemi, ticaret hayatının bozulmasına yol açtı. Böylece ekonomek düzen bozuldu, bu da tarım hayatının çökmesine sebep oldu. Daha fazla bilgi için Bkz. Yuvalı, A.(2000), "İlhanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXII, 102-103.

[72] Hanedana adını veren Clâyir büyük bir Moğol kabilesi olup, Moğolistan'ın doğusunda onon ırmağı kıyılarında ve Moğolistan'ın merkezi kara kurum civarında göçebe olarak yaşıyordu. Daha sonra bu kabile mensupları Cengiz Han'ın seferlerine yardımcı kuvvet olarak katılıp onun cephelerde galip gelmesine katkıda bulundular. Çağatay ve Timur'un kumandanlarıyla ilhanlıların devlet idaresinde önemli mevkilerde bulunan Celayirlilerin sayısı bir hayli kabarıktı. İlhanlı hükümdar Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle başlayan taht kavgaları sırasında bağımsız bir devlet kurmak için fırsat bekleyen Emir Hüseyin'in oğlu Hasan, karışıklıklardan faydalanarak büyük dedesi İlkan'a nisbetle İlkânlılar, kabilesine nisbetle de Celâyirliler adıyla anılan bir devlet kurdu H.740/M.1340. Fazla bilgi için: Ürekli, M.(1993), "Celâyirliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C.VII.,264-265.

[73] Doğan, Y.(1992), *Tarihte Kerkük*, Yayımlanmamış Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ,25-26-27; Gündüz, "Kerkük",291.

[74] İran ve Irak'ta iki yüzyıla yakın hüküm süren Moğol hâkimiyetine fiilen son vererek buralarda Türkmen nüfuzunu tesis etmek suretiyle özellikle Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli rol oynayan kara koyunların hangi oğuz boyuna mensup olduğu bilinmemektedir. Ancak bu Türkmen Beyliği'nin XIV. Yüzyılın birinci yarısında Moğollara tabi olarak kışın Musul bölgesinde kışladığı, yazları da Van gölü kıyısındaki Erciş yöresinde geçirdiği bilinmektedir. Karakoyunluların ilk beyi sayılan Bayram hoca H.782/M.1380 Musul'u alarak buranın idaresini kardeşi Birdi Hoca'ya verdi. Kendisi de beyliğin başına geçti. Böylece Moğolların Diyarbekir valileri gibi kışları Musul yöresinde, yazları da Muş-Ahlat bölgesinde, bazan da Erzurum taraflarında geçirmeye başladı. Sümer, F.(2001), "Karakoyunlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C.XXIV.,434-457.

[75] H.906-1144/M.1501-1732 yıllarında İran'da kurulan bir Türk hanedanlığıdır. İran'da ulusal bir devlet kuran ve Şiiliği devletin resmi inancı haline getiren bu hanedanın dili Türkçe olmakla birlikte, bölgedeki hangi etnik guruptan oldukları kesinlik kazanmamıştır. Adını, Başlangıçta Sünni bir tarikattan sonradan şii bir yapıya dönüşen ve Erdebil'de Safiyettin-i Erdebil H.734/m.1334 kurduğu safiye adılı tarikattan almış. Timur istilasından sonra Safeviler özellikle doğu Anadolu Türkmenleri arasında güçlü bir propaganda etkinliği ile çok sayıda yandaş topladı. Safeviler en parlak dönemlerini Şah Abbas'tır. Bkz. Balta, *Türkiye'de Safevi Tarihi Hakkında Yapılan Çalışmaları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi,*327-328-239.

1.3. Osmanlı Döneminde Musul ve Kerkük

Yavuz Sultan Selim döneminde H.918-926/M.1512-1520[76]Osmanlı devletinde dış siyasetinde ciddi bir değişiklik görülmektedir. Bu zamana kadar Osmanlı, esaslı olarak bir Balkan ve Avrupa kuvvetiydi.[77] Yavuz Sultan Selim devrinde ise, Osmanlı Devleti ilk defa ciddi bir şekilde şarka doğuya yönelerek Asya ve Afrika kıtalarında geniş topraklar elde etmiştir. Hem Yavuz Sultan Selim'in İslam dünyasının birliğini tahakkuk ettirme düşüncesi hem de o zamanki siyasi durumu bu değişikliği gerektirmiştir.[78]

Akkoyunlu devletinin yıkılışı ile İran'da Şah İsmail [79] Ustaclu, Dulkadirlü, Şamlu, Rumlu, Tekeli, Hindli, Bayburdlu, Karamanlu, Avşar ve Kaçar gibi Türkmen aşiretlerini etrafında toplayarak, Şii mezhebini esas alan kuvvetli bir devlet kurmaya muvaffak olmuştur. Şah İsmail ve taraftarları Anadolu'da Şii propagandası yaparak Osmanlı Devleti'nin birliğini tehdit etmeye başlamışlardır.[80]

Ülkede dini birliğin sağlanması ve doğuda Safevi tehlikesinin önlenmesi için Yavuz Sultan Selim İran üzerine yürümüştür. Çaldıran'da [81] H. 2 Recep 920 / M. 23 Ağustos 1514 yılında Şah İsmail'i ağır bir mağlubiyete uğratmış, geçici bir süre Safevilerin başkenti

---

[76] Daha fazla bilgi için Bkz. Kutluca, M.(2012), *Osmanlı Padişahları Albümü,* Ankara: Reyhan Kitap,9.

[77] Osmanlı devletinin temel taşı cihad veya gaza idi. Büyük cehd ve gayretleri, sonra da faaliyetlerin yenilenmesini teşvik eden gaza fikri hem topluma hem de fertlere bir ilham kaynağı oldu. Osmanlılar, İslam'ı yaymak ve muhafaza etmek düşüncesine sımsıkı sarılmışlardır. Gayri Müslimlerin yaşadığı yerler darü'l harp olarak görülmüş, onların ülkelerini yağmalamak ve onları itaate zorlamak temel vazifeleri olmuştur. Osmanlı devletinin Avrupa ve Balkan yönünde ilerlemesinin asıl nedeni de bu gaza düşüncesidir. Bununla birlikte Osmanlılar bu mefhumu sadece gayri müslim topraklarını fethetmek için değil, Anadolu'da büyümek için de kullanmışlardır. Fakat İslam, bir Müslümanın başka bir Müslümana silah çekmesini menettiği için diğer Müslümanlarla savaş olduğu zaman Osmanlıların gazi şöhretine hale gelmekteydi. Bundan dolayı Osmanlılar bu ilhaklarına da meşruluk kazandırmak için ulemadan kendi hareketlerinin şeriata uygun, meşru olduğunu gösterir bir fetva almışlardır. Zira küffar ile gaza ederken arkadan vuranlara harp ilan etmek vaciptir denmiştir. Bu konuda daha fazla bilgi için Bkz. İnalcık, H.(1988), *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, (Çev. Hulusi Yavuz), İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul: Hikmet Yayınevi,291-298.

[78] *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanunî Devri)*,1.

[79] Safevi Devleti'nin kurucusu olan I. İsmail H.25 Recep 892/M.17 Temmuz 1487 tarihinde İran'ın Erdebil bölgesinde doğdu ve H.20 Recep 930/M.24 Mayıs 1524 tarihinde 37 yaşında vefat etmiştir ve İran'da Tebriz bölgesinde defn olmuştur. El-Kahwati, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyi'l-Osmaniyyin El-Evvel ve s-Sâni 1534-1638,*37.

[80] Uzunçarşılı, İ.(1983), *Osmanlı Tarihi*, C.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi,258-269.

[81] Çaldıran seferinin ayrıntıları ve Osmanlı ordunun takip ettiği güzergâh için Bkz. Tekindağ, Ş.(1968), "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi,* XXII, 49-78; Bu sefer, aynı zamanda Şah İsmail ile işbirliği yapan yerli unsurlar için de bir cezalandırma harekâti olmuştur. Sadettin Efendi, H.(1999), *Tacü't-Tevarih*, Haz. İsmet Parmaksızoğl, C.5, Ankara: Kültür Bakanlığı,176.

Tebriz'i de almıştır. Çaldıran zaferi Safevi hanedanına son vermemiş; sadece onları zayıflatmış ve Anadolu'yu Kızılbaş tehlikesinden korumuştur.[82]

Safevi hükümdarı Şah İsmail içlerinde Musullu boyunun da bulunduğu Türkmen oymaklarının yardımıyla Akkoyunlu hâkimiyetine son verdikten sonra, El-Cezire bölgesini ele geçirip burayı Avşar boyundan Ahmet Bey'in idaresine vermişti.[83]Yavuz Sultan Selim bölgenin fethi için görevlendirdiği Bıyıklı Mehmet Paşa,[84] H. 24 Cemaziyelahir 922 / M. 25 Temmuz 1516'da Mardin koçhisarı (günümüzde Kızıltepe) yakınlarında Safevileri kesin bir yenilgiye uğratıp, Mardin, Musul, Hısn-ı Keyf ve Rakka, Musul, Kerkük gibi yerleri alarak bölgede Osmanlı hâkimiyetini sağlamıştır.[85] Bu sırada İdris-i Bitlisi,[86] Diyarbakır eyaletinin idaresini sağlamıştır ve kısa bir süre sonra ise, Musul ve Kerkük'te Diyarbakır Beylerbeyliği eyaletine bağlı bir sancak statüsü haline gelmiştir.[87] Fakat Safevi tehlikesi tamamen ortadan kaldırılamadığı için bölge üzerindeki Osmanlı-Safevi savaşları ile Musul ve Kerkük sık sık el değiştirmiştir. Bölge ancak Kanuni Sultan Süleyman'ın H. 941 / M. 1534 tarihinde düzenlediği Irakeyn[88] seferi ile kesin olarak Osmanlı egemenliğine girmiş ve doğudan gelecek saldırılara karşı önemli bir savunma merkezi olmuştur.[89] Bununla birlikte Musul ve Kerkük'ün de içerisinde bulunduğu coğrafya da Osmanlı-Safevi mücadelesi devam etmiştir.

---

[82] *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanunî Devri)*,2.

[83] Sümer, F.(1952), *XVI. Asırda Anadolu, Suriye, Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerin Umumi Bir Bakış*,215; Balta, *Türkiye'de Safevi Tarihi Hakkında Yapılan Çalışmaları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi,*326.

[84] Bıyıklı Mehmet Paşa: I. Selim'in (Yavuz) mutemedi ve mırahumu olup tahta çıkışında Trabzon beylerbeyi oldu. H.923/M.1517'de Kürdistan fethedilince Diyarbekir valisi olup orada sadakatle hizmetinden dolayı vezirlik ihsan buyurulmuştur. H.928/M.1522'de vefat eyledi. Cesur ve gayretliydi. Bkz. Süreyya, M.(1996), *Sicill-i Osmani*, C.4,İstanbul: Tarih Vakıf Yurt Yayınları,1042; El-Kahwati, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyi'l-Osmaniyyin El-Evvel ve s-Sâni 1534-1638*,64.

[85] *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanunî Devri)*,2.

[86] İdris-i Bitlisi, Akkoyunluların divan katiplerinden idi. Akkoyunlu devleti ortadan kalktıktan sonra Osmanlı devletinin hizmetine girdi. Yavuz Sultan Selim 'in hizmetinde onun şark politikasında danışmanlıkta bulunan İdris-i Bitlisinin Çaldıran savaşından sonra Diyarbakır ve diğer doğu memleketlerinin alınmasında büyük hizmeti görülmüştür. Bu zat, Sünni olan Kürt beylerini görüp anlaşarak onları Osmanlıların tarafına çekmiştir. Bu suretle Urmiye, İtak, İmadiye, Cizre, Bitlis, Hizan, Palu, Siirt gibi toplam yirmi beş mıntıkanın beyi savaşsız olarak Osmanlı idaresine girmiştir. Siyasetçi kimliğinin yanında müellif, şair ve aynı zamanda hatta olan İdris-i Bitlisi, Sultan II. Bayezid'in emriyle yazmış Osmanlı tarihi anlatan Heşt Behişt adındaki eseriyle de tanınmaktadır. Özcan, A.(2000), "İdris-i Bitlisi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,21,485-488; Serdar, M.T.(2016), "İdris-i Bitlisi ve Heşt Behişt Eseri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,20(2),498.

[87] Bu dönemde Diyarbakır vilayetine bağlı olan Musul, bir sancak statüsünde idi ve sancakbeyi olmuştur. Musul'un dışında, Sincar ve İmadiye sancaklar da aynı şekilde Diyarbakır vilayetine bağlıydı. Bölgenin ilk dönem idari taksimatı için Bkz. Sa'ığ, E.S.(1971), *Tarihu'l-Musul*,C.2,Musul,36; El-Kahwati, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyi'l-Osmaniyyin El-Evvel ve s-Sâni 1534-1638*,55.

[88] Irakeyn yani iki Irak "Irak-Arap" Musul, Kerkük, Bağdat, Basra tarafları ve "Irak-Acem" İran topraklarından Hemedan, Kirmanşah vs. şehirler. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2,348; Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*,265-266.

[89] El-Kahwati, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyi'l-Osmaniyyin El-Evvel ve s-Sâni 1534*-1638,35; Marufoğlu, "Osmanlı Döneminde Kerkük Şehri'nin Sosyal ve İktisadi Yapısı (1847-1908)",19-20.

H.941/M.1534 yılındaki Bağdat Seferi'yle bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti sağlam temellere oturtulmuş ve Irak'ta yeni bir Türk iskânı gerçekleştirilmiştir. Bu sefer sırasında Kanuni, H. 17 Şevval 941 / M. 21 Nisan 1535 tarihinde Kerkük'e gelmiş, yirmi dört veya yirmi sekiz gün burada kalmıştı. Şehir bu tarihten sonra Musul ile Bağdat arasındaki ticaret ve askeri yolunun önemli bir uğrak noktası konumunu kazanmıştır.[90] Fakat bölgedeki Safevi faaliyetleri kesintiye uğramamış ve Şiilik propagandası Musul ve Kerkük'te de etkisini göstermişti. Tahmasb'ın[91] ölümünden sonra, H. 985 / M. 1578'de iki devlet arasında savaş dönemi tekrar başladı. Bu sırada, Bağdat ve Şehri-zor taraflarında bazı topraklar da Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilmişti. Bu süreç içinde H. 998 / M. 1590 Osmanlı-Safevi antlaşması mevcut sınırları ve H. 1020 / M. 1612 antlaşması da Kanuni devri sınırlarını muhafazaya dönük antlaşmalar arasında yer almıştır.[92]

XVII. yüzyılın ilk yarısından sonra bilhassa Musul, Osmanlı – Safevi mücadelesine sahne olmuştur. H. 1032 / M. 1623'te Bağdat'la beraber Musul ve Kerkük'te Safevilerin eline geçmiş ancak Safevilerin bu hâkimiyeti uzun sürmemiştir. H. 18 Cemaziyelahir 1040 / 22 Ocak 1631 tarihinde Hüsrev Paşa, Musul ve Kerkük'ü tekrar Osmanlı yönetimine almıştır. Sonrasında tekrar Safevi hâkimiyetine giren H. 28 Cemaziyelahir 1048 / M. 6 Kasım 1638'de IV. Murad, Bağdat'ı almak için çıktığı seferde de Bağdat'la beraber Musul ve Kerkük de Osmanlı idaresine geçmiştir.[93] Bu şekilde devam edegelen savaşların sona ermesini her iki taraf da arzu ettiğinden H. 14 Muharrem 1049 / M. 17 Mayıs 1639'da Kasr-ı Şirin antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma sonucunda Irak-ı Arap denilen Bağdat, Basra ve Şehrizor bölgesi Osmanlılarda kalmış Revan ise Safevilere bırakılmıştır.[94] Musul ve Kerkük bölgesi bu tarihten itibaren XX. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır.

---

[90] *Musul - Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*,47; *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanunî Devri)*,2.

[91] I. Tahmasb, Safevi devletinin ikinci hükümdarı. Şah İsmail'in oğlu ve on yaşlarında tahta çıktı. Fazla bilgi için Bkz. El-Kahwati, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyi'l-Osmaniyyin El-Evvel ve s-Sâni 1534-1638*,69.

[92] Bu konu ilgili Bkz. Kütükoğlu, B.(1993), *Osmanlı – İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*,İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları,171-185;Şakir, *Vilayet El-Musul El-Osmaniyye fi El-Karın El-Sadıs Aşar*,74-77.

[93] Yanı H.1048/M.1638'den sonra Osmanlı hâkimiyetinin sağlandıktan sonra 32 sancaktan meydana gelen Musul ve Şehri-zor eyaleti oluşturulmuştur. Bu sancaklardan biri de Kerkük'tür. Şehri-zor harap olduktan sonra Kerkük eyalet merkezi olmuştur. Kopar, M.(2009), "Bir Türkmen Şehri Kerkük", *Avrasya Etüdleri Dergisi*,36(2),118.

[94] Şakir, A.(1984), *Tarihü'l-El-Irak fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750*,Nineva: Mektebetü 30 Tammuz,62.

1.4. Osmanlı Döneminde Musul ve Kerkük'ün İdari Yapısı

Osmanlılar, İlhanlılar ve Selçukluların uyguladıklaları idari sistemi devam ettirmişlerdir. Osmanlılarda tımar veya dirlik sistemi olarak anılan bu sistemde, fethedilen topraklar askerî sınıftan [95] kişilere tımar ve zeamet ismiyle tevcih edilirdi. Bu kişiler aynı zamanda bulundukları bölgede sultan adına askeri ve idari ekibin başında yer almaktaydı. Osmanlı devletinin genişlemesiyle birlikte idari teşkilatın da genişletilmesine gerek duyulmuştur.[96]

Osmanlı'da devlet toprakları "vilayet" veya "eyalet" olarak adlandırılan büyük idari ünitelere ayrılmıştır. Bu vilayetler "sancak" veya "liva"lara bunlar da sırasıyla kaza, nahiye, köy ve mezralara bölünürdü. Eyalet ve sancakların başına sivil ve askeri yönetimi şahsında toplayan beyler atanırdı. Eyalet valisine "beylerbeyi" sancak yöneticisine "sancakbeyi" denilirdi. Beylerbeyi ve sancakbeyi sivil yönetici sıfatıyla eyalet ve sancağın valileri durumundaydılar. Bunların atamaları merkezden yapılırdı. Beylerbeyi, eyaletteki sancaklardan birinde otururdu. Bu sancak, "Bey Sancağı" adıyla anılırdı. Buraya başka bir sancakbeyi ataması yapılmazdı.[97]

Osmanlı devlet teşkilatında Kanuni Sultan Süleyman yönetiminin ilk yıllarına ait Osmanlı idare teşkilatını gösteren listeler vardır. Ancak bunlar Irak'ın Osmanlı idaresine girmeden önceki zamanlara aittir. Bunlarda Irak'a dâhil sancaklardan Yavuz Sultan Selim zamanında fethedilen yerler vardır ki bunlar o sırada Diyarbakır alındığı zaman bu vilayete dâhil edilmişlerdir. Bunlar da Musul ve Kerkük'tür.[98] Musul ve Kerkük, Koçhisar Savaşı'ndan sonra Diyarbakır Beylerbeyliğine bağlı iki sancak statüsünde idare edilmiştir.[99] Musul ve Kerkük bölgesinin Diyarbakır Eyaleti'ne birer sancak olarak bağlılığı H.941/M.1534'te Bağdat'ın fethiyle Bağdat eyaletinin teşekkül etmesine kadar

---

[95] Bu yapı içinde yer alan görevliler; beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeyi, serasker, çavuşlar, dizdar, kale görevlileri, defterdar, şehir kethüdası, subaşı, asesler, muhtesib, imamlar, mütesellim, şahne, kadı, müderrisler, müftü, nakibü'l-eşraf kaymakamı ve gayrimüslim din adamlarından ibaretti. Bkz. Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1525-1639)*,43-72.

[96] Marufoğlu, S.(1998), *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*,İstanbul: Eren Yayıncılık,33.

[97] Osmanlı idari yapısı hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Halaçoğlu, Y.(1991), *XIV. – XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu,70-90.

[98] H.962/M.1520 ve H.932/M.1526 yılında, yani 386 ve 998 nolu tapu tahrir deftelerinde Liva olarak ifade edilen Musul, Kerkük (tabii Musul) dur. BOA.,*DFE.TD.386*,245; *TT.d.998*,80-86.

[99] Sahillioğlu, H.(1991), "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı",(Çev. Mustafa Öztürk),Belleten, LIV(78),1238.

sürmüştür.[100] Bağdat Eyaleti'nin oluşturulmasıyla birlikte Musul, Kerkük sancakları ile Dakuk ve Sincar livaları Bağdat eyaletine ilhak edilmiştir.[101]

Buna göre Musul H.941-970/M.1534-1563 yılları arasında Bağdat eyaletine bağlı olarak kalmıştır. Musul zaman zaman Şehrizor eyaleti [102] sınırlarına dâhil olmuşsa da bunlar oldukça kısa süreli olmuştur. Bu bağlamda Musul'un H.970-973/M.1563-1566 ve H. 973/M.1566-H.980/M.1573 yılları arasında Şehrizor eyaletine bağlı iken tekrar Bağdat Eyaleti'ne bağlandığı görülmektedir.[103] Musul'un bu statüsü H.994/M.1586'da müstakil bir eyalete dönüştürülünceye kadar devam etmiştir.[104] H.926-983/M.1520-1575 tarihlerinde Musul sancağı; Musul, Ayn-Sayna, Deyr-Maklub ve Acuz nahiyelerinden oluşmaktaydı.[105]

Osmanlı Devleti idari taksimatında özellikle XVII. yüzyılın başlarında Irak bölgesini yeni bir idari yapıya kavuşturmuştur. Bu yapı, Irak havalisini beş ayrı eyalete bölerek idare etmek şeklinde gerçekleşmiştir. [106] Bu eyaletler şunlar idi: Kuzeyde Musul ve Şehrizor, ortada Bağdat ve güneyde de Basra ve el-Ehsa.[107] Musul eyaleti ilk idari taksimatın gösteren H.994/M.1586 tarihine göre Musul eyaleti Musul, Erbil, Sincar, Zaho, Eski Musul, Bacvân, Nusaybin, Ağca Kal'a ve Tikrit sancaklarından müteşekkildi.

Çaldıran savaşından sonra Kerkük de Diyarbakır beylerbeyliğine bağlı bir sancak statüsündeydi. Bölge üzerindeki Osmanlı-İran savaşları sırasında sık sık el değiştiren şehir, tam olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın H.941/M.1534 tarihinde düzenlediği Irakeyn seferinden sonra Osmanlı idaresine girmiş ve aynı tarihte Bağdat Eyaleti'ne bağlanmıştır. Irakeyn Seferi sonrası yapılan ilk tahririnde Bağdat eyaletin idari yapısı Nefs-i Bağdat Zebid Nahiyesi, Halis Bölüğü, Tarik-i Horasan Bölüğü, Mehrud Bölüğü, Düceyl Bölüğü, Mendelcin Livası, Kerkük Livası, Dakuk Livası ve Zengabad Bölüğü şeklinde teşekkül ettirilmiştir. H.955/M.1548'de Bağdat eyaletine bağlı bir sancak olan Kerkük, Kerkük

---

[100] *Musul Vilayeti Salnamesi (1310)*,123-141; Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı",1241.
[101] *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanunî Devri)*,5; Koç, H.(2014), "Osmanlı Dönemi Şehri-zor Eyaletinde İdari Taksimat", *Dini Araştırmalar Dergisi*,17(45),141.
[102] Aynı dönemde Şehri-zor eyaletine bağlı sancak sayısı 19'dan 18'e düşmüştür. Bkz. Turan, Ş.(1962), *XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yıllığı,204.
[103] Musul sancağının Şehrizordan alınarak tekrar Bağdat eyaletine bağlandığına idi, Bağdat ve Şehrizor Beylerbeyine yazılan Hükümler için Bkz. BOA., *MD,No:5 Hüküm:1083;Hüküm:1452*.
[104] Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,32-33
[105] Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı",1247-1250.
[106] Aydın, M.(2001), *Türkiye Irak Hududu Meselesi*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi Yayınları,3; El-Sufi, A.(1970), *Tarihü Bağdat ve Musul*, Musul: Matbaatu El-Hadif.53.
[107] el-Azzavi, A.(1949), *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, C.4,19-37.

merkez ve Dakuk olmak üzere iki nahiyeden oluşmaktaydı. Kerkük Livası daha sonraki tarihlerde Kerkük, Dakuk ve Mevazi nahiyelerinden oluşan bir sancak hâline getirilmiştir.[108]

Kerkük H.967/M.1560 yılında Şehrizor ile birleştirilmiş veya aynı şekilde H.975/M.1568 yılında buray bağlanmıştır. Çünkü Şehrezor beylerbeyinin kısa süre olsa da Kerkük'te ikamet ettği bilinmektedir. Hatta bu konu ile ilgili Kerkük'te ikamet etmesinin uygun olmadığına dair uyarılar almıştır. H.976/ M.1568 tarihinde Kerkük'te hem ulufe hem de timar tasarruf ettiği bildirilen Ali'nin durumunun araştırılarak neticenin bildirilmesi için Şehrizor Beylerbeğine emir verilmiştir. Bu ise Kerkük ile ilgili konulardan Şehrizor Beylerbeyliği'nin sorumlu tutulduğunu göstermektedir.[109] Uzun süre Şehrizor beylerbeyliğin ikametgâhı olan Kerkük [110] bu nedenle paşa sancağı olarak değerlendirilmiştir. [111] Evliya Çelebi Kerkük ve Şehrizor ilgili *"Şehrezor'un payitahtı da bu Kal'a-i Kerkük'tür. Ancak Şehrezor valisi Irak hududu sonunda bulunur"*[112] demektedir.

Kerkük sancağı, XVII. yüzyılda Musul eyaletine bağlı gösterilmiştir. Nitekim risalesini H.1064 Safer aynın 9'unda yani 30 Aralık 1653 tarihinde bitirip IV. Mehmed'e [113] takdim eden Sofyalı Ali Çavuş, Musul eyaletinden bahsederken burasının beş sancağının olduğunu

---

[108] *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)*,5-6.

[109]Koç, H.(2014), *Şehrizor'un Tarihi Coğrafyası***,** Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enistitüsü, Ankara,186.

[110] Kerkük sancağı: H.1309/M.1892 yılına kadar resmi yazışmalarda "Şehrizor" olarak geçmiştir. Bu isimin zor mutasarrıflığı ile olan benzerliğinin birçok idari karışıklığa sebep olması nedeniyle, değiştirilmesine karar verilmiş ve H.1309/M.1892 tarihli Padişah Fermanı ile "Kerkük" isminin kullanılmasına başlanmıştır. Kerkük ismi, aslında MÖ yerleşim bölgesi olan bu toprakların adı olarak geçmiş, zaman içerisinde Irak Türklerinin bir simgesi haline gelmiştir. *Musul - Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*,31; Çev. Murad, H.(2005), *Muhtarat min Kitap Musul ve Kerkük fi El-Vesaik El-Osmaniyye*, Süleymaniye,68-69.

[111] XVI. yüzyılda ikinci yarısına ait Mühimme defterlerindeki bazı hükümlerden Kerkük'ün bir dönem Şehri-zor vilayetine bağlandığını görmekteyiz. Kerkük'ün Şehri-zor eyaletine bağlı olduğu dönemlerde bölgeye gönderilen beylerbeyleri de Türk nüfusunun yoğunluğundan olsa gerek Kerkük'te oturmayı tercih etmişlerdir. Nitekim H.976/M.1567 tarihli Rum beylerbeyine gönderilen bir hükümde Rum beylerbeyinin Kerkük'te ikamet edip Şehri-zor kalesine iki sancak beyi göndermesi buraların muhafazasında dikkatli olması, ayrıca İran'ın durumunu da daima takip edip bildirmesi istenmiştir. Yine H.980/M.1572 tarihli Şehri-zor beylerbeyine gönderilen bir hükümde beylerbeyinin Kerkük'te oturum isteği, memleketin ahvalini görebilmek şartıyla kabul edilmiştir. Ancak zaman zaman da Kerkük'te oturmayı tercih eden beylerin Şehrizor vilayetine geçmeleri, kul taifesiyle birlikte orada ikamet etmeleri istenmiştir. Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569)*,(1997),C.I, Ankara, Hüküm No:319; *7 Numaralı Mühimme Defteri*, C.II, Hüküm No:2193; Hüküm No:2333; Hüküm No:1756.

[112] Çelebi, E.(1314), *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, C.4, Dersaâdet Akdam Matbaası,304; Koç, "Şekrizor'un Tarihi Coğrafyası",117.

[113] On dokuzuncu Sultan'dır, Sultan IV. Mehmet hakkında bilgi için Bkz. Kutluca, *Osmanlı Padişahları Albümü*,19.

bunlardan birinin de Kerkük olduğunu belirtmektedir.[114]Ayrıca XVII. yüzyılın ünlü bilginlerinden Kâtip Çelebi, "Cihannümâ"sında Kerkük'ü şöyle tanımlamaktadır: "*Musul'dan iki merhale şark tarafına, bazı tepeler içinde, düz bir yere düşen, topraktan bir kal'adır. Cümle şehir sur içindedir, Hisar dibinden nehir geçer, halâ bu kal'ada Şehr-i Zûr paşaları otururlar. darü'l-mülk itibar olunmuştur".*[115] Daha sonra yine Şehrizor eyaletine bağlanan Kerkük, bu eyalet XVIII. yüzyıl başlarında yıkıma uğrayınca onun yerine aynı adla eyalet merkezi olmuştur. Ancak Zor mutasarrıflığı ile isim benzerliğinden meydana gelen karışıklığa son vermek için eyaletin ismi tekrar Kerkük olarak değiştirilmiştir.[116] H.1309/M.1892 yılında ise Kerkük son olarak Musul eyaletine bağlıydı.[117]

[114] Sertoğlu, M.(1992), *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukuki ve Mali Müeyyide ve Mükellefiyetleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları,39-40.

[115] Çelebi, K.(1732), *Kitabi Cihannüma1632*, İstanbul: Matbaa-i Amire,446-447.

[116] Daha fazla bilgi için bu konuda Bkz. Koç, "Osmanlı Dönemi Şehri-zor Eyaletinde İdari Taksimat",137-148.

[117] Çev. Murad, *Muhtarat min Kitap Musul ve Kerkük fi El-Vesaik El-Osmaniyye*, 65; Koç, "Osmanlı Dönemi Şehri-zor Eyaletinde İdari Taksimat",140-145.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI – İSLAM MEDENİYETİNDE VAKIFLARIN YERİ VE ÖNEMİ

Medeniyetler, insanlığı muhtaç olduğu müesseselerin varlığı ile hayatiyetlerini muhafaza ederler. İslam Medeniyet tarihinde bu manada kurulan sayısız müesseselerden biri de vakıflardır. Vakıflar, Osmanlı Devleti'nde toplumsal, ekonomik ve kültürel hayattaki rolü ile bugün tahayyül edilemeyecek kadar geniş alanlara yayılmış ve fonksiyonları itibarıyla insan ve sosyal hayatın bütün cephelerini kuşatmıştır.

2.1. Vakıf Tanımı

Arapça bir kelime olan "vakıf" sözlük anlamı itibariyle durdurma, hareketten alıkoyma, hareketsiz bırakma manalarına gelir. Istılah olarak menfaati insanlara ait olur veçhiyle bir aynı (eşya), Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten (mülk edinme) haps ve men etmektir.[118]

Vakıf müessesesi hukuki bir akit olarak kabul ediliyor ve bununla bir kimsenin Allah'ın rızasını kazanmak için menkul veya gayrimenkul mülk veya emlâkını dini hayrî veya sosyal bir hizmete ebedi olarak tesis ettiği ifade edilerek tescil ediliyordu.[119] Bu müessese varlıklı insanların veya devlrt adamlarının, taşınabilir veya taşınamaz mallarının ve bunların gelirlerinin milletin menfaatine olarak tahsis etmeleriyle meydana gelen ve kanunlarla da güvencesi altına alınan bir müesseseydi. Vakfın kuruluşu ve geçerli bir vakıf haline gelmesi, mahkemelerde tanzim edilerek kadılar tarafından onaylanan ve vakfın tescil belgesi olan vakfiyelerinin yazılmasıyla tamamlanmaktadır. Vakıf müessesinin kaynağında insanların iyilik ve yardımlaşma duyguları yer aldığı için bu müessese ile iyilik ve güzellikleri emreden bir din olan İslamiyet dini arasında yakın bir ilişki söz konusudur.[120]

---

[118] Pakalın, M.(1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, İstanbu: Milli Eğitim Basımevi Yayınları,577; Kazıcı, Z.(2003), *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul: Bilge Yayınları,33.
[119] Yediyıldız, "Vakıf", 479.
[120] Şeker, M.(1991), *İslâmda Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi,142-143.

İslam'da vakfın menşei üzerinde şimdiye kadar bir hayli tartışma yapılmıştır. İslam hukukçuları ve bazı batılı bilim adamlarına göre vakfın menşei İslam prensiplerine dayanmaktadır. İslam âlimleri bu fikre, cemiyetin hem manevi hem de maddi hayatına yön veren bir sistem olarak İslam'ın müminlerin zihnine birlik dayanışma ve yardımlaşma duygusunu işleyen prensipler ortaya koymasını nazarı dikkate alarak varırlar. Bu konuda vakfiyelerde sık sık zikredilen âyetlere dikkat çekmişlerdir.[121] Kur'an-ı Kerimde bu konuyla alakalı olabilecek âyetlerden bazıları şunlardır:

"Onlar mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa (ihtiyacından dolayı) isteyen ve (özgürlükleri için) kölelere veriler".[122]

"Onlar kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar".[123]

"Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir".[124]

Bu âyetlerden başka, vakfın meşruiyetine delâlet eden, hemen hemen bütün vakfiyelerde yer alan vakıfların kurulmasında ve gelişmesinde önemli rol oynayan Hz. Peygamber'in bir hadisi vardır. Ebu Hureyre'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyuruyor:

"İnsanoğlu öldüğü zaman bütün amelleri kesilir. Ancak, devam eden sadaka (sadaka-i câriye), faydalanılan ilim ve kendisine duâ eden salih bir evlad bırakanlarınki kesilmez". İslam âlimleri bu hadisteki sadaka-i câriye (hayrat) ile vakfın kastedildiğini söylemektedirler.[125]

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in emir ve uygulamaları, Müslümanlar için bir vazife telakki edildiğinden bu konuda mü'minler arasında bir yarış başlamış ve ashabı da onun yolundan yürüyerek çeşitli vakıflar kurmak suretiyle insanlığa hizmet etmişlerdir. İslam dünyasında insanlara faydalı olmanın ibadet gibi görülmesi sonucu olarak vakıflar, toplumun hayrına olan her sahada birer teminat ve sigorta görevi görmüştür. Bu anlayışn

[121] Köprülü. F.(1942), "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*,(2),3.
[122] Bakara âyeti, 2/177.
[123] Bakara âyeti, 2/3.
[124] Âl-i İmran âyeti,3/195.
[125] Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*,62.

sonucu olarak Müslümanların yaşadıkları ve yönetiminde bulundurdukları şehir, kasaba ve köylerde sayısız vakıf meydana getirmişlerdir.[126]

2.2. Osmanlı Devleti'nde Vakıflar

Bir vakıf medeniyeti olarak isimlendirebilecek olan Osmanlı medeniyetinin kuruluşu kendinden önceki devletlerden bağımsız olarak düşünülemez. Çünkü Osmanlı Devleti daha önceki Müslüman devletlerin uygulamalarına dayanarak gelişmiş ve gelişimlerini bu zeminden yola çıkarak sürdürmüştür. Nitekim Osmanlılar kendilerinden önce Anadolu'ya gelip yerleşmiş bulunan Müslüman Türklerin yaşayış tarzlarını, ahlak, örf, iktisat ve diğer özelliklerini benimsemişlerdir. Bu bir şehrin Selçuklulardan karamanlılardan veya başka bir beylikten Osmanlılara geçtiğinde hiçbir değişikliğe uğramamasından anlaşılabilir. Zira Osmanlı teşkilat ve müesseseleri ile Anadolu beyliklerinin teşkilat ve müesseseleri arasında büyük farklar bulunmuyordu. Osmanlı Devleti diğer Anadolu beylikleri ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin mirası üzerinde ve onun bir devam olarak teşekkül etmiştir. Bu vesile ile kendilerinden önceki Müslüman devletlerinin çok zengin olan teşkilat müesseselerinden büyük ölçüde faydalanmışlardır. Neticede Osmanlılar hemen hemen bütün müessese ve teşkilatlarında olduğu gibi vakıf müessesini de kendilerinden önceki Müslüman devletlerinden alarak onlarının yolunu takip etmişlerdir.[127]

Osmanlı Devleti'nde vakıf, toplum kültürünün ayrılmaz bir parçasıydı. Osmanlı vakıfları toplumsal hayatın düzenlenmesinde önemli bir rol oynamış, vakıflar aracılığıyla toplumun tüm fertlerine bu vakıflar sayesinde ücretsiz hizmetler sunulmuştur.[128] Toplumsal kurum ve kuruluşların yapmış olduğu tüm işler, vakıf müessesesi sayesinde yapılmıştır.[129] Vakıf, Osmanlı Devleti'nde insani ve sosyal kurumların en önemlilerinden biriydi. İnsanlar bu vakıflarda hayır işlerine koşar ve güzel işler icra ederlerdi. Bu kişilerin başında ise padişah, sultanlar, aile fertleri, devlet erkânı, ordu komutanları, âlimler ve zenginler gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren bu hayır kurumları ülkenin her tarafında yaygın bir şekilde görülmüştür.[130]

---

[126] Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*,63.
[127] Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*,80-81.
[128] Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*,174-257;Kazıcı, Z.(2003), "Osmanlı Devleti'nde Din ve Hukuk", *İstem İslam Sanat Tarih Edebiyat ve Musikisi Dergisi*,1(1),64-67-82.
[129] Öztuna, Y.(1998), *Osmanlı Devleti Tarihi Medeniyet Tarihi*, C.2, Ankara: Kültür Bakanlığı,491.
[130] Öztuna, a.g.e., 492.

Vakıf ile menkul ve gayrimenkul malları tasarruf ederek Allah'ın rızasını kazanma amacı güdülmüştür. Osmanlı şehirlerinin fiziki yapısını oluşturan cami, mescit, zaviye, medrese gibi dinî ve içtimai yapıların inşası ve muhafazası vakıflar vasıtasıyla olmaktaydı. Dolayısıyla vakıf müessesesi camileri, mescitleri, okulları ve toplumsal niteliği olan diğer kurum ve kurum ve kuruluşları koruma görevini üstlenmiştir.[131]

Osmanlı Devleti'nde vakıflara büyük önemi verilmiş, vakıf mefhumunun gelişmesiyle vakıflara verilen değer ve önem daha da artmıştır. Bunun neticesinde ise vakıf sayısı ve infak olgusu gelişmiştir.[132] Vakıf hizmetleri tasavvurunun üstünde fakir kızların çeyizlerinin hazırlanması, mahkûmların ve sıkıntıda olan kişilerin borçlarının ödenmesi gibi birçok alanda icra edilmiştir. Hayır kurumlarının başında ise camiler, mescitler, su sebilleri, okullar, fakirler ve yoksullar için imarethaneler (aşevleri), hastaneler, hanlar, darülacezeler, fabrikalar ve diğer kurumlar gelmektedir. Hatta hayvanlar özellikle de kuşlar için özel kurulmuş birçok vakıf bulunmaktaydı.[133]

2.2.1. Osmanlı Devleti'nde Vakıf İdaresi

Osmanlı Devleti'nde vakıfların nezâret ve kontrol usulü de diğer İslam devletlerinde farklı değildi.[134] Osmanlı Devlet'inde Evkaf Nezâreti'nin kurulmasından önce, idaresi bakımından vakıflar üç kategoride toplanmıştır. Bunlar; Osmanlı Devleti öncesindeki İslam devletlerinden intikal eden "Evkaf-ı kadime", mîri arazinin temliki suretiyle kurulan "Evkaf-ı irsadiye" ve Osmanlı tebaasının kendi mal mülklerinden kurdukları "Evkaf-ı lazime-i sahîha"dır. "Bu vakıfların her biri, müstakil vakfiyelerine,[135] vakfiyeleri olmayanlar da eski temâyüle göre ayrı hükmi şahsiyetler olarak yönetiliyorlardı. "Evkaf-ı Kadime" ve "Evkaf-ı irsadiye"nin bir bölümü haricinde kalan, diğer vakıflar üzerinde hükümetlerin doğrudan hiçbir müdahalesi olmuyordu. Kadı huzurunda yapılan murafaalı duruşma sonunda, şer'iye sicillerine yapılan tescilin haricinde, ayrıca merkezî bir tescil makamı bulunmadığı için, "Evkaf-ı lazıme-i sahihadan" birçoğunun varlığından merkezî hükümet çoğu zaman haberdar

---

[131] İnalcık, *Tarihi-l-El-Devlet El-Osmaniyye min Alnuşu ila El-İnhidar*,220; Yediyıldız, "Vakıf",480-484.
[132] Yediyıldız, "Vakıf",480-484.
[133] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi Medeniyet Tarihi*, C.2,492-493; www.konyapostasi.com.tr. Son erişim tarihi:20.04.2020
[134] Akgündüz, *İslamHukuknda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*,359.
[135] Vakfiye: Vakfiye veya vakıf-nâme, vâkfın vakıf teşekkülü ve işleyişi hususunda tanzim ettiği hüküm ve kaideleri ve bunların kadı tarafından tescilini ihtiva eden hukuki bir vesikadır. Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi,*4; Alkan, M.(2014), *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*, Ankara: Türk Tarih Kurumu,89.

bile olmuyordu. Şu halde vakıflar, Evkaf Nezareti'nin kuruluşuna kadar özel hukuka bağlı olarak özerk bir şekilde yönetiliyorlardı.[136]

Osmanlılarda padişahlar ve diğer vakıflar, vakıfların mütevelliliğini evladlarına ve nezaretini de Sadrazamlık, Şeyhül-İslamlık, Daru's-Saade Ağalığı ve İstanbul Kadılığı gibi yüksek devlet [137] makamlarına tevdi ettikleri için sayısız vakıf, bu hizmetleri deruhte eden ricâlin nezâretinde idi. H.995 M. 1587'de "Haremeyn Evkaf Nezareti" kurulmuş; Anadolu ve Rumeli vakıflarının idaresi ise, 12 Rebiülevvel H.1242 / M.1826'da kurulan "Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti"nce yürütülmeye başlanmıştır. Vakıflar Önceleri vakıf senedindeki şartlara uygun olarak mütevellilerince yönetilip nazırlarınca teftiş edilirken bu dönemde hükmi şahsiyeti haiz her vakıf, idari açıdan müstakildi. XVI. asırda kurulan Türk vakıflarının % 64'ünün nezareti doğrudan doğruya Kadılara bağlı idi. Geriye kalanın % 36'sının nezareti ise, bizzat vakıflar tarafından muhtelif kimselere tevdi edilmiştir. İdare yani tevliyet hususuna gelince, vakıflarından büyük bir kısmının % 56'sının bizzat kendilerini mütevelli tayin ettikleri, ölümlerinden sonra bu vazifeyi çocuklarına, neslin inkırazından sonra da akraba veya azadlı kölelerine şart koştukları görülmektedir. Vakıfların ancak % 11'i tevliyet hizmetini ailelerine mensup kişilere tevdi ederken, diğerleri % 33 mütevellinin "Kadı" veya vakfın nazırı tarafından tayin edilmesini istemişlerdir.[138] Genel olarak vakıf kurucuları vakıflarının denetimi için nazır tayin etme yolunu daha çok tercih etmekteydiler. Böylelikle vakfın denetimini kadı'nın gözünden kaçırmayı amaçlamaktaydılar. Tayin edilen kişileri genellikle ya kendi meslek gruplarından olan kişiler arasından ya da idari hiyerarşide kendilerinden daha düşük rütbede olan kişiler arasından seçmekteydiler. Nazırlar da Kadılar kadar geniş yetkilere sahiptiler. Vakıf kurucuları tarafından nazır tayin edilen vakıflarda artık kadı'nın denetimi söz konusu olmamaktaydı. Kadıların bu tür vakıflarda denetim yapabilmesi için mutlaka nazır izninin alınmış olması gerekmekteydi.[139] Etik olarak nazır görevine tayin edilenler vakıf mütevellisi veya mütevellileri arasından seçilmemekte ve böylece yönetim ve denetim vazifeleri farklı kişilerce yürütülmekteydi.[140]

---

[136] Alkan, *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*, 89.
[137] Kurt, "Vakıf Müessesesi XV ve XVI. Asır Vakıfları",518.
[138] Kurt,"Vakıf Müessesesi XV ve XVI. Asır Vakıfları", 518-519.
[139] Yediyıldız, *XVII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*,187-188.
[140] Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*,140-142.

Osmanlı sultanları kendi kurmuş oldukları vakıflara yüksek dereceli devlet görevlilerini atamaktaydı. Bunların dışından bazı vakıf kurucuları da vakıflarının nezaret görevini Şeyhülislam, Sadrazam gibi saray görevlilerine vermekteydi.[141] Özellikle Osmanlı sultanları kurmuş oldukları vakıflara atamış oldukları nazırlar bir nevi resmi evkaf teşkilatına benzemekteydi.[142] Vakıflara merkezden nazır atama uygulaması Sultan Orhan Gazi (H. 727-761 / M. 1326-1360) dönemine kadar uzanmaktadır. Sultan Orhan, Bursa'da kurmuş olduğu vakfın nezaretini veziri Sinan Paşa'ya vermiştir. Yıldırım Bayezid H. 792-805 / M. 1386-1402 her vilayete birer "Müfettiş-i Ahkâm-ı Şer'iye" tayin etmiştir. Vakıfların yönetim ve denetimlerini bu özel müfettişler yerine getirmekteydi. I. Mehmet (H. 816-824 / M. 1402-1421) ise memleketteki tüm vakıfların teftişini bir başkadı tayin ederek ona bırakmıştır. Bu kimselerin, ayrıca vakıfiyeleri tasdik etme görevi de bulunmaktaydı. Fatih Sultan Mehmet (H. 855-886 / M. 1451-1481) İstanbul'da kurmuş olduğu vakıfların denetimini sadrazamına bırakmış, böylece, Sadr-ı Ali Nezareti kurulmuştur. Nezaret görevi sadrazamlara verilen vakıf sayısı artınca vakıfların denetimi reisülküttap tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Daha sonraki sultanlar ise, önceden olduğu gibi her vilayete müfettiş tayin edilmesi yoluna gitmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın (H. 926-927 / M. 1520-1566) eşi Hürrem Sultan, kurmuş olduğu vakıfların denetimini kapuağasına vermiş, böylece Kapuağası Nezareti kurulmuştur. Zamanla tüm saray kadınlar ve kapuağaları kendi kurmuş oldukları vakıfların denetimini bu nezarete vermiştir. Genişleyen nezareti bu sefer kapu halifeleri idare etmeye başlamıştır.[143] H. 995 / M. 1586 yılında bu nezaret Evkaf-ı Haremeyn Nezareti'ne dönüştürülmüş ve gelirlerinin bir kısım ya da tamamı Haremeyn ahalisine bağlanan vakıfların denetimi bu makama verilmiştir. Nazeret, makamın başında darüssaade ağaları bulunduğundan Darüssaade Nezareti adıyla da anılmaktadır.[144]

Kuruluşundan sonra Evkaf-ı Haremeyn Nezareti'ne bağlı vakıfların iyi yönetildiği anlaşılınca, idaresinde aksaklıklar olan vakıfları[145] ile padişahların, sultanların, saray kadınlarının ve saray adamlarının kurmuş oldukları vakıflar da bu nezarete bağlanmaya başlanmıştır. Böylece, nezaretin iş yükü çoğalmış ve önemi artmıştır. İş yükünün

---

141 Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*,110.
142 Akgündüz, *İslamHukuknda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*,280-299.
143 Akgündüz, *İslamHukuknda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*,360.
144 *İslam Hukuknda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*,360-361; Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz. Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, 80-100.
145 Güler, Mustafa, Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI-XVII. Yüzyıllar), Tatav yayınları, İstanbul, 2002, s.219.

çoğalması sebebiyle nezaret; müfettişlik, muhasebecilik, mukataacılık ve darüssaade yazıcılığı olmak üzere dört memuriyete ayrılarak işlerin yürütülmesi sağlanmıştır (Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği, Evkaf-ı Haremeyn Muhasebeciliği, Evkaf-ı Haremeyn Mükataacılığı, Darüssaade Yazıcılığı)[146]. Bu dönemde İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadıları, yeniçeri ağaları, sekbanbaşı ve bostancıbaşı tarafından idare edilenlerle birlikte, toplam nezaret sayısı on ikiyi bulmuştur.[147] Tüm bu nezaretlere ek olarak Sultan I. Abdülhamid (H. 1188-1203 / M. 1774-1789) kurmuş olduğu vakfın denetimi için Evkaf-ı Hamidiye İdaresi'ni kurmuştur. İdare, mütevelli kaymakamlığı, evkaf kitabeti ve ruznâmçe kitabeti olmak üzere üç memuriyetten oluşmaktadır. Bu idare, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin ilk şekli olarak kabul edilmektedir. Ancak, vakıfların bazı işleri hâlâ darüssaade ağaları tarafından yürütülmekteydi.[148] Özellikle bazı padişahların örneğin I. Abdülhamid, vakıfları için özel idare binaları yaptırmaları ve bu binalara bekçi ve kapıcılar yerleştirmeleri, vakıflara ait idarelerin tek merkezde toplanmasına yönelik ilk adım sayılabilir. Padişahların gerçekte arzu ettikleri de vakıf yönetiminin ve denetiminin merkezileşmesidir.[149]

2.2.1.1. Kadıların vakıf idaresindeki rolü

Osmanlı devlet teşkilatında Kadı'nın adlî görevi yanında idari, ilmî ve hatta askerî görevi de bulunmaktadır. Çünkü Osmanlı şehir idaresinde beledi ve mülki idare fonksiyonları birbirinden kesin çizgilerle ayrılmamıştır.[150] Kadılar, vakıfları denetleme ve kıra bedelleri konusunda meydana gelebilecek anlaşmazlıkları çözüme kavuşturma hususunda görevlendirilmişlerdir. Ayrıca, Kadılar, mütevelli ve nazır tarafından fonksiyonel kullanımları engelleme hakkına sahiptirler. Buna ilave olarak kadı, mütevelli ve nazırı da kapsayacak şekilde vakıflarda bulunan boş kadrolara görevliler tayin etme hakkına sahiptir. Ancak, vakfedilen kişi tarafından konulan şartlar ihlal edilmemelidir. Yine kadı, vakıf müesseselerine görevlilerin tayin edilmesini onaylama hakkına sahiptir. Tüm bunlar şahitler önünde ilan edilerek, kadı tarafından şer'i bir şekilde vakfın onaylanması akabinde gerçekleştirilir. Bahsi geçen şahitlerin sayısı yirmi kişiye kadar çıkabilir. Ayrıca, onarım ve bakım işleri ile ilgili olarak vakıfların durumundan emin olmak amacıyla, kadı tarafından

---

[146] Akgündüz, *İslamHukuknda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*,361.
[147] Akgündüz, *İslam Hukuknda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*,281; Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*,115.
[148] Akgündüz, a.g.e.,362; Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 184-192.
[149] Yediyıldız. *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*,192.
[150] Kazıcı, "Osmanlı Devleti'nde Din ve Hukuk, 72-73.

onaylanan bir kişinin gönderilmesi şeklinde vakfın yeni hali ve durumu denetlenir.[151] Ayrıca kadı, vakıf aidatlarının ayarlanmasını gerektiren yıllık hesapları denetler ve bunları doğru bir şekilde tevzi eder. Yine kadılar, vakfeden kişinin koymuş olduğu şartların uygulanıp uygulanmadığını incelemek amacıyla, kiralanan ve kiralanmak istenen vakıfları denetlerler. Buna ilave olarak, bu vakfın bakımı ve işlevininin devamlılığını[152] sağlamak amacıyla gerekli olan tutarların ödenmesine, çıkartılmasına onay verme yetkisine sahiptir. Eski vakıflar gelince ise; bu vakıflar zaman zaman kadının görevleri arasında yer almış ve kadı bu kurumların yenilenmesi ve denetlenmesi görevini üstlenmiştir. Bu anlayış, kadı tarafından onaylanan ve Osmanlı döneminden önce bulunan vakıflara uygulanmaktaydı. Bu vakıfların zaman zaman bakımları yapılırdı. Aynı zamanda kadı, vakfeden kişinin öz torunlarından bu konu hakkında bilgi alır, onlara vakfeden kişi hakkında, soy zinciri hakkında sorular sorar ve onlarda bu durumu kadı huzurunda ispat ederlerdi.[153] Netice olarak, vakıfların idaresindeki bu teşkilatlı yapıya rağmen zamanla oluşan aksaklıkları gidermek, yerel yönetimleri denetlemek için, merkezi idarenin zaman zaman talimatnâmeler ve müfettişler gönderdiği bilinmektedir.[154]

2.2.1.2. Müftülerin vakıf idaresindeki rolü

Vakıfların denetlenmesinde ve yönetiminde müftülerin büyük bir rolü vardır. Kadıya tevcih edilen şer'i sorunların ortaya çıkması durumunda, bu göreve olan ihtiyaç daha çok belirgin hâle gelmektedir.[155] Bu durumdaki müftü, vakıf davalarına bakan evkaf müftüsü olarak isimlendirilir.[156] Örneğin; borçtan kaçmak amacıyla mülkiyetini vakfettiğini ilan eden kişiye, müftü, nisap sıhhatiyle ilgili fetvayı verir. Ayrıca vakıf ve benzeri şeylerin satılması ve değiştirilmesi hususunda da gerekli durumu ortaya koyar.[157]

---

[151] El-Zawahreh, T.(1992), *Religious Endowmen and Life the Ottoman Province of Damascus is the Sixteenth and Serenteenth Centuries*, Jordon, 87.

[152] El-Zawahreh, *Religious Endowmen and Life the Ottoman Province of Damascus is the Sixteenth and Serenteenth Centuries*,144.

[153] El-Kübeysi, *Ahkâmü'l-Vakıf fi ş-Şeriati İslamiyye*, C.1, 121-122.

[154] Alkan, *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*, 104.

[155] El-Zawahreh, *Religious Endowmen and Life the Ottoman Province of Damascus is the Sixteenth and Serenteenth Centuries*,144-145.

[156] Pakalın, M.(1946), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, İstanbu: Milli Eğitim Yayınları, 571.

[157] El-Zawahreh, *Religious Endowmen and Life the Ottoman Province of Damascus is the Sixteenth and Serenteenth Centuries*,145; El-Kübeysi, *Ahkâmü'l-Vakıf fi ş-Şeriati İslamiyye*, C.1, 205.

2.2.1.3. Vakıflarda görevlilerin rolü

Osmanlı Devleti'nde her bir vakıf müessesinin idaresinde çalışan en az iki kişi görevlendirilir. Bu iki kişi "Mütevelli" ve "Nazır"dır. Hatta sınırlı vakıf müesseselerinde de bulunurlar. Ancak, sultanlara, sadrazamlara, valilere ve devlet adamlarınını kurduğu vakıflarda olduğu gibi önemli, büyük ve karmaşık bir yapıya sahip vakıflarda, vakfın devamlılığını sağlamak amacıyla yaklaşık elli hizmetkâr bulundurulurdu.[158]

Vakıflarda görev yapan her bir görevlinin kendisine has rolleri bulunmaktadır. Bu görevliler ve görevleri aşağıdaki gibidir:

a. Müfettiş: Terk edilmiş, yıkılmış ve ihmal edilmiş vakıfların denetlenme işleri müfettişe verilir. Müfettiş, kadıya iş tevcih edilmeden önce bu vakıfların bakımının ve tamirinin yapılması için gerekli gördüğü önemli önerileri ve tavsiyeleri sunar. Müfettişlerin tayini ise, kadılar ya da vakıf sahibi kişi tarafından yapılırdı.

b. Müşrif (Denetmen): Vakıf müesseselerindeki yemeğin satın alınması ve denetlenmesi görevinin verildiği hizmetliye müşrif denilmekteydi.[159]

c. Câbî (Tahsildar): Mütevazi vakıflar için mütevelli, vakfın bütün işlerini tek başına yürütebiliyordu. Orta ve büyük çaplı vakıflar söz konusu olduğu zaman, bunların ehemmiyetine göre, mütevellinin bir veya daha çok yardımcılara sahip olduğunu görülmektedir. Bu yardımcıların en önemlileri câbî idi. Câbînin görevi vakıf gelirlerini daha doğrusu vakıf akarlarını kiralayanların vakıfa ödemek mecburiyetinde oldukları îcâr bedellerini toplamaktan ibaretti. Bazen, bir vakıf için tayin edilmiş olan kâtip ve câbîlerin sayısı artıyordu, üstelik bazı câbîler, özellikle sultanlar ve yüksek devlet görevlileri tarafından kurulmuş olup, gelir kaynakları birbirinden uzak birçok köyden müteşekkil büyük vakıfların câbîleri binek hayvanlarından yararlanıyorlar ve bundan dolayı

[158] El-Bedlisi, Ş.(2006), *Şerefnâme*, C. 2, (Çev. Muhammed Ali Avni), Şam: Dar'ül Zaman,123.
[159] El-Zawahreh, *Religious Endowmen and Life the Ottoman Province of Damascus is the Sixteenth and Serenteenth Centuries,*149.

kendilerine câbî süvari deniliyordu.[160] Bu göreve en çok tercih edilen tahsildarlar, vakfın bulunduğu bölgede yaşayan insanlardan seçilirdi.[161]

ç. Kâtip: Kâtibin vazifesi vakfın kayıtlarını tutmaktır; [162] evkaf kâtibi, vakıfların her türlü kayıt, yazışma, muhasebat ve sair hususlardaki hizmetlerini yerine getiren görevlidir. Evkaf kâtibinin Tanzimat'tan önceki vakıf kâtiplerinden farkı; onlar doğrudan idaresi özel(mülhak) vakıfların görevlisi iken, evkaf kâtibi, örnek Adana'daki bütün vakıfların bağlı olduğu vakıf Kurumunun memuru olmasıdır.[163] Bu görevler, babadan oğula geçebilir.[164]

e. Diğer Görevler: Osmanlı Devleti'ndeki, vakıf eserler bulunan cami, mescit, zaviye ve türbelerde görev yapan; imâm, müezzin, hatip, vaiz, mumdâr, farraş, cüzhan, türbededâr, zaviyedâr, şeyh ve duagu gibi görevliler şehirde mevcut olan dinî görevlileri oluşturmaktaydı. Tamamen dinî, sosyal ve ekonomik niteliğe sahip olan vakıf kurumlarını yöneten mütevelli, nâzır, kâtip, câbi gibi görevlilerde vakıf görevlilerini teşkil etmekteydi. Vakıflarda, vakfın hizmet çeşidine göre pek çok görevli bulunmaktadır. Bu görevliler, vakfın gelir miktarına göre ve vakfiyede belirtilen miktarlarda ücret almakta idiler.[165] Vakıf çalışanlarının ücretleri, vakfın gelirine göre değişmektedir. Ancak, bu görevliler sadece vakıflarda aldıkları ücretlerle (cihet) geçinmiyorlardı, ayrıca kendilerine buğday, odun, elbise vs. gibi aynî yardımlar da yapılmaktaydı.[166]

2.2.2. Osmanlı Devleti'nde Vakıf Hizmetleri

Osmanlı idaresinde devlet hizmetleri ile vakıf hizmetleri birbirine çok sıkı bir şekilde bağlı idi. Birçok hallerde bu iki hizmet birbirine tedâhül etmiş durumda idi. Şehir ve kasabaların suları, köprüler, mezarlıklar, birçok yollar, sağlık hizmetleri, öğretim ve eğitim işleri, sosyal yardımla ilgili hizmetler bugün belediyelerin, özel idarelerin iştigal alanına ve vazifeleri arasına ğiren bir çok işler, uzun yıllar vakıflar tarafından yürütülmüştür. Osmanlı

---

[160] Yediyıldız, *XVII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 184; Kurt,"Vakıf Müessesesi XV ve XVI. Asır Vakıfları",518-519.
[161] El-Zawahreh, *Religious Endowmen and Life the Ottoman Province of Damascus is the Sixteenth and Serenteenth Centuries,*145-146.
[162] Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 184.
[163] Alkan*, Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir,*119.
[164] El-Zawahreh, *Religious Endowmen and Life the Ottoman Province of Damascus is the Sixteenth and Serenteenth Centuries,*199.
[165] Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*73-391.
[166] Gündüz,*a.g.e.,* 391.

idari sisteminde devlet esas itibariyle iç ve dış güvenliği sağlamakla görevli idi. Devlet vatandaşları eğitmek onlara sağlık hizmetleri götürmek, fakirlere yardım etmek, yol, köprü vs. yapmakla kendisini görevli ve mükellef saymıyordu. Bu işler için devlet bütçesinden tek kuruş harcanmazdı. Eğitim, sağlık, bayındırlık vs. tesisleri hep şahısların kurdukları ve devletin de vergi mu'afiyetleri vs. yollarla dolaylı olarak yardımcı olduğu, desteklediği vakıf müesseseleri tarafından gerçekleştiriliyordu. Osmanlı döneminde vakıfların çok daha büyük gelişme gösterdiği, toplumun eğitim, sağlık, bayındırlık, şehircilik ve beledi, askeri, dini, hayvanların korunması, sosyal güvenlik gibi temel ihtiyaçların ötesinde son derece ayrıntılara dönük olanlara bile yönelmiş, XVI. asırda Osmanlı toplumunu Batılılar "Vakıf cenneti" tabirini kullanarak tavsif etmişlerdir. Şu halde Osmanlı tarihine bir göz atılırsa, bugün amme hizmetleri özelliğini taşıyan sayısız sosyal hizmetlerin vakıf müessesesi tarafından gerçekleştirildiği görülecektir. Osmanlı devrinde binlerce kişi kendi parasıyla, hiçbir menfaat beklemeden devletin bugün ifa etmekte olduğu amme hizmetlerinin çoğunu ifa etmek üzere nice dini ve hayrî müesseseler vücuda getirmişlerdir. Anadolu'ya Müslüman Türk yurdu damgasını vuran da bu vakıf müesseseleridir. Vakıfların bayındırlık, beledi, dini, hayrî, ictimai yönden yaptıkları hizmetler sosyal hayatın içinde önemli bir yer işgal etmektedir.[167]

İslam ülkelerinde ve özellikle Osmanlı Devleti'nde hayatın bütün safhalarını kaplayacak ve halkın her türlü ihtiyacını karşılayacak vakıfların kurulduğu bilinmektedir. Günümüzde, birçoğunun devlet tarafından yerine getirilmesi gereken kamu hizmetleri, vakıflar yolu ile ifa ediliyordu. ibâdet, eğitim-öğretim, sağlık, temizlik, yolculuk, beledi hizmetler, esnaf ve ordu yardımlaşma, ölen Müslümanların defn edilmesi için mezarlıklar gibi insanın aklına gelen hemen her sahada vakıflar hizmet görüyorlardı. Bütün bu hizmetlerin yerine getirilebilmesi için de değişik karakterli vakıflar kurulmuştu. Yanı bu vakıflar dini, ictimai (sosyal), iktisadi (ekonomik) olmak üzere üç kısma ayırabiliriz.[168]

Sonuç olarak, İslam ülkelerinin sosyal ve ekonomik hayatında çok önemli bir rol oynayan vakıflar, özellikle Osmanlı Devleti'nde toplumun bütün tabakalarını kapsayacak şekilde kurumlaşarak yaygınlaşmıştır. Vakıflar, eğitim, sağlık ve ibadet hizmetleri başta olmak üzere toplumun ihtiyacı olan hemen her alanda faaliyet göstermişlerdir. Şehirlerde imara kırlarda iskâna öncülük etmişlerdir.

---

[167] Öztuna, Y.(1989), *Büyük Türkiye Tarihi*, C.IX.,İstanbul,92; Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*,123.
[168] Bu hizmetler ilgili ve geniş bilgi almak için Bkz. Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*,125-130; Kurt, "Vakıf Müessesesi XV ve XVI. Asır Vakıfları",511-516.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSUL VE KERKÜK VAKIFLARI

3.1. Osmanlı Öncesi Musul ve Kerkük Vakıflarının Durumu

Vakıf malları, vakıf müesseselerinin devamlılığı için güvence altında bulunmaktaydı. Bundan dolayı farklı devirlerde Arap-İslam devletinin yönetimi altında bulunan Irak coğrafyasındaki vakıf malları hassas ve özel bir ilgiye şahit olmuştur. Abbasiler devrinde H.132-656 / M.749-1258 özellikle Irak bölgesindeki vakıflara olmak üzere vakıfların geneline büyük önem verilmiştir. Çünkü Irak bölgesi ve onun içerisinde yer alan Bağdat ve Musul şehirleri devletin yönetildiği yerlerdir. Bundan dolayı bu bölgedeki vakıf mallarıyla ilgili işlere gösterilen ihtimam daha somut bir şekilde görülmektedir. Bu devirde vakıf malları ya doğrudan halifenin kendisine ya da ona vekâlet eden bir görevlinin gözetimine tabiydi.[169] Bu nedenle Abbasiler devrinde vakıf sistemi ve hizmetleri sadece fakirler veya öğrencilerle sınırlı kalmamaktaydı. Bunların dışında daru'l-ilimler, mektepler, mescitler, camiler, hastaların ücretsiz tedavi edildiği şifahaneler ve fakirlerin barınmaları için evler gibi yapıların inşası da vakıf sistemiyle gerçekleştirilerek vakıfların etkinliği genişletilmişti.[170]

Abbasi devrinin sonlarına doğru "sadru'l-vukûf " [171] (vakıflar başkanı) gibi bir vazife ortaya çıkmıştı. Bu vazife " müdiru'l-evkâf " (vakıflar müdürü) konumunda olup Abbasiler devrinde ilme ve âlimlere pek çok önemli hizmetler sunmuştu. Bunların yanı sıra İslam devletlerinde yüksek konumu olan önemli vazifelerden biri kabul edilen " nâziru'l-evkâf " [172] (vakıflar bakanı) vazifesi de bulunmaktaydı.[173]

---

[169] Kindî, E.(1908), *el-Vülât ve Kitâbi'l-Kudât,* Tah. Refet Keset, Beyrut: Matbaatu'l-Abâi el-Yesûiyyîn,418-419.

[170] Kindî, *el-Vülât ve Kitâbi'l-Kudât,*419.

[171] Sadru'l-vukuf: Medreselerin, mescitlerin, camilerin, hanların ve tekkelerin vakıflarını düzenler, ilim talebelerini destekler. Bu makam, sahipleri, umumun faydalanması için vakıflara bağışlanan mülklerin işleriyle ilgilenir. Ayrıca sadru'l-vukuf (vakıflar başkanı) kadılara yardım eder. Bkz. Kindî,*a.g.e.*,444; Fehd, B. M. (1971), *Târîhu'l-Irâk fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Ahîr H.552-656/M.1157-1258,* Bağdat: Dâru'l-İrşâd,162-163; Enbârî, A. (1977), *en-Nizâmu'l-Kadâî fî Bağdât fi'l-Asri'l-Abbâsî,* Necef: Matbaatü'n-Numân,378.

[172] Nâziru'l-Evkâf: Sadru'l-vukûf olarak da geçen bu vazife, Arap İslam devletinde yüksek bir konuma sahiptir. Bu makam sahibi din, kültür ve sağlık alanındaki farklı hayır kuruluşlarının vakıflarına bakmakla görevlendirilmiştir. Halifeler, bu vakıflara bakan görevlileri tayin ediyorlardı. Bkz. el-Hâlidî, R.M. (2004), ***el-****Vakıf ve'l-Hidemâti'l-Âmme fi'l-Irâk fi'l-Asri'l-Abbâsî (H.132-656/M.749-1258)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bağdat,61-62.

Irak bölgesi kendisine hâkim olan kavimleri en fazla etkileyen bölgelerdendir. Özellikle Abbasilerden sonra Irak bölgesine hâkim olan Moğol kavimleri [174] diğer yerlere göre bu yöreden daha fazla etkilendi. Moğol kabileleri Cengiz Han'ın liderliğinde iç birlikteliklerini sağlayıp doğu ülkelerine yöneldi. Onların Irak coğrafyasına gelişi Müslümanlar için bir felaket oldu. Moğol lideri Hülagü, Abbasi devletini ortadan kaldırarak başkent Bağdat'ı işgal etti.[175] Böylece Irak H.656 / M.1258 yılının safer ayından sonra yabancı bir gücün idaresi altına girdi.[176] Bağdat'ın işgali Irak'ın çoğu şehrinin direnmeden Moğollara teslim olmasına neden oldu.[177] Böylece yaklaşık beş asır boyunca İslam dünyasının gölgesinde yaşadığı halifelik ortadan kalktı.[178]

Moğollar yönetimleri süresince Musul ve Kerkük'te kılıç kullandılar. İnsanların mallarını gasp edip cami imamlarını ve âlimleri öldürdüler. Bundan dolayı insanların uğrak yerleri olan camiler ve medreseler âtıl vaziyette kaldı.[179] Moğollar işgal ettikleri ülkelerde dini kutsallara saygı göstermediler. İmam Musa Kazım'ın türbesini yakmaları buna somut bir örnektir.[180] Abbasi Devleti'nin yıkılmasından sonra Irak genelinin ve özellikle de Musul ve Kerkük'ün maruz kaldığı siyasi değişimler vakıf sisteminin duraksattığı görülmektedir. Ancak İlhanlılar "sadru'l-vukûf" ve "naziru'l-evkâf" payelerini koruyarak bu makama Nasiruddin et-Tûsî'yi geçirdiler. H.670 / M.1270 yılında ise Şihâbüddin Alî b. Abdullah sadru'l-vukûf olarak tayin edildi.[181] Sonra Cemaleddin ed-Destcerdî sadru'l-vukûf oldu. H.683 / M.1284 yılında ed-Destcerdî'ye karşı çıkanların başlattığı bir isyandan dolayı

---

[173] Memâtî, A. (1943), *Kavânîne'd-Devâvîn*, Tah. Aziz Suryal Atiyye, Kahire: Matbaatü Mısır, 298,-299; Cahine Claude.(1973), *Târîhu'l-'Arab ve'ş-Şuûbi'l-İslâmiyye,* B.1,(Çev. Bedreddin Kasım), Beyrut: Dâru't-Tıbâa, 179.

[174] Moğol ilgili bilgiler için Bkz. el-Hemedânî, R., *Câmiu't-Tevârîh*,C.1,(Çev. Muhammed Sadık), Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye,212.

[175] Cengiz Han ve Hülagü için Bkz. İbn Esir, E. A. (1966), *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.IX, Beyrut: Dâru's-Sadr, 333- 334; el-Bağdadi, A. (1975), *et-Tarihü'l-Giyâsî*, Tah. Tarık Nafı el-:Hemedânî, Bağdat: Matbaatü Es'ad,42- 43.

[176] Haydar, A.(2003), *el-İlhânî Hülâgü ve Devrühü fî Neş'eti ve Kıyâmi'd-Devleti'l-İlhâniyyeti (H.613-663/M.1216-1265)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bağdat, 152-167.

[177] Hasbek, C.(1968), *el-Irak fî Ahdi'l-Moğol el-İlhâniyyîn (H.656-736/M.1258-1335)*,B.1,Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 86.

[178] Hasan, H. İ. (2001),*Tarihü'l-İslâmi's-Siyâsiyyi'd-Diniyyi's-Sekâfiyyi'l-İctimâî*, B.15,C.4, Kahire: Mektebetü'n-Nahza, 153.

[179] Ribât: Tasavvuf erbabının kaldığı korunaklı evdir. Bu yerin, askeri ve sivil özellikleri vardır. Detaylı bilgi için bkz. Atiyyullah, A.(1963), *El-Kâmusu'l-*İslami, C.2,Kahire: Mektebetü Nahdatü'l-Mısriyye,487.

[180] el-Hemedânî, *Câmiu't-Tevârîh*,293; el-Meşhedü'l-Kâzimî kavramı için Bkz. Âlu Yasin, M. H. (1967), *Târîhü'l-Meşhedi'l-Kâzimî*, B.1,Bağdat: Matbaatü'l-Meârif,49; el-Cemîlî, R.(1979), Hamletü Hülâgü alâ Bağdât H.656, *Al-Morid*,4(60),60.

[181] El-Ömer, M.(1948), *ed-Delîl li İslâhi'l-Evkâf,* Abbas el-Azzavi, kitabın Mukaddimesinde, Bağdat: Matbaatü'l-Meârif, m.

azledildi.[182] Yerine Rızaeddin b. Saîd getirildi. O, vakıf işlerini yürütemedi ve görevi Cemaleddin ed-Destcerdî'ye iade etti. Daha sonra onun yerine Fahreddin Ahmet b. Nasiruddin et-Tûsî geçti. Bütün ülkedeki vakıf işleri ona emanet edildi. H.687 / M.1288 yılında Nasirüddin'in çocukları, Musul ve Kerkük'ün vakıflarına bakıp gözetme işinden el çekince bu iş Musul ve Kerkük yöneticilerine kaldı. Böylece vakıfların durumu, devletin bu vazifeyi istediği kişilere tevdi etmesi veya valilerin tasarrufu arasında kalarak sıkıntılı bir hâl aldı. Daha sonra vakıf işleri kâdı'l-kudâta devredildi. Bunun üzerine vakıf işleri Muhammed Türkistanî es-Sukurcu'ya tevdi edildi. İlhanlıların son zamanlarına kadar vakıf işleriyle alakalı görevlendirme bu şekilde devam etti.[183]

İbn Fazlullah El-Ömerî (H.749/M.1349) *Mesâlikü'l-ebsâr* adlı eserinde şöyle söylemektedir: "*Nizameddin el-Hakîm'e bu ülkedeki vakıflar şu an olduğu üzere mi kaldı yoksa onlara düşman eli mi uzandı " diye sordum. Bana; Hülagü devletinde ve ondan sonra, vakıflara herhangi bir tecavüzün gerçekleşmediğini ve daha önceden olduğu şekilde işlerliklerini devam ettirdiğini söyledi. Her vakıf, mütevellilerin (vakıf sorumlularının) ve vakfı yönetme hakkı olanların idaresindeydi. İran'da vakıf mallarının azaldığı konusunda söylenenlerin hepsi ise vakıf işlerini yönetenlerin kötü olmasından kaynaklanmaktadır.*"[184] Bu ifade Moğolların hâkimiyet altına aldığı İran coğrafyasındaki vakıflarda olduğu gibi Irak'taki vakıflara yağmacıların elinin uzanmadığını göstermektedir. Bu H.656 / M.1258 yılında Abbasi Devleti'nin yıkılmasından sonra Irak'a hâkim olan yöneticilerin sayesinde gerçekleşmiştir.[185]

İlhanlılarda Abbasilerde olduğu gibi devam eden vakıf statüleri, Celâyirîler H.738-814/M.1338-1411 devrinede de İlhanlılar devrinde olduğu gibi devam etmiştir. Burada da vakıf işlerini sadru'l-vukûf veya onun temsilcileri üstleniyordu. *Düstûrü'l-kâtibi fî*

---

[182] el-Azzavi, A. (1935), *Târîhu'l-Irâk beyne İhtilaleyn*, C.1, Bağdat: Matbaatü Bağdat, 330; Ahmet, M. Ş. (1983), *Müessesetü'l-Evkâf fi'l-Irak ve Devrihe't-Târîhî el-Müteaddidü'l-Eb'âd*, Bağdat: Nedvetü Müesseseti'l-Evkâf fi'l-Alemi'l-Arabiyyi'l-İslâmî, el-Münazzimetü'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm, Ma'hedü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye,72.

[183] el-Azzavi, *Târîhu'l-Irâk beyne İhtilaleyn,* C.1,343-356; El-Ömer, *ed-Delîl li Islâhi'l-Evkâf*, n.

[184] Kalkaşandî, A.(1987), *Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ*, B.1, C.4,Tah. Hüseyin Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-Fikr,331-332.

[185] Vakıfların korunması meselesinde valilerin etkisi için Bkz. Cemaleddin, M.(1982), *Alauddin Atâ Melik el-Cüveynî Hakimu'l-Irak*,B.1, Kahire: Mektebetü'l-İskenderiyye,14-15; el-Hasenî, A., ed-Devrî, A.(1984), *Bağdat*,B.1,Beyrut:Dâru Kütübi'l-Lübnaniyye,118; er-Refîî, A.(2002), *el-Irak beyne Sukûti'd-Devleti'l-Abbasiyye ve Sukûti'd-Devleti'l-Osmâniyye*,B.1, Bağdat: el-Minâu li't-Tibâa ve'n-Neşr,150; Mahbuba, C.(1958), *Mâzi'n-Necef ve Hâziruhâ*,B.2,C.1,Necef:Matbaatü'l-Adâb,188.

ta'yîni'l-merâtib [186] isimli kitapta belirtildiğine göre devlet; camilerde eğitim, imamlık ve müezzinlik için fermanlar yayınlıyordu. Celâyirîlerin aile fertleri ve yöneticileri Bağdat ile Musul şehirlerinin seçkinleri ve din adamları, kapalı alanların[187] mescit, medrese, şifahane, ribat gibi hayır işleri ve müesseseleri olarak vakıflara tahsis edilmesi konusunda ittifak etmişlerdi.[188] Mesela Sultan Üveys b. eş-Şeyh Hasan el-Celâyirî [189] zamanında yaşayan Hace Eminüddin Mercân adındaki zat bütün malını Bağdat, Musul ve Irak diğer şehirlerindeki medreselere, darüşşifalara ve Bağdat'ta kendi adıyla bilinen Mercân hanına bağışlamıştır.[190] Bu bilgiler Celâyirlilerin vakıflara İlhanlılara nazara daha fazla onem verdiklerini göstermektedir.

Karakoyunlular ve Akkoyunlular H.814-914/ M.1411-1508 dönemlerinde ise Irak pek çok alanda olduğu gibi vakıflar konusunda da istikrarlı bir durum arz etmedi. Bu dönemde savaşlar arttı. Açlık, afetler ve bulaşıcı hastalıklar yüzünden çok sayıda insan öldü. Ülke yaşayan halk bu dönemde büyük sıkıntılar çekip zulme uğradı.[191] Ülke harap oldu, camiler yıkıldı.[192] Irak'taki eski medreseler, camiler ve vakıflar olmasaydı belki de ilim ve medeniyetten hiçbir eser kalmayacaktı.[193] Bütün bunların yanında yönetim için mücadele eden tarafların aç gözlülükle mal toplayıp kendi zevki sefaları için harcama çabaları halkı zor bir duruma sürüklemiştir. Yöneticiler medrese ve cami yaptırma düşüncelerden de uzaktı. Bundan dolayı bu devir Musul ve Kerkük'teki vakıfların gerilediği bir dönem olmuştur.[194]

---

[186] Nahcûvânî, M.(1976), *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yîni'l-Merâtib,* C.II, Tah. Abdulkerim Alioğlu, Moskova, 202-207-217-310; Bağdadi, *et-Târîhü'l-Giyâsî,*90-94.

[187] Kapalı Alanlar: İnşa edilmiş yapıların bulunduğu yerlerdir. Bu alanlar genellikle yıllık sözleşmeyle bazen de üç yılda bir kiralanır. Bkz. El-Ali Beg, M.İ. (2005), *Târîhu'l-Hidemâti'l-Vakfiyye fi'l-Mûsul (1249-1337 H., 1834-1918 M.)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bağdat, Bağdat Üniversitesi Eğitim Fakültesi,58.

[188] el-Ânî, N. A. (1986), *el-Irâk fi'l-Ahdi'l*-Celâyirî, B.1,Bağdat: Dâru'l-Hürriyye,191.

[189] el-Bağdadi, *et-Târîhü'l-Giyâsî*,91; el-Azamî, A.(1926), *Muhtasaru Târîhu Bağdât*, Bağdat: Matbaatü'l-Fırat,151; el-Verdi, B. E. (1984),*Bağdat – Hülefâuhâ – Vülâtühâ – Mülûkuhâ – Rüesâühâ*, Bağdat: el-Kadisiyye li't-Tibâa,99.

[190] Bu vakfın metni için Bkz. el-Âlûsî, M.(1346),*Târîhu Mesâcidi Bağdât ve Âsârihâ*, Bağdat: Matbaatü Dâru's-Selâm,70-71; er-Râvî, M.(2006), *Hayru'z-Zâd fî Târîhi Mesâcidi ve Cevâmi Bağdât*, Tah. İmâd Abdusselam Raûf, Bağdat: Merkezü'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye,206-210;el-Azzavi, A.(1936), *Târihu'l-Irâk beyne İhtilâleyn*, C.2, Bağdat: Matbaatü Bağdat,84-94; Abdussâhib, İ.(1977), Ahvâlü Bağdat fi Ahdi'l-Havâce Mercân, *Beyne'n-Nehrayn Dergisi*,(17),29-30.

[191]Yusuf, S.(1997), "el-Mesâcid ve'l-Cevâmi fi Bağdat fi Uhûdi't-Türkmen ve'l-Osmaniyyin", *Risâleti'l-İslamiyye Dergisi*,10(100),58; Karakoyunlular ve Akkoyunlular ile ilgili Bkz. el-Hemedânî, T.N.(1989), *Melâmihu Siyâsiyye ve Hazâriyye fi Tarihi'l-Irakı'l-Hâdîs ve'l-Muâsır*, Beyrut: Darul'l-Arabiyye li'l-Mevsûât,7-21; Hastalıklar için Bkz. es-Sûfî, A.A.(1955), *Arzu's-Sevâd*, Musul: el-İttihâdü'l-Cedid,23-101.

[192] Mecmûatu Bâhisîn.(1985), *Hazâratü'l-Irâk*, C.10, Bağdat: Dâru'l-Hürriyye li't-Tibâa,248.

[193] Yusuf, "el-Mesâcid ve'l-Cevâmi fi Bağdat fi Uhûdi't-Türkmen ve'l-Osmaniyyin,58.

[194] Mecmûatü Bâhisîn.(1983), *el-Irâk fi't-Târîh*, Bağdat,562-563; *Hazâratü'l-Irâk,* C.X,248.

Safeviler H.914-941/M.1508-1534 vakıflara gereke nönemi göstermemişler,[195] hatta bazı vakıfların yıkılıp yok edilmiştir. Bu kaynaklar Şah İsmail'in kuvvetleri ile beraber Bağdat'ı işgal ettikten sonra yaptığı gezi esnasında Abdulkadir Geylani [196] ve İmam Ebu Hanife gibi bazı ehl-i sünnet âlimlerinin mezarlarını yıktığı ve ehl-i sünnet hocalarının pek çoğunu öldürdüğüne işaret etmektedir.[197] Abbas el-Azzâvî bunları yapan Safeviler'in İslam toplum birliğini ayırma, zayıflatma ve ona hâkim olma gibi niyetleri olduğuna işaret ederek şunları söylemektedir: " *Bazı imamların türbelerini tamir edip diğerlerini de tahrip eden kişinin, İslam ümmetini parçalamak ve onun gücünü zayıflatmaktan başka bir niyeti yoktur. Onun yaptıkları dine aykırıdır ve ümmetin hayrına olan bir şey değildir."*[198] Bu bilgiler Safevilerin Musul ve Kerkük'ün de içerisinde yer aldığı vakıfların statütüsü korumayı ihmal ettiklarini göstermektedir.

3.2. Osmanlı Dönemi Musul ve Kerkük Vakıfları

İkinci bölümde de değinildiği üzere Musul ve Kerkük …'de Koçhisar Savaşı ile Osmanlılara geçmiştir. Çaldıran Savaşı ile Safevi Devleti'ne büyük bir darbe vurulmuş olsa da bu devletin tamamen ortadan kaldırılamaması nedeniyle bölgede savaşlar devam etmiştir. Bu durum içerisinde Musul ve Kerkük'ün de bulunduğu toprakların sık sık el değiştirmesine neden olmuştur. Bu savaşların ve bölgenin karşılıklı olarak el değiştirme sürecinin 1636 Kasr-ı Şirin Antlşaması'na kadar devam ettiği ve Musul ve Kerkük coğrafyasının kesin olarak bu tarihinden sonra Osmanlı hâkimiyetine girdiği söylenebilir. Musul ve Kerkük coğrafyasının bu statüsü, bölgenin I. Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafından işgaline kadar devam etmiştir. Musul ve Kerkük'ün Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle buradaki vakıfların idaresi de Osmanlılara geçmiştir. Osmanlılar bölgede kendilerinden önce kurulmuş olan vakıfların statüsünü değiştirmemiş ve vakıflar kurucularının belirlediği şartlar çerçevesinde faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bölge

---

[195] el-Azzavi, A.(1939), *Târîhu'l-Irâk beyne İhtilâleyn*, C.3, Bağdat: Matbaatü Tefayyüs,312; Yusuf, "el-Mesâcid ve'l-Cevâmi' fî Bağdat fî Uhûdi't-Türkmân ve'l-Fars ve'l-Osmâniyyîn",59; Kuk, R.(1962), *Bağdâdü Medîneti's-Selâm*, B.1, (Çev.Fuad Cemil, Mustafa Cevad), Bağdat: Matbaatü Şefîk,313.

[196] Abdulkadir Geylani büyük âlimlerden vaizlerden ve zahitlerden biridir. H.470/M.1077 yılında doğdu. H.561/M.1165 yılında vefat etti. O, Geylani tarikatının şeyhidir. Geylani'nin telif ettiği çok sayıda eser vardır. Diğer taraftan Geylani vakıflarına işaret etmek gerekir. Bunlar Şeyh Şemseddin el-Geylani ve Abdulkadir Geylani'nin oğlu olan Abdul azizin evladı Seyyid Zeynüddin el-Geylani'nin vakfıdır. Osmanlı sultanları, bu vakıfları bazı sorumluluklardan ve vergilerden muaf kılmıştır. Bkz. el-Azzâvî, A. (1949), *Târîhu'l-Irâk beyne İhtilâleyn*, C.4, Kum: Mektebetü'l-Haydariyye,126.

[197] Murtaza Efendi, N.(1971), *Gülşen Hülefâ*, (Çev. Musa Kâzım Nursi), Necef: MatbaatüAdâb,713; Kuk, *Bağdat Medîneti's-Selâm*,313; Peçevi, İ.(1283), Târihü'l-Peçevi, C.I, İstanbul,185; El-Hanbelî, E.(1351), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbârin min Zeheb*, C.VIII, Kahire,86-144; El-Hasanı, Duri, *Bağdat*,125-126.

[198] el-Azzavi, *Tarihu'l-Irak beyne İhtilâleyn*, C.3, 343.

Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da yeni vakıflar tesis edilmiş ve ayrıca vakıflaşma süreci hız kazanmıştır. Hatta Musul ve Kerkük'te gerek Osmanlılardan önce gerekse Osmanlı döneminde kurulan çok farklı türdeki bu vakıflardan bir kısmı varlığını günümüzde de devam ettirmektedir. Bu vakıfların genel olarak cami, mescit, medrese, zaviye ve türbeler çerçevesinde tesis edildiği görülmektedir. Bu bölümde Osmanlı hâkimiyetindeki Musul ve Kerkük'te H.922-1112 / M.1516-1700 yılları arasında tesis edilen veya daha önce tesis edilip ilgili dönemde varlıklarını devam ettiren vakıflar belirli kriterlere göre kategorize edilerek ele alınacak; bu vakıfların işlevlerini devam ettirebilmesi, çalışanların ücretlerinin ödenmesi, binaların korunması ve tamir edilmesi için gelirleri bağışlanan gayrimenkullerden, arazi gibi akaratlardan da bahsedilecektir.

3.2.1. İbadet Kurumları ile İlgili Vakıflar

3.2.1.1. Mescit ve câmii

Mescit kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup boyun eğmek (سجد سجودا) kökünden türemiştir. İnsanın secde etmek için alnını koyduğu yere mescit adı verilmekle birlikte [199] terim olarak ise; Hz. Peygamberin (s.a) "Bana yeryüzünün her tarafı mescit ve temiz kılındı" [200] hadisinden dolayı yeryüzünde secde edilen her yer Müslümanlar için mescittir.

Mescit, Müslümanın hayatında özel bir yere sahiptir. O, Allah'ın evi ve en önemli dini ritüellerin uygulamasının yapıldığı yerdir. Ayrıca İslam dininin kutsal kitabı olan Kur'an, müminleri Allah'ın evlerini imar etmeye teşvik etmektedir. Bu durum İslam'ın ilkelerine olan derin imanın fiili ifadesi olarak kabul edilmektedir. Kur'an'da bu durum şöyle ifade edilmektedir: "Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder."[201]

Cami terimi ise mescit için ayırt edici bir özellik olduğundan dolayı yaygın kullanılan bir isimdir. Bundan dolayı cemaatle namaz kılınan veya cuma namazının kılındığı mescitlere cami denilir. Ona bu isim dindeki öneminden ve Müslümanların hayatında bir odak noktası

[199]Zerkeşî, A. (1965),*A'lâmü's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid*, Tah. Ebu'l-Vefâ Mustafa, Kahire: El-Meclisu'l-A'la li'ş-Şu'uni'l-İslamiyye, 3; Abdulvahab, H. (1946), *Târîhu'l-Mesâcidi'l-Eseriyye*, C.1, Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 11.
[200] Tirmîzî, M. (1975), *El-Câmi'u's-Sahîh Sünenü't-Tirmizî*, Tah. Ahmed Muhammed Şakir vd. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 199.
[201]Kur'an-ı Kerim âyet El-Tevbe, 9/18.

teşkil ettiğinden dolayı verilmiştir. Ayrıca cami İslam şehrinin merkezi olmuştur.[202] Ayrıca cami ifadesi büyük mescitleri diğerlerinden ayırt etmek içinde kullanılan bir isimdir. Bu terimin ilk kez halife Ömer b. Hattab'ın (r.a) Mısır ve Basra'daki ordu kumandanlarına cemaatle namaz kılmaları için bir mescit edinmelerini mektubunda emrettiği görülmektedir.[203]

Allah'ın evleri olan mescitler ve camiler beş vakit namaz kılınıp Allah'ın zikredildiği temiz yerler olarak kalmaya devam etmektedirler. Mescitlerin görevi sadece bunlarla sınırlı kalmamaktadır. Aynı zamanda mescit devlet siyasetinin ilan edildiği ve Müslümanların yönlendirilip belirli işlerin işleyişi konusunda bilgilendirildiği bir yerdir. Camilerdeki minberlerden tehlikeli olay ve durumlar, önemli siyasi kararlar ve halifeye biat, savaş ilanı ve barışın kabulü gibi önemli işler halka bildirilir.[204] Bunun dışında dini, siyasi ve toplumsal kutlamalar ve bayramlar buralardan ilan edilmektedir. Yine bu mekanlardan yapılan konuşmalarda halk, ordunun ülkeyi ve ülkenin istikrarını korumak için sefere çıkması konusunda ve İslam dininin kuralları hakkında bilinçlendirilip bilgilendirilmektedir.[205]

Ayrıca mescitler; Kur'an ilimleri, hadis ve dil bilimleri gibi İslami ilimlerin verildiği odak noktası kabul edilir. Çünkü İslam dininde mescitlerin fonksiyonu sadece ibadet yerinden ibaret değildir. Buralar aynı zamanda bir ilim ve ders yeridir.[206]

Mescit ve camilerle vakıf kurumu arasında derin bir ilişki bulunmaktadır. Vakıf kurumu mescitlerle uyum sağlamıştır ve İslam'da ilk vakıf da mescit çerçevesinde teşkil edilmiştir. İslam'ın tebliğinde ve onun medeniyet anlayışında mescidin rolü aşikardır. Bundan dolayı Osmanlı döneminde vakıf kurum ve kültürünün Irak bölgesindeki mescit ve camilerin donatılması, korunması, genişletilmesi ve imamlık gibi görevleri yerine getiren din bilginlerinin tayin edilmesi noktasında büyük katkısı olmuştur. Mescit ise manevi, ahlaki, ilmi ve dini gelişimin merkezi konumundaydı. Bundan dolayı mescitler inşa etmek ve

---

[202] Mecmuatu'l-Bâhisîn. (1985),*Hazâratü'l-'Irak*,C.9, Bağdat: Dâru'l-Hürriyye,45-46; A'zamî, H. (1967), *Târîhu Câmi'i'l-İmâmi'l-A'zam ve Mesâcidi'l-A'zamiyye*,C.2,Bağdat: Matbaatü'l-'Ânî, 3.

[203] Atiyyetullah, A. (1963), *El-Kâmusu'l-İslamî*, C.1,558; El-Ali Beg, M.(2005), *Tarihü'l-Hidemati'l-Vakfiyye fi'l-Musul H.1249-1337 / M.1834-1918*,99- 100.

[204] *Hazâratü'l-'Irak*, C.9,45- 46.

[205]*Hazartü'l-Irak*, C.9,45- 46; Mustafa, Ş. (1988), *El-Mudun fi'l-El-İslâm Hatta'l-'Asri'l-El-Osmânî*, C.2, Bağdat: Zatü'l-Selâsil,185- 186.

[206]Kurt," Vakıf Müessesesi XV. ve XVI. Asır Vakıfları",521.

onlar için vakıflar tahsis etmek sultanların, yöneticilerin, hayır ve ihsan sahiplerinin Allah'ın rızasını kazanmak için yaptıkları bir hayır faaliyeti olmuştur.[207]

Kısaca camii niteliğinde olan veya olmayan mescitlerin dini, eğitimsel, siyasi, toplumsal ve ekonomik rol ve görevleri olduğu görülmektedir. Müslümanlar ümmetin hayatındaki konumundan dolayı mescitlerin tamiri, korunması ve uygun bir şekilde süslenmesi için çok uğraşmışlardır.[208] Bu müesseselerde fakihlerden, vaizlerden ve hatiplerden oluşan dini bir sınıf yetişmiştir.[209] Bunun yanında mescitler ve camiler Müslümanların hepsinin faydalandığı vakıf müesseseleridir. Bu vakıflar Irak topraklarını da içerisine alan Osmanlı devletinin her yerinde yaygındı. Osmanlı devleti döneminde Irak toprakları pek çok mescidin yapılışına şahitlik etmiştir. Ayrıca eskiden yapılmış olan mescitlerin ise devamlı bir surette korunduğu ve eskiyen yerlerinin tamir edildiği görülmektedir.[210]

3.2.1.1.2. Musul ve Kerkük camii vakıfları

Osmanlı dönemi'nde vakıf sisteminin en güzel örneklerinin görüldüğü yerleşim merkezlerinden olan Musul ve Kerkük'te camilerin ihtiyaçlarının karşılanması için vakıf gelirleri temin edilmiş, buna ilavetin vakfın iradesi doğrultusunda görevliler ve yapıacak faaliyetler konusunda şartlar konulmuştur. İncelenen dönem itibariyle Musul ve Kerkük vakıfları camii ve mescit vakıflarında çalışanların maaş durumları aşağıda verdiğimiz tabloda şu şekilde gösterilebilir: (Bkz. Tablo 3.1).[211]

---

[207] El-Ali Beg, *Tarihü'l-Hidemati'l-Vakfiyye fi'l-Musul H.1249-1337 / M.1834-1918*,99- 100.

[208] *Hazâratü'l-'Irak*, C.9, 46; El-Âlûsî, M.(1346),*Târîhu Mesâcidu Bağdât ve Âsâruhâ,* Bağdat: Matbaatü Dâri's-Selam, 5- 6.

[209]El-Verdî, A., *Dirasatün fî Tabi'ati'l-Mücteme'i'l-'Irâkî,*Bağdat,294.

[210]El-Ali Beg, *Tarihü'l-Hidemati'l-Vakfiyye fi'l-Musul H.1249-1337 / M.1834-1918*,102; Bkz. Ebu Halil, Ş. (2007),*El-Hadâratü'l-'Arabiyyetü'l-İslâmiyye ve Mûcizun 'ani'l-Hazârâti's-Sâbika*, Şam: Dâru'l-Fikr, 558; El-Berhâvî, R.(2002) *Hidemâtü'l-Evkâf fi'l-Hazârati'l-İslâmiyye*, Bağdat: El-Mecme'u'l-'İlmî, 53.

[211]Bu tablo BOA.,*386, 998, 195, 308, 660, 20207, 20180*; TKGM,TADB,*120* no'lu tahrir ve vakıf defterlerindeki bilgilere göre çıkartılmıştır.

Tablo 3.1. Musul ve Kerkük'teki Camii Görev Alan Kişilerin Akçe olarak Yevmiyeleri

Görevli	Gider Tutarı (Günlük – akçe)					
	H.926/M.1520	H.932/M.1526	H.946/M.1540	H.965/M.1558	H.979/M.1571	H.983 M.1575
Mütevellisi	3	8	8	8	8	10
İmam	3	4	4	4	5	6
Müezzin	2	5	5	6	4	6
Hatip	-	4	4	5	-	10
Vaiz [212]	-	-	-	7	-	7
Ferraş [213]	1	1	2	2	2	2
Cabi [214]	-	1	1.5	1.5	-	2.5
Huffaz [215]	-	5	7	7	-	11
Cüzhân [216]	-	5	10	13	-	13
Katip [217]	-	-	3	3	4	4
Revgan ve Hasır	-	4	1.5	1.5	-	1.5
Rekabe [218]	0.5	4	10	10	-	-
Muarrif / Duâgûy [219]	-	-	1	1	-	1
Nazır	-	-	-	4	3	4
Çerağ	-	1	1	1.5	2	1.5
Sure-i Yasinhan[220]	-	-	-	-	-	1.5
Sure-i Tebarekhan [221]	-	-	-	2	-	3
Sure-i En'am[222]	-	-	-	-	-	2
Aşirhan [223]	-	-	-	2	-	3

[212]Cami ve mescidlerde hazır olan cemaate islamî mevzular üzerinde izahatla va'z-u nasihatte bulunan zattır. Berki, A.(1965), *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye veBenzeriVesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*,54.
[213]Ferraş yada Kannas süpürüp, temizliyen demektir, Berki,*a.g.e.*, 31.
[214]Vakfın gelirini toplayan tahsildar demektir. Berki,*a.g.e.*, 9.
[215]Kur'an-ı Kerim'i başından sonuna kadar ezberliyor. Devellioğlu, F.(2013),*Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat*, İstanbul: Aydın Kitabeviyayınları,371.
[216]Kur'an-ı Kerim'i okunayı öğrenen talebe. Develli oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat.*183.
[217]Sami, Ş.(1317), *Kamus-ı Türki,* Dersaadet İkdam Matbaası, 1136.
[218]Aslında boyun demektir. Bir şeyin zatına ve maddi vücuduna da rakabe denir. Bir malın sahipliği ya kul, köle azadetmek. Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve BenzeriVesikalarda Geçen Istılah ve Tabirle*, 46; Sami,*a.g.e.*,668; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat,*1049.
[219]Muarrif: cami ve tekkelerde hayır sahiplerinin adlarını sayan müezzin veya derviş. Duâgûy: duacılık, dua edicilik. Sami, *a.g.e.*,1373;Devellioğlu, *a.g.e.*,225-787.
[220]Kur'an Kerim'i suret Yasini okuyan kişi.
[221]Kur'an'ın 67. Suret-ül-mülk okuyan kişi. Devellioğlu, *a.g.e.*,1251.
[222]Kur'an-ı Kerim'de bir surenin adı okuyan kişi. Sami,*a.g.e.*,179.
[223]Aşere-i mübeşşere zikır eden kişi.Sami, *a.g.e.*,937.

Tabloda görüldüğü üzere bu vakıfların gelirleri, günlük hesabıyla tevliyet, imamet, kitabet vs. gibi cihetlere [224] sarf olunmaktadır. Dikkat çeken bir diğer husus da cami ve mescitlerdeki vakıf görevlilerinin ücretlerinin çalıştıkları vakfın gelirine göre değişiklik göstermesidir. Ayrıca bu meblağların yıllara göre yükseldiği de görülmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nde daha ilk dönemlerde başlayan, devletin siyasî ve malî kudretinin inkişafına paralel olarak vakıflar gelişip artmıştır. Osmanlı yöneticileri sadece kendi adlarına vakıf kurmakla yetinmemiş, başkaları tarafından yapılan ve geliri azalan vakıflara da yardımda bulunmuşlardır.[225]

İlgili dönemdeki camii ve mescit vakıfları aşağıdaki şekildedir:

Emevi Camii

Emevi camii [226] eski Musul şehrinin kuzeydoğusunda Kuvazin mahallesinde Reis El-Kur bölgesinde yer almaktadır. Emevi Camii Musul'da ilk inşa edilen camidir. Musul'un dört halife döneminde İslam devleti sancağı altına girmesinin akabinde H. 16.yüzyılda Utbe b. Ferkad es-Sülemî inşa etmiştir.[227] Caminin durumuna önem veren kaynakların işaret ettiği gibi cami, valiler ve Musul sakinleri tarafından restorasyona tabi tutulmuştur. Bunu caminin Moğol işgalinde tahribata uğradıktan sonra kullanılamaz hale gelmesine bağlamak mümkündür.[228] İncelediğimiz dönemde bu cami ihya edilerek ve Emevi Camii olarak kaydedilmiştir. Eski vakıf kayıtlarında da caminin gelirlerinin vakfedilen Kuvezin mahallesinde dükkânların kiralarından elde edildiği görülmektedir. Bu gelirler H.975/M.1567 yılında 200 akçeye ulaşmıştır.[229] Bunun dışında camiye bağışlanmış özel tarlaların gelirleri ise H.1002 / M.1593 yılında 250 akçeydi.[230]

---

[224] Cihet: imamet, hitabet, vaizlik gibi müessesat-ı hayriyye ait hizmettir. Bunlara cihet dendiği gibi mevkufün-aleyh ve meşrutun-leh dahi denir. Cem'i "cihât" tır. Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve BenzeriVesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*,10.

[225]Abdusselam, İ.(1979), "Mesacid Bağdat ve Meşahirha fi Evahir El-Ahd El-Osmani", *El-Rslalh El-İslamiyye*,12(121), 68; Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*,80.

[226] Şu anda Musaffî Camii olarak ta isimlendirilmektedir. Çünkü Hacı Muhammed Musaffî H.1225/M.1810 tarihinde caminin yapısını yeniledi. Bkz. El-Ömerî,Y.(1955),*Münyetü'l-Üdebâ fî Târîhi'l-Musul El--Hadbâ,*Musul: Matbaatü Hadef,209; Deveci, S. (1982) ,*Bahsun Fî Turâsi'l-Mûsu*l, Musul: Dâru'l-Kütüb, 115.

[227]El-Ömerî, *a.g.e*., 209; Süleyman, A.vd (1986) *Muhâfazatü Ninova Beyne'l-Mâzî ve'l-Hâzır*, Musul, 74; Cercis, A. (1975),*Delîlu'l-Mûsuli'l-Âmm Münzü Te'sîsihâ Hatta Ami 1975*, Musul: Matbaatü Cumhûr, 49.

[228]Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,107-369.

[229]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Secllat, D.756-6*,87.

[230] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd ve Secllat, D.1839-5*,102.

Mücâhideddin Kaymaz Camii

Cami Musul şehrinin güneyinde Dicle Nehri'nin kenarında yer almaktadır. Bu camii Mücâhideddin Kaymaz olarak da Ebu Mansur Kymaz b. Abdullah ez-Zeni [231] tarafından H.572/ M.1176 yılında yaptırmıştır. Caminin H.983/M.1575 tarihli tahrir ve evkaf defterlerinde de Kırmızı Camii (Cami Ahmer) olarak kaydedildiği görülmektedir. Çünkü caminin namaz kılınan yeri kırmızıya boyanmasından ötürü kırmızı Cami (Camiü'l Ahmer) olarak da anılmaktaydı.[232] H.932 / M.1526'da vakfın geliri yıllık toplam 200 akçe olup bu gelir bir zemin icaresinden [233](arazi gelirinden) sağlanmaktaydı. H.946/M.1540 yılında ise caminin gelir kaynağı sadece bir bahçeydi[234] ve onun da yıllık gelir ise 200 akçeydi.[235] H.983-1033/M.1575-1623 tarihlerinde vakfın gelir kaynağı bir bağdan meydan gelmekte ve 600 akçe geliri bulunmaktadır. Bu meblağlar imam ve müezzin ücretlerine ayrılmıştı. İmam ve müezzin için günlük (fi yevm) hesabıyla 2 akçeye ayrılmıştı.[236] Bu cami, üst kısmını süsleyen ince alçı taşı süslemelerinden dolayı dikkat çeken mihrabı ile bilinmektedir.[237]

El-Nurî El-Kebir Camii (Ulu Câmi)

El-Nûrî Camii (Nureddin Şehit Camii), İslam dünyasının meşhur büyük camilerinden olup cami, Musul şehir merkezinde kendi ismi ile anılan El-Camiü'l-Kebir (Büyük Cami) mahallesinde yer almaktadır. Camiyi Nureddin Mahmud b. İmâdeddin Zengi H.566-568/M.1170-1172 yılları arasında yaptırmıştır.[238] Bu cami tarihsel süreç içerisnde birçok kere tadilat görmüştür. H.635/M.1237'de Bedreddin Lûlû [239] dönemi,[240] H.881/M.1476'da

[231]Atabek Devleti'nin önemli devlet adamlarından oldu. aslen Sicistanlı idi. Sa'ığ, *Tarihü'l-Musul,* C.2,149;Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*108.

[232]*Musul Vilayeti Salnamesi (1308),*128; *Hazâratü'l-'Irak*, C.9,86; Cercis, *Delîlu'l-Mûsuli'l-Âmm Münzü Te'sîsihâ Hatta Ami 1975*, 54-55; El-Hâlidi, H.vd.(1980), *Târîhu'l-Ahkâmi'l-'Arâzî fi'l-'Irâk*, Bağdat: Dâru'l'r-Reşîd, 78.

[233]Bir mükâtaa demektir. Üzerinde bina ve ağaç bulunmak mülâhazasiyle icâre-i zemin (yer ücreti) denmiştir. Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye veBenzeriVesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler,*25; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat,*1416.

[234] Küçük bağ veyabostan. Bağ ve Bağçelerde bulunan meyve ağaçları. Sami, *Kâmus-ı Türkî*,269.

[235]BOA.,*TT.d.195*,144.

[236]BOA.,*TT.d.660*,269; TKGM,TADB, *TT.d.120*,107.

[237] *Hazâratü'l-'Irak*, C.9, 89; Deveci, S.(1982), *Tarihü'l El-Musul,* C.1,Bağdat: Daru'l-Kütüb, 338.

[238] El-Ömerî, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,* 204; *Hazâratü'l-'Irak,* C.9,76-79; Oppenheim, M. F. (2004),*Mine'l-Bahri'l-Mütevessit ile'l-Halîc, El-'Irâk ve'l-Halîc*, C.2, (Çev. Mahmud Kemal) , London: Dâru'l-Verrâk, 213-214.

[239]Musul hükümdarı H.630-658/M.1233-1259 atabeklerinden Nureddin-i Arslan şahın kölelerinden idi şah ölünce oğlu adına idareyi ele aldı ve H.658/M.1259'de öldü. El-Ömeri, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*,66.

[240]El-Ömeri, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*65-204.

Uzun Hasan dönemi,[241] H.1049/M.1640 ve H.1150/M.1738 ve H.1270/M.1854 yıllarında da geçirdiği tadilatlar örnek verilebilir.[242] Bu cami sahip olduğu vakıf gelirleri açısından vakıflar Musul'un en zengin vakfa sahip camisidir.[243] Çünkü Nureddin Mahmud Zengi camiye Musul'un köylerinden Akru'l-Hamîdiyye köyünün tamamını [244] vakfetmiştir. Bu caminin Osmanlı döneminde de zengin vakıf gelirlerine sahip olduğunu görmektedir. İncelenen defterlere göre bu camin vakfı gelirleri şu şekildedir. (Bkz. Tablo 3.2)

Tablo 3.2. El-Nurî El-Kebir Camii Vakıf Gelirleri [245]

Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı (akçe) Yıllık			
	H.932/M.1526	H.946/M.1540	H.965/M.1558	H.983/M.1575
İcare-i[246] Dükkân	6192	-	-	-
İcare-iKayseriyye Kadim	5484	2928	860	60
İcare-iKayseriyye Cedid	1080	20.000	20.546	36.500
İcare-i Mahzen	360	-	-	-
İcare-i Han, Han arsa	1333	1600	10.195	11.040
Hisse-i Malikâne karye Kaplan Çolakî ¼	775	850	910	1920
Mukata'a ve Bağçe adet 2	400	-	-	-
Dekakin 39 ve 36 arasında bab Haraba	-	-	-	-
Toplam	15.624	25.378	32.511	49.520

Tabloda görüldüğü üzere cami vakfının gelirleri; gayrimenkul kiraları, bir köyün (Kaplan Çölki köyü) [247] malikâne hissesinden ve mukata'a gelirlerinden sağlanmakta olup, büyük bir kısmı muhtelif personel maaşlarından ve levazımatadan sarf edilmektedir. H.932/M.1526'da 142 akçesi de ziyade olarak kalmaktadır. Bu ziyade, fakir fukaraya dağıtılmak üzere pişen yemeğe ve gerekli malzemelere sarf edilmiştir.[248]Ayrılan gelir miktarları 60 akçe ile 20.000 akçe arasında değişmektedir. Dikkat çeken bu caminin

[241]Uzun Hasan M.1423 yılında Dıyarbakır'da dünyaya geldi. Akkoyunlu Hanedanının kurucusu kara yülük Osman'ın torunu olan Uzun Hasan 7 Ocak 1478 tarihinde Tebriz'de vefat etmiştir. Abdusselam, İ.(1975), *El-Musul fi El-Ahd El-Osmani1726-1834*, Nejef: Daru'l-Kütüb,95;Sa'ığ, *Tarihü'l-Musul,* C.2,143.

[242]Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*105; Turğut, V.(2016), "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vkıfları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*,1,185.

[243]El-Ömerî, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*206.

[244] Musul şehrinde Ammadiyye'den önceki eski şehirdir. Bu şehrin yüksek bir dağın üzerinde korunaklı bir kalesi vardır. Orada çok sayıda pınar bulunmaktadır. Bu pınarlar Büyük El-Nuri camiine vakfedilmiştir. Detaylı bilgi için Bkz.el-Azzavî, A. (1998),*El-'Ammâdiyye fî Muhtelifi'l-'Usûr*, Tah. Hamdi A. ve Abdulkerim F., Erbil, 62;El-Ömerî, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*155.

[245]BOA.,*TT.d.998,*86; *TT.d.195*, 142; *TT.d.308*, 177; *TT.d.660*,257; TKGM,TADB, *TT.d.120*,119.

[246]Kira, irat, gelir, kiraya verilmesi demektir. Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*,24.

[247] Musul'un güneyindedir. Köyde H.932/M.1526'da 16 hane ve 3 mücerred mevcuttur. H.946/M.1540'ta 52 çift,8 bennak ve14 mücerred vardı.H.983/M.1575'te 7çift, 6 bennak,14 mücerred, köyün mahsulü arpa, buğday ziraat ediyordu. Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,58.

[248] BOA.,*TT.d.998,*86.

giderleri vakıflar tarafından karşılanan en az 59 görev kadrosu H.983-1033/ M.1575-1623 tarihlerinde bulunmaktaydı.[249] Caminin en önemli özelliği minaresinin diğer camilerin minarelerine nazaran daha yüksek olmasıydı.[250] Cami 2017 yılına kadar ayktayken bu tarihte yaşanan terör olayları nedeniyle tamamen yıkılmıştır.

El-Ömeriyye Camii

Cami Musul'un Babü'l-Irak Mahallesi'nde yer almaktadır. Cami'nin bânisi Hacı Kasım Ömer b. Ali b. El-Hasan El-Ömerî son alıntı Asım b. Ömer b. El-Hattab'a atfedilir. Mübarek zatlardan biri olup mezarı aynı caminin avlusundadır.[251] Musul şehrinde Bâbü'l-Irak mahallesinde [252] kalmaya başladıktan sonra kendisinden önce Ömerî ailesinin yaptırdığı mescidin virane halde olduğunu gördü. O, bu mescit yıkılarak yeri genişletilip büyük bir camii yapılması gerektiğini düşünmekteydi. Çünkü mahalle nüfusu artmaktaydı ve mahallede hiç camii bulunmuyordu. Bunun üzerine H.971/M.1563 yılında mescidi yıktırdı ve mescidin etrafındaki evleri yüksek fiyata satın alarak araziyi genişletti yerine Ömeriyye cami olarak bilinen camiyi inşa ettirdi.[253] Caminin binasının yapımı ve içinin döşenmesi tamamlandığında bir hatip, bir müezzin, bir ferraş vs. belirledi. Ayrıca caminin işlevinin devam etmesi, ihtiyaçlarının giderilmesi ve çalışanlarının ücretlerinin verilmesi amacıyla H.974/M.1566'da caminin yakınındaki iki hamamı camiye vakfedildi. Ömerî'nin kendi zürriyetinden kadınların ücretsiz yıkanması Kadınlar hamamının vakfedilme şartlarındandır.[254] H.979 / M.1571'de Bâbü'l-Irak mahallesinde altı dükkân aynı mahallede bulunan A'râbi Çarşısı'nda ise sekiz dükkân vakfedilmiştir. Ayrıca Yarımca Köyü'nün [255] batı tarafında bulunan bir bağ ve bahçenin meyveli ağaçları da camiye vakfedilmiştir.[256]

[249]Bunlar mesela 3 kişi müezzin, 13 kişi cüzhan,11 kişi huffaz, 1 kiş mi'marî, 1 kiş tezin camii, 1 kişi türbedar.BOA.,*TT.d.660*,258; *MAD.D.20207*,15; *MAD.D.20180*,58; TKGM,TADB,*TT.d.120*,119.

[250]Camii El-Hadba minaresini söylediler. Geniş bilgi için Bkz. Deveci, S.(1963), *Cevami'u'l-Musul fi Muhtelifi'l-Usur*, Bağdat,132-133; Gündüz, A.(2006), " Musul Irak'ta Tarihi Bir Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXI,365. Fakat bu cami 2014'ten sonra terör örgütü tarafından harabe haleni geldi.

[251]Hacı Kasım b. Ali b. El-Hasan El-Ömerî son alıntı Asım b. Ömer b. El-Hattab'a atfedilir. Mübarek zatlardan biri olup. Musul merkezde Şeyh Muhammed (Bab El-Irak) mahallesinde inşa ettikleri Ömeriyye Camii içerisindedir. *Musul Vilayeti Salnamesi(1308,1310),*127-128- 88.

[252]VGMA.,*D.608.22*,64, Vakfiye; *D.165*,147.

[253] El-Ömerî, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*,123.

[254]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, Müdiriyyet El-Evkaf El-Amma fi Muhafazatü' Ninova, Vakf-ı Camii El-Ömeriyye fi Musul sene 979, Sicili EL-Evkaf fi Mdinetu'l-Musul, *Vakfiye camii El-Ömeriyye, No:364*, 4-5.

[255]Bu köy Musul'un güneyinde ve Dicle'nin doğusundadır. Köyün H.932-1033/M.1526-1623 tarihlerde nüfusu 374 ile 925 kişi arasındadır. Köyde buğday, arpa, darı ziraat yapılmaktadır. El-Ömeri, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*168;Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,71; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,171.

[256]VGMA.,*D.608.22*,64.

H.982/M.1574'te Şehri Sûk [257] mahallesinde bir boyahane inşa edilmiş ve camii vakfedilmiştir. H.1001/M.1592 yılında Hacı Kasım vefat etmiş ve camiye defnedilmiştir.[258] Arşivler bilgilerine göre H.1101 / M.1690 yılında El-Ömeriyye camii mütevellisi olan kişi adı Abdulfettah tayin edilmiştir.[259]

Cemşid [260] Camii

Cami, Musul şehrindeki aynı isimle anılan mahallede yer almaktadır.[261] Caminin isminin sâlih bir zat olan Cemşid'e dayandığı düşünülmektedir.[262] Fakat camiye ismini veren bu zat hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Yapılış tarihi tam olarak bilinmemekle beraber bazı tarihçiler H.600/M.1203yılında yapıldığını düşünmektedir.[263] Bunun ile beraber caminin H.967/M.1560 yılında yenilendiği kesindir. Ayrıca Hacı Hafız b. Ahur Can [264] kuzeydoğu tarafında yer alan sekiz dükkânı camiye vakfetmiştir. Vakfın bu geliri imam ciheti müezzin ve camii levazımına harcanmaktaydı fakat ne kader meblağ tahsis olduğu kaydedilmemiştir.[265] Bu durum cami kapısının üzerinde ve mihrapta zikredilmektedir.[266]

Hizâm Camii

Cami Osmanlı döneminde yaptırılmıştır.[267]Muhammed Hizâm b. es-Seyyid Nureddin er-Rüfâi tarafından Musul'da şu anda Ninova caddesi olarak isimlendirilen bölgede H.982-985/M.1574-1577 yıllarında yaptırmıştır. Muhammed Hizâm b. es-Seyyid Nureddin er-

[257]Musul'un ortasında yer alan bu mahalle, bu mahallede 1 İmam, 1 Müezzin vardı. BOA.,*TT.d.998*,72.
[258] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, Müdiriyyet El-Evkaf El-Amma fi Muhafazet Nineva, *Vakfiye Camii El-Ömeriyye, No:364*,5.
[259] BOA.,*MAD.d.9836*,3.
[260]Kimliği hakkında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.
[261] Cercis, *Delîlu'l-Mûsuli'l-Âmm Münzü Te'sîsihâ Hatta Ami 1975*,66; Deveci, *Cevami'u'l- Musul fi Muhtelif'l- Usur*, 219, 222.
[262] Deveci, *Cevami'u'l- Musul fi Muhtelif'l- Usur*, 219.
[263] Caminin H.600/M.1203 yılında yapıldığı sonucuna varan Seyyid Yusuf Zenûn da bu tarihçiler arasındadır. Bu şekilde düşünülmesine sebep olan şey caminin mihrabının üzerinde H.660 senesinin yazılı olduğu bazı eserlerdir. Bkz. Cercis, *Delîlu'l-Mûsuli'l-Âmm Münzü Te'sîsihâ Hatta Ami 1975*, 66.
[264]Musul'un salih insan ve evliyalar denmişti. Uluçam, A. (1989), *Irak'taki Türk Mimari Eserleri,* B.1, Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınlar, 219.
[265]Deveci, *Cevami'u'l- Musul fi Muhtelif'l- Usur*,219.
[266] Seyûfi, N. (1956),*Mecme'u'l-Kitâbâti'l-Muharrati alâ Ebniyeti'l-Mûsul*, Tah. Said Deveci, Bağdat: Matbaatü Şefik, 119.
[267]Demir, E.(2017), *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Mîsâk-ı Millî II*, B.1, İstanbul: Hiperlink Eğitim iletişim yayınevi,67.

Rüfâi H.905/M.1500'ten sonra Musul'da yaşamış ve bir tarikat (Rufai Tarikati) şeyhidir.[268] Bu zat büyük bir servete sahiptir ve cami dışında yaptırdığı başka hayır eserleri de bulunmaktadır.[269] Cami birden çok onarım görmüştür. Caminin masraflarının karşılanması için cami yakınında olan beş dükkân vakfedilmiştir. Bu dükkânların kira geliri yılda 550 akçe idi ve bu meblağ camii masrafları için harcanmaktaydı.[270]

Nebi Yunus Camii [271]

Musul'da Dicle nehrinin doğu yakasında, Ninova köyünde bir tepe üzerine yapılmıştır.[272] XII. Yüzyıl başlarında Selçuklu emirlerinden biri tarafından Hz.Yunus'un mezarının yanına bir mescit ve bir ribat ilave edilmiştir. Tuğtekin, ribatı [273] türbeye dönüştürmüş ve H.767/M.1366'da Celâleddin İbrahim El-Haetni kubbeli bir mekâm ekleyerek Cuma mescidi olarak ibadete açmıştır. Bu tarihten sonra Nebi Yunus adıyla anılan yapı, Timur'un Musul valisi Hüseyin Bey tarafından H.821/M.1418'de tamir ettirilerek kubbeleri yenilenmiştir.[274] Cami, Osmanlı döneminde de büyük ve geniş bir camiydi. Musul'daki külliyeler [275] içerisinde en meşhuru Nebi Yunus külliyesidir. Tell Tevbe [276] tepesi üzerinde yer alan ve Nebi Yunus'un da mezarının bulunduğu yer, tarihi seyri içerisinde yeni eklenen yapılarla bir külliye halini almıştır.[277] H.997/M.1588'de Hüseyin Paşa Canbolat oğlu,[278] harimin batısına Şafiiler bölümünü ilave etmiştir. Osmanlı

[268]Bkz. Zâviyeler konusuna.El-Rifaiye, M.(1305), *Tenvir El-Absar fi Tabakat El-Sade El-Rifaiye El-Ahyar*, Mısır: Matbaatü Âlim,80-81.
[269] Deveci, *Cevami'u'l- Musul fi Muhtelif'l- Usur*,140; El-Ali Beg, *Tarihü'l-Hidemati'l-Vakfiyye fi'l-Musul H.1249-1337 / M.1834-1918*,179.
[270] H.983-1033/M.1575-1623 tarihler arasında sabit bir kiradır. Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, Müdiriyyet El-Evkaf El-Amma fi Muhafazet Nineva, *Vakfiye Camii Hizam, No:251*,106-107;VGMA, *D.165*,146.
[271]Daha geniş belgeler için Bkz. (Türbe Vakıfları) Hz. Yunus Türbesi Vakfı.
[272]*Musul Vilayeti Salnamesi(1308)*,75-76.
[273]Bağlamak manasına olan rabt maddesinden isimdir. Bağ demektir ve müf-aa-le babından mürabata gibi mastardır. Sınır ve derbentlerde düşmanın tecavüznden memleketi muhafaza için hazır ve amade olmk manasındadır. Bu münasebetle hudud ve derbentlerdeki asker ve mücahidlerine ikamet ettikleri kışla ve tekyelere ribat denmiştir. Bir de at sürüsüne ribat denir. Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye veBenzeriVesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler,*46-47.
[274]İbn Arabşhah, E.(1350), *Acaib El-Makdur fi Ahbar Timur*,Mısır: Kalekta,118;El-Ömerî, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ.,*220-221-222; Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri,* 96-97.
[275]Osmanlı imparatorluğu, Araplardaki bazı medreselere üniversite kelimesinin karşılığı olarak verilen bir ad. Yine zamanda bütünlük,çokluk, bolluk mana veri. Develli oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat,*638.
[276]Tövbe tepesi. El-Ömeri, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*,220-221.
[277]Demir, *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Mîsâk-ı MilIî II,*67; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,127-128; Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti,*119.
[278]H.992-996/M.1584-1587'de Musul'a vali tayin edildi. Süreyya, M.(1996), *Sicill-i Osmani*, C.3,İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları,719.

Döneminde Musul'a bağlı 4 köy, 4 mezraa, 3 dükkân, 2 bağ.[279] Gelirinin önemli kısmının Nebi Yunus Camii'ne vakfedilmişti.[280] Hz. Yunus Türbe konusu ele alındığından burada tekrar edilmemiştir. Camii günümüze ulaşamamıştır.[281]

Nebi Cercis Camii [282]

Musul şehir merkezinde Babü'n-Nebi mahallesinde [283] yer alan bu camii,[284] Musul'daki büyük camilerin arasında yer almıştır. İlk zamanlar küçük bir mescit iken zamanla genişletilmiş ve Nebi Cercis adını almıştır. H.796/M.1393 Timur döneminde külliye haline getirilmiştir. Hz. Yunus ve Hz. Cercis'in mezarı üzerine iki mezar inşa etmeleri için 10.000 dinar [285] tahsis edildiği yerdir.[286] Osmanlı döneminde bu camiye 2 köyün ve 3 hanın kirası [287] vakfedilmiştir.[288] Yine bu dönemde cami birkaç defa onarılmıştır; örneğin H.1081/M.1671'de caminin mütevellisi Muhammed b. Şerif Ağa b. Abdul Rahman Ağa camii minaresini yeniden inşa etmiştir.[289] Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlılar da bu anlayışı takip etmişlerdir. Nebi Cercis Camii ve türbesi 2014'te terör olayları neticesinde yıkılmıştır.

Mansuriye Camii

Musul merkezinde yer alan büyük camilerdendir. Osmanlı döneminde "Şeyh Muhammed [290] Camii" ve "Mansuriye Camii" isimleri ile zikredilmiş olup, en yaygın

[279]Bazı çalışmalarda özellikli Ahmet Gündüz ve Nilüfer Bayatlı, Hz. Yunus'un vakıf gelir kaynağı sayısı köy, mezra'a, cemaat yanlış adet yazılmıştır olduğunu belirtmektedir.
[280]Sa'ığ, *Tarihü'l-Musul,* C.2,149.
[281]2014 terör tarafından bombalandı.
[282]Daha geniş belgeler için Bkz.(Türbe Vakıfları) Hz. Cercis Türbesi Vakfı.
[283]Hz. Cercis ismi ile anılan Babü'l- Nebi mahallesidir. El- Ömerî, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*95.
[284]El-Ömerî, *a.g.e., 94;* Deveci, *Cevami'u'l- Musul fi Muhtelif'l- Usur*,272.
[285]On dirham-i şer'i halis gümüş kıymetince olan altındır. Eski zamanın çeyrek lirası değerlinde bulunan bir nevi altın parası.Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye veBenzeriVesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler,*12; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat,*C.1,222.
[286]İbn Arabşhah, *Acaib El-Makdur fi Ahbar* Timur,47; Seyufi, *Mecme'u'l-Kitâbâti'l-Muharrati alâ Ebniyeti'l-Mûsul*,181-183.
[287] Hanüt, meyhaneler veya dükkânlar kirası demektir. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik*, C.1,388-409.
[288]BOA., *TT.d.195*,85; *TT.d.195*,144; *TT.d.308*,181;*TT.d.660*,252; A*E.SMST.II.1298*,13;TKGM,TADB,*TT.d.120*.
[289]El-Ömerî, M.(1968), *Manhal El-Awliya ve Meşreb El-esfiyya min Sadat El-Musul El-Hadbaa,* C.2,Musul:Matba'a Ğumhüriyyat,201.
[290]Büyük evliyalardan olan Şeyh Muhammed'in türbesi Musul merkezinde, Mansuriye Camiindedir ve ziyaretgahtır, mezarı üzerindeki eski bir yazıda kendilerinin Abdulkadir Geylanî Hazretlerinin oğlu olduğu yazılıdır. *Münyetu'l-Udebâ'fi Tarihü'l-Musul El-Hadba*'ın Yasin El-Ömerî den naklettiğine göre, yanlıştır

olarak "Mansuriye Camii" ismi kullanılmıştır.[291] Zira Mansuriye Camii IV. Murad'ın ikinci Bağdat seferi [292] ile Musul'un Osmanlı tarafından fethedilmesinden sonra El-Hacı Mansur b. Şeyh Muhammed tarafından yapılmıştır. Camii inşası H.1083/M.1672'de başlamış ve H.1084/M.1673'te tamamlanmıştır.[293] Bu camii yüksek minareli ve üç kubbelidir, ayrıca beş tane hücresi vardır. Camii kesme taş ile inşa edilmiştir. Üst örtüsü ve minaresinde de kesme taş kullanılmıştır. Camii Osmanlı mimarisine göre inşa edilmiştir. Bu yapıdan sonra H.1094/M.1682'de Hacı Ömer b. Hacı Esved, Şehr-i Sûk mahallesinde bulunan cami için 6 dükkân vakfedilmiştir.[294] Ömer b.Esved vefatından sonra kızı (Binti) Hacıya Hayriye 2 dükkân Sûk El-Gazal[295] mahallesinde, 4 dükkân Sûk Sfarin[296] mahallesinde vakfedilmiştir. Bu dükkânların gelirleri mütevellilere, hatiplere, imamlara, müezzinlere, ferrâş cihetlerine sarf olunmaktadır ama ne kadar ücret ödendiği konusunda vakfiyede kayıt bulunmamaktadır.[297] H.1106 / M.1694 tarihinde mütevelli Hacı Muhammed, yeğeni Hacı Ömer b. Hacı Esved, yaptırdığı camii için 9 dükkân vakfetmiştir. 5 dükkân Sûk El-Gazal'da; 4 dükkân da Sûk Sfarin mahallesindedir. Gelirin bir kısmı imam, hatip, müezzin, ferraş, Kuran Kerim okuyan, dua okuyanlara, kalan kısmı da caminin tamirine harcanması şeklinde şart belirtilmiştir.[298]

ez-Zeyvanî Camii

Musul'un güney batısında, Babü'l-Beyz mahallesindedir. Bu camii Osmanlı döneminde, Şeyh Muhammed ez-Zeyvanî [299] tarafından H.1104/M.1692'de yapılmıştır. Bu camii

---

Abdulkadir Geylanî oğlu değildir, El-kevakbi aşireti'ni mensub'tı. Bkz. El-Ömerî, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*124.

[291]*Musul Vilayeti Salnamesi(1308,1310),*82-119.

[292]Geniş bilgi için Bkz. Sahillioğlu, H.(1965), *Dördüncü Muradın Bağdat Seferi Menzilnamesi(Bağdat Seferi Harp Jurnalı),* Belgeler, C.II.(3- 4),11-24; El-Kahwati, *Tarihü'l-Irak Beyn El-Ahtlall El-Osmaniyyin El-evvel ve El-Sânî M.1534-1638,*265.

[293]El-Ömerî, *Manhal El-Awliya ve Meşreb El-esfiyya min Sadat El-Musul El-Hadbaa,*157; El-Ömerî, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*124.

[294]VGMA, *D.598.12,*17.

[295]Musul'un ortasındadır, günümüzde mevcut olan bu mahalle. Geniş bilgi için Bkz. Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*115.

[296]Bu çarşı Bağdadın ortasındadır. Bkz. Abdusselam, İ.(2004), *Alusul Tarihih Lmahalleti Bağdat,* Bağdat: Mektebe Elnahza, 62.

[297]VGMA, *D.598.12,*17.

[298]VGMA, *D.598.12,*17.

[299]Büyük evliyalardan olup, kabri caminin içindedir. Bkz. *Musul Vilayeti Salnamesi(1310),*124.

yüksek minarelidir ve mimari üslûp bakımından Osmanlı camilerine benzemektedir.[300] Vakfın geliri ve gideri kaydedilmemiştir.[301]

İskender Bey Camii

Musul'un kuzeydoğusunda El-Reşidiye köyünde yer almaktadır.[302] Bu camii kim tarafından yaptırıldığı hakkında her hangi bir bilgi mevcut değildir. Bu caminin kaydı sadece H.983/M.1575 tarihli tahrir ve evkaf defterinde mevcuttur. Köyün gelirlerinin bir kısmı Haremeyn-i Şerifeyn vakfına tevcih edilmiş ve bir kısmı da camiye vakfolunmuştur. Elde edilen 2190 akçelik gelirden cami imamına ve hatibine günde 3 akçe, müezzinne 1 akçe, mum ve hasıra [303] 1 akçe, rekabeye, mühimmatta vs.[304] günde 1 akçe verilmekteydi.[305]

Sincar [306] Camii

Musul'un merkezine 124 Km. uzaklıktadır.[307] Bu camii hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Sadece H.521/M.1127 yılında Atabeyler döneminde inşa edilmiştir ve H.615/M.1218 yılında cami tamamlanmıştır.[308] H.932 / M.1526'da vakıf geliri ise yıllık 8000 akçedir. (Bkz. Tablo 3.3).[309]

[300]Deveci, *Cevami'u'l-Musul fi Muhtelifi'l-Usur*,200;El-Ömeri, *Münyetu'l-Udebâ*,113.
[301] H.1193/M.1779 yılında 3 köy, 1 zemin kirası camii vakfedilmiştir. Deveci, *Cevami'u'l-Musul fi Muhtelif'l-Usur*,200.
[302]Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,76.
[303] Bu kişi görevi camiyte şem'dan (işik) ve hasır salan caminin içinde. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat*, 399.
[304] Lüzumlu şeyler demektir. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat*, 853.
[305]BOA., *TT.d.660*,236; TKGM,TADB,*TT.d.120*,102
[306]Sincar, Musul'un batısında, Dicle ve Fırat nehirleri arasındadır. Musul sancağı bir kazasıdır. Geniş bilgi için Bkz. *Musul Vilayeti Salnamesi (1308,1310)*, 307, 319- 422; Merzo, F.(2016), "Sincar fi Evahir Ahdi Osmani(Dirasa fi Awdaeaha İctemaiyya ve İktesadiyye)",*e-Şarkiyat İlmi*,8(1-15),493-525.
[307]Fernsis, B.(2017), *Mevsû'atu'l-Elmüdün ve Elmevaki fi Irak*, C.1, Londra, 576.
[308]Demelüci, S.(1949), *El-Yezidiyeh*, Musul: Matba'at İttihad, 188.
[309]BOA., *TT.d.998*,68-69.

Tablo 3.3. Sincar Camii Vakıf Gelirleri H.932 / M.1526

Gelir Kaynağı	Gelir Tutar (akçe) yıllık
İcâre-i Bağı Veled Yağmur	300
İcâre-i Bağı Heli oğlu	400
İcâre-i Bağı Şehzade Hatun	100
İcâre-i Bağı Luse Avaz	200
İcâre-i Bağı Ağa Mahmud	-
İcâre-i Bağı Mevlana Abdurrahman	800
İcâre-i Bağı Mevlana Süccd	300
İcâre-i Bağı Han Anmar	1000
İcâre-i Bağı Sami	700
İcâre-i Zemin [310]	1000
İcâre-i Zemin Halal	300
İcâre-i nesf-i Zemin	740
İcâre-i Bağı Esnan Sami	2160

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, bu meblağlar H.932/M.1526 yılında Musul'daki Sincar Camii'nin görevliler ve günlük olarak aldıkları ücretler şöyledir: İmam ciheti 3 akçe, hatip 3 akçe, müezzin 2 akçe, ferraş 1akçe, muallim[311] ve huffaz 4 akçe, tevliyet ve nezaret 4 akçe.[312]

Nebi Danyal Camii

Kerkük kalesi [313] içerisindeki hamam mahallesinde yer alan bu camii. Hz. Danyal'ın olduğuna inanılan mezar üzerine inşa edilmiştir. Caminin iki kubbe ve bir minaresi bulunmaktadır.400 metrekarelik alan kaplayan caminin tarihi Moğollar dönemine kadar uzanır. İnsanlar bu şehirde ölümleri Hz. Danyal camiye yakınında gömülmüştüler çünkü Kerkük halkı, Müslümanların, Hıristiyanların ve hatta Yahudilerin ise, bu camiye mübarek olduğu görülmüştür.[314] Osmanlı döneminde H.926-953/ M.1520-1546 tarihler arasında caminin bina ve minaresine tamirine 150 akçe tahsis edilmiştir. Bu meblağ Horasan yolu

[310] İcâre-i zemin yâni yer-kirası gelir olarak düşük olmakla birlikte önemlidir. Devellioğlu,*Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lugat*,1416.
[311]Muallim: mekteplerde ders veren, öğreten, tâlim eden. Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve BenzeriVesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*,38; Sami, *Kâmus-ı Türkî*,1376.
[312]BOA.,*TT.d.998*,69.
[313]Kerkük'ün en eski yerleşim mekanı Kerkük kalesidir. Kalenin yapılışı tarihi yoktur, ama bazı kaynaklara göre M.Ö.3000 yıllarının ortalarına kadar uzanır. Kerkük kalesi içerisinde üç Peygamber mezarı, dört mahalle, dört kapısı vardır. Bunlar: (Danyal, Huneyn, Üzeyir) Peygamberler; Hamam, Ağalık, Meydan, Zindan mahalleleri; Topkapı, Taşkapı, Yedi kızlar, Helvacılar kapılarıdır. Geniş bilgi için Bkz. Çelebi, E.(2010), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Bağdat, Basra, Bitlis, Diyarbakır, Isfahan, Malatya, Mardin, Musul, Tebriz, Van)*, C.4, İstanbul,297-304-305.
[314]Bu konuda Osmanlı Subayların Mezarlarda mevcuttur. Bkz. Günay, V., Ömer, S.(2017), "Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği)", *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*,(III.), 85-88; Saatçi, S.(2007), *The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk*, İstanbul: Kerkük Vakfı,31-33.

üzerindeki karye-i Nehir'in gelirinden harcanmıştır.[315] Vakfın gelirleri toplamı H.965/M.1558'de 360 akçedir bunlar 3 han ve bir bağ kirasından elde edilmektedir. Bu meblağ hadem [316] ciheti ile revgan çerağ ve hasır masraflarına ayrılmıştır.[317] Kerkük valisi Cafer Paşa başladığı tamirat Kerkük Ağası Muhammed Ağa tarafından H.1071/M.1660'ta tamamlanmılştır ve camii ile Hz. Danyal, Huneyn, Hz.Üzeyir'in mezarları tamir ettirilmiştir.[318] H.1110/M.1698'de caminin imamı Halid b. Velid soyundan gelen Ebubekir b. Sahabi olduğu bilinmektedir.[319]

Cami-i Kebir (Ulu Camii)

Irak'taki en eski camilerden birisidir ve Kerkük Kalesi'nin güneybatısında Helvacı Kapısı'nın yakınında yer almaktadır. Bu yapı önceden Meryem Ana kilisesi olarak bilinen bir kilise iken Kerkük'ün Müslümanlarca fethinden sonra camiye dönüştürülmüştür. Yaklaşık 200 metrekare alana sahip olan [320] caminin kubbesi yeşil ve avlusunda geniş geçitler bulunmaktadır.[321] Caminin H.965/M.1558 tarihinde vakıf geliri 175 akçe kayıt edilmiş ve bunun kaynağı kale dışında bir bağın hâsılı camiye vekfedilmiştir. Vakfın bu gelirleri imam ve ferraş cihetine ayrılmıştır, lakin günlük ücretleri kaydedilmemiştir.[322]

İmâm Kasım Camii [323]

İmam Kasım Camii ve türbesi Irak'ın eski arkelojik camilerinden biridir. Bu camii Kerkük Kalesi'ne yakındır ve İmam Kasım mahallesi'ndedir. Fakat bu caminin ne zaman ve kimler tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Camii yaklaşık olarak 2000 metrekare alana sahiptir ve bu camide beş vakit namaz ile Cuma ve bayram namazları da kılınmaktadır.[324] Caminin H.944/M.1538'de evkaf gelir toplamı yıllık 165 akçe idi, fakat bu geliri kaynağı kayıt edilmemiştir. Bu meblağ muhtelif görev ve hizmetler için

[315]Horasan: İran'ın doğusunda bir memlekettir. BOA.,*DFE.TD.386*,224;TKGM, TADB, *VAYS.ED.582*,121.
[316]Hadem veya haddâm demik calişkan, gayretli olan, hizmetçi ve işinde becerikli. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat,* C.1,368.
[317]Bu han ve bağ kale dışındadır. Divan-ı El-Vakıf Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Secllat, D.1051-101*,73-74.
[318]Saatçi, *The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk*,152; Zabit, "Kerkük'te Danyal Peygamber", *Kardaşlık Dergisi*,4(6), 26.
[319]BOA.,*C.EV.253/12832*,1.
[320]Saatçi, *The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk*,29; Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,179.
[321]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Delil Alcevamia ve Almesacid Alturasiyye ve Eseriyye, Cevâmi Kerkük, 309.*
[322] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyud-i ve Secllat No:1051-111*,8.
[323]Daha geniş belgi için Bkz. (Türbe- Mezar konusu) İmam Kasım b. İmam Musa El-Kazım mezarı.
[324]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Delil Alcevamia ve Almesacid Alturasiyye ve Eseriyye: Cevâmi Kerkük, 320*.

ayrılmıştır, mam vakfın giderinin olduğunun miktar kaydı yoktur.[325] Camii H.1023/M.1614 yılında Kerkük'ün mutasarrıfı Zülfikar Paşa tarafından tamir ettirilmiştir.[326] Ayrıca Divanü'l-Vakıf-ı Sünni kayıtlarına göre H.1031/M.1621 yılında ve H.1103/M.1691'de Hacı Hüseyin Roşin[327] tarafından cami tamir ettirilmiştir.[328] İmam Kasım caminin en önemli özelliği ise Topal Osman Paşa'nın [329] cenazesinin Kerkük'e getirilerek İmam Kasım cami'nin yanına yapılan türbeye H.1146/M.1733'te defnedilmesidir.[330]

Ali Beg Celâlî Camii

Bu camii Irak'ın eski camilerindendir. H.1031/M.1621 yılında Kerkük'ün Begler mahallesi'nde inşa edilmiştir. Camii 1500 metrekare bir alana sahiptir. Günümüzde beş vakit namaz, Cuma ve bayram namazları kılınmaktadır.[331] Fakat bu caminin ismi hakkında bir bilgi mevcut değildir. Ama vakfın gelirleri toplamı H.1106/M.1695'te 350 akçedir bunlar iki bağın Kale'nin kuzeyinde olan, hâsılatı camiye vakıf edilmiştir. Lakin vakfın giderinin olduğunu miktar kaydı yoktur.[332]

Deli Paşa Camii

H.1053/M.1643 yılında Kerkük merkezinde Molla Hammud tarafından inşa edilmiştir. Bu camii Deli Paşa ve Qaqaa b. Amru El-Tamim isimleriyle zikredilmiş olup Irak'ın eski camilerinden biridir.[333] Ama cami inceleme dönemimizde caminin ne kadar vakıf geliri ve giderinin olduğunun miktar kaydı yoktur. Fakat bu camii H.1106/M.1695'te çalışanların

[325] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyud-i ve Secllat No:1051-106*,6.
[326]Saatçi, *The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk*,145-146.
[327]Kerkük'ün Eşrafların biridir. Saatçi, *The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk*,159.
[328]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Delil Alcevamia ve Almesacid Alturasiyye ve Eseriyye,Cevami Kerkük,320.*
[329]Osman Paşa Mora eyaletinde bulunan (şimdi Yunanistan'da) Anapoli şehri halkındandır. H.1143/M.1730'de Sadrazam olmuştur. Altı ay sonra Tebriz, Erzurum ve Tiflis eyaletlerinde sırasıyla vali ve sonrasında H.1145/M.1732Irak Seraskeri olmuştur, İranlıların Bağdat'ı almak için asker göndermeye kalkışmaları üzerine, Osmanlı Devleti harp ilanına mecbur kaldı, görevlendirilen Moralı Topal Osman Paşa da şehit oldu. Geniş bilgi için Bkz. Zabit, Ş.(1965),Kerkük'te Topal Osman Paşa, *Kardaşlık Dergisi*,4(9),36; Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul,*186; *Musul Vilayeti Salnamesi (1308)*,141; Saatçi, *The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk*,149.
[330]Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul,*186; Saatçi, *The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk*,149.
[331]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Delil Alcevamia ve Almesacid Alturasiyye ve Eseriyye, Cevami Kerkük, 323*.
[332] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyud-i ve Secllat No:450*,3.
[333]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Delil Alcevamia ve Almesacid Alturasiyye ve Eseriyye, Cevami Kerkük,318.*

isimleri kaydı edilmiştir.[334] Bu camii bugün beş vakit namaz ve Cuma, bayram namazları kılınmaktadır.[335]

Araştırılan dönemde var olan bazı camiler hakıında ise bilgi elde edilememiştir. Bu camiler Musul'daki Alcawici Camii, Altukendi Camii, Alanbar Camii, Sultan Üveys Camii. Netice olarak, Musul ve Kerkük camileridir. Bunların Osmanlı öncesinde ve Osmanlı döneminde zaman zaman tadilat gördüğü bilinmekle birlikte bu camiler mimari üslûp bakımından Osmanlı camilerine benzemektedir.[336]

3.2.1.1.3. Musul ve Kerkük mescit vakıfları

Araştırılan dönem itibarıyla Musul ve Kerkük bölgesinde tespit edilen mescit vakfı sayısı 52'dir. Bu mescitler 16. yüzyılda mahallelerde merkezî bir konuma sahip iken 17.yüzyıldan itibaren bu konumlarını büyük ölçüde camilere kaptırmışlardır. Osmanlı kaynaklarında bu mescitlerin gelirlerinin vakfedilmiş olan dükkân, hân, zemin, bahçe ve kasaphâna sağlandığı görülmektedir. Ayrıca bu mescitlerin çoğuna mescidi yaptıranların ismi verilmiştir. Bazı mescit isimleri Osmanlı Devleti'nin eski kayıtlarında bulundukları yerler ve farklı yıllarda bu mescitlere vakfedilen vakıfların gelirleri ile zikredilmektedir (Bkz. Tablo 3.4). [337]

---

[334] Çalışanların isimleri: Molla Ahmet (imam), Seyyid Muhammed (müezzin), Seyyid Kasım ve Seyyid Kazım caminin bütün levazımı ve ihtiyaçleri karşılanırdılar. Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyud-i ve Secllat NO:450*,6.

[335] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Delil Alcevamia ve Almesacid Alturasiyye ve Eseriyye, Cevami Kerkük,318.*

[336]Demir, *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Mîsâk-ı Millî II,*69; Albayaty, İ.(2012), *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahd El-Osmani El-Evvel 1534-1623*, Bağdat: Divanü'l-Vakıf-ı Sünni,155-160.

[337]Bu tablo *998;195;308;660* ve *120* no'lu tahrir defterlerindeki bilgilere göre çıkartılmıştır.

Tablo 3.4. Musul ve Kerkük MescitVakıflarının Gelir ve Giderleri

No	Vakfın adı	Nerede	Gelirler	Gelir Tutarı (Akçe)			
				H.932/M.1526	H.946/M.1540	H.965/M.1558	H.983/M.1575
1	**Şeyh Muhammed b. Hilâl Mescidi** [338]	Musul / Şuvârba Mahallesi	5 Dükkân kirası	1440	1800	1800	1800
			Toplam	**1440**	**1800**	**1800**	**1800**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük - Akçe)**			
		1-İmam		1	1	0.5	0.5
		2-Müezzin		1	1	0.5	0.5
		3-Tevliyet		-	2	0.5	1
		4-Nezaret		-	1	1	2
		5-Reugan baha[339], Hasır ve rekabe		1	2	1	0.5
2	**Ebu'l-Ula Mescidi** [340]	Musul / Cemmâs Mahallesi	-2 Dükkân kirası -1 Han Kirası -1 Zemin hali ve harabe	720 - -	900 - -	900 48 -	900 48 -
			Toplam	**720**	**900**	**948**	**948**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük - Akçe)**			
		1-İmam		-	1	1	1
		2-Müezzin		-	1	1	1
		3-Rekabe, Reugan ve Hasır		-	0.5	0.5	0.5
3	**Hamâmü'l-Vali Mescidi**[341]	Musul / nefsi Musul	3 Dükkân kirası	-	1080	-	-
			Toplam	**-**	**1080**	**-**	**-**
		Gidereler		**Gider Tutarı (Günlük - Akçe)**			
		1-İmam ve Müezzin		-	2	-	-
		2-Rekabe, Reugan ve Hasır		-	1	-	-
4	**Hacı Hasan Musa Mescidi**	Musul / nefsi Musul	-	-	-	-	-
5	**Hasan El-Vali Mescidi**[342]	Musul / Bâbü'l-Irak	-	-	-	-	-
6	**Hacı Cemaleddin**	Musul / Sukku'l	14 – 6 Dükkân	-	2580	2580	2580

[338]Bu mescidin toplam vakıf gideri (masrafları) H.965-1033/M.1558-1623 tarihler arasında 1620 akçeyi bulduğu ve el-bâki kalan 180 akçenin ise rakabesine ayrıldığı anlaşılmaktadır. BOA.,*TT.d.998*,88;*TT.d.195*,145;*TT.d.308,* 189;*TT.d.660,*266;TKGM,TADB,*TT.d.120,*124.

[339] Reugan yağ demekti ve baha kıymet, bedeli demektir. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat*,80.

[340]H.965 /M.1558 tarihinden gider evkaf toplamı 900 akçe idi, el-bâki kalan 48 akçenin de rakabe için hıfz olunduğubelirtilmektedir.BOA.,*TT.d.998*,88;*TT.d.195*,145;*TT.d.308*,189;*TT.d.660*,266;TKGM,TADB,TT.d. 120,124; *Musul Vilayeti Salnamesi(1310)*,125.

[341]BOA., *TT.d.195*,145.

[342]H.965/M.1558 tarihinde sadece mescidin adı kayıt edilmiştir. BOA.,*TT.d.308*,192.

	Vezir Mescidi [343]	Gazal Mahallesi	kirası				
			Toplam	**-**	**2850**	**2850**	**2850**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	2.5	2.5	2.5
		2-Müezzin		-	1.5	1.5	1.5
		3-Tevliyet ve Ferraş		-	1.5	1.5	1.5
		Rekabe, Reugan ve Hasır		-	2	4	4
7	**Ma'tuk Mescidi**[344]	Musul / Dâr-ı Makam Mahallesi	-5 Dükkân kirası	540	-	-	-
			-2 Dükkân kirası	-	-	840	840
			-1 Dükkân 1/3 hissesi	-	-	180	180
			-1 Dükkân hali ve harabe	-	-	-	-
			Toplam	**540**	**-**	**1020**	**1020**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	1.5	1.5
		2-Müezzin		-	-	1	1
8	**Şehr-i Sûk Mescidi** [345]	Musul / Şehr-i Suk Mahallesi	-3 - 7 Dükkân ve 1 zemin kirası (Padişah hassına ait)	912	730	2160	-
			Toplam	**912**	**730**	**2160**	**-**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		1.5	1	3	-
		2-Müezzin		1	-	2	-
		3-Rekabe		-	1	-	-
9	**Hacı Şah kulu Mescidi** [346]	Musul / İmam Avneddin Mahallesi	-3 Dükkân kirası	-	-	360	360
			Toplam	**-**	**-**	**360**	**360**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	1	1
10	**Şeyh Muhammed Algrabili**	Musul / Cemmâs Mahallesi	-2 Dükkân kirası	-	-	600	600

[343]H.946/M.1540'ta 60 akçe giderinin el-baki olarak kalmaktadır. Bu ziyade mescidin yağ cihetine sarf olunurdur. H.965-983/M.1558-1575 tarihlerin arasında 420 akçe el-baki olarak kalmaktadır ve meremmet, ruğbaha ve hasıra sarf olunurdur. BOA.,*TT.d.195*,145;*TT.d.308*,187;*TT.d.660*,264;TKGM,TADB,*TT.d.120*123.

[344]H.965-1033/M.1558-1623 tarihlerin arasında mescidin toplam giderleri 900 akçe idi el-baki kalan 120 akçe olarak kalmaktadır ve rakabe için hıfz olunurdur. BOA.,*TT.d.998*,88;*TT.d.308*,185;*TT.d.660*,262;TKGM,TADB,*TT.d.120*,122.

[345]Ömer Esved mescidi adıyla olarak kaydedilmiştir. H.965/M.1558'de 360 akçe ziyade toplam giderinde vardır. Bu meblağ nereye sarf edileceği belirtilmemiş. H.1093/M.1682 tarihinden sonra camiye dönmüştür. BOA.,*TT.d.998*,87;*TT.d.195*,144;*TT.d.308*,176.

[346]BOA.,*TT.d.308*,185;*TT.d.660*,262;TKGM,TADB,*TT.d.120*,122.

	Mescidi [347]		-1 Dükkân	-	-	120	120
			1/3 hissesi				
			-1 Han kirası	-	-	60	60
			-1 kıt'a				
			Zemin	-	-	10	10
			Toplam	**-**	**-**	**790**	**790**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	1	1
		2-Müezzin		-	-	1	1
11	**Hân Ahmet Acemi Mescidi**	Musul / Raniye Mahallesi	-1 Dükkân	-	-	120	120
			-3 Han kirası	-	-	72	72
			Toplam	**-**	**-**	**192**	**192**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağı, Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
12	**Hacı İbrahim Avni Mescidi**	Musul / Bâbü'l-Irak Mahallesi	-1 Dükkân ½ hissesi	-	-	96	96
			-1 Han kirası	-	-	24	24
			Toplam	**-**	**-**	**120**	**120**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağı, Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
13	**Hacı Ömer Mescidi**[348]	Musul / Kara Harabah Mahallesi	-2 Dükkân	-	-	360	360
			-2 Dükkân 1/3 hissesi	-	-	180	180
			Toplam	**-**	**-**	**540**	**540**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	1	1
		2-Müezzin		-	-	0.5	0.5
14	**Mevlana Selamullah Mescidi**	Musul / Hz.Cercis Mahallesi	- 6 Dükkân	-	-	540	800
			Toplam	**-**	**-**	**540**	**800**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	0.5	1
		2-Müezzin		-	-	0.5	1
		3-Tevliyet		-	-	0.5	-
		4-Şem, Hasır ve Küre fi sene (Yıllık)		-	-	-	80
15	**Dârü's-Saade Mescidi**[349]	Musul / Bâbü'l-Irak Mahallesi	2 Dükkân	-	-	540	540
			Toplam	**-**	**-**	**540**	**540**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			

[347]Bazı tetkik eserleri özellikli Nilüfer Bayatlı kitabında (*XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*) ve Ahmet Gündüz kitabında (*Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*) ve Vedat Turğut çalışmasında(*Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vakıfları)* yanlış mescidin adı yazılmıştır olduğunu belirtmektedir. H.983/M.1575 tarihli tapu tahrir defterinde ise Şeyh Ömer olarak kaydedilmiştir. Bu mescidin vakıf giderlerinden el-baki kalan 70 akçenin mescidin yağı, hasır ve sair levazımına için sarf olunduğu belirtilmektedir. BOA.,*TT.d.308*,186;*TT.d.660*,262;TKGM,TADB,*TT.d.120*,122;*Musul Vilayeti Salnamesi (1308)*,124.

[348]BOA.,*TT.d.308*,186;*TT.d.660*,263;TKGM,TADB,*TT.d.120*,122.

[349]BOA.,*TT.d.308*,186-187;*TT.d.660*,263-264;TKGM,TADB,*TT.d.120*,122-123.

		1-Rekabe, Ruğ, Hasır		-	-	1.5	1.5
16	**Şeyh Muhammed Belkısı Mescidi** [350]	Musul / Bâbü'l-Likiş Mahallesi	-1 Dükkân -3 Han kirası	- -	- -	240 120	240 120
			Toplam	**-**	**-**	**360**	**360**
		Giderler		**Gider Tutarı (Gülük-Akçe)**			
		Rekabe için sarf olunur.		-	-	-	-
17	**Hacı İsa Hamami Mescidi**	Musul / Harahah Mahallesi	-1 Dükkân ¼ hissesi -1 Dükkân 1/3 hissesi -1 kıt'a Zemin	- - -	- - -	180 240 60	180 240 60
			Toplam	**-**	**-**	**480**	**480**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	1	1
		2-Rekabe, Reugan, Hasır fi sene (Yıllık)		-	-	120	120
18	**Hâce Şah Mahmud Kevser Mescidi**[351]	Musul / Sarai Mahallesi	1 Dükkân	-	-	360	360
			Toplam	**-**	**-**	**360**	**360**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	1	1
19	**Hâce İsa Mescidi**	Musul / Cemmas Mahallesi	1 Kıt'a Zemin	-	-	180	180
			Toplam	**-**	**-**	**180**	**180**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ, Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
20	**Şeyh Nur Ali Mescidi**[352]	Musul / Akabe Mahallesi	1 Dükkân	-	-	180	180
			Toplam	**-**	**-**	**180**	**180**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ, Hasırına sarf olunurdu		-	-	-	-
21	**Hâce Hasan Nuran Mescidi**[353]	Musul / Halil Mahallesi	1 kıt'a Zemin	-	-	180	180
			Toplam	**-**	**-**	**180**	**180**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ, Hasırına		-	-	-	-

[350]Bazı çalışmalarda mescidin adı yanlış yazılmıştır özellikli Vedat Turğut çalışmasında (*Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vakıfları*) olduğunu belirtmektedir. BOA.,*TT.d.308*,186;*TT.d.660*,264; TKGM,TADB,*TT.d.120*,123.

[351]Ahmet Gündüz eserinde (*Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*) mescidin adı yanlış yazılmıştır olduğunu belirtmektedir. BOA.,*TT.d.308*,187;*TT.d.660*,264; TKGM,TADB,*TT.d.120*,123.

[352]Adı gecen eser ayni bu mescidi yanlış yazmıştır .BOA.,*TT.d.308*,187;*TT.d.660*,264-265; TKGM,TADB, *TT.d.120*,123.

[353]*"XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti"* eserinde bu mescit hakkında yanlış kaydı edilmiştir ve bunun yanlış olduğunu belirtmektedir. BOA.,*TT.d.308*,188;*TT.d.660*,265; TKGM,TADB,*TT.d.120*,123.

		sarf olunurdu.					
22	**Şeyh Hassan Bekri Mescidi**	Musul / Hassan Bekri Mahallesi	1 Han kirası	-	-	180	180
			Toplam	**-**	**-**	**180**	**180**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ, Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
23	**Pir Ahmet Mescidi**	Musul / Şeyh Hassan Bekri Mahallesi	2 Dükkân	-	-	720	720
			Toplam	**-**	**-**	**720**	**720**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	1	1
		2-Müezzin		-	-	0.5	0.5
		3-Rekabe ve hasır		-	-	0.5	0.5
24	**Hâce Şah Kulu Mescidi**	Musul / Kale Mahallesi	1 Dükkân	-	-	360	180
			Toplam	**-**	**-**	**360**	**180**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ, Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
25	**Mevlana Kasım Mescidi**	Musul / Şuvârba Mahallesi	1 Dükkân	-	-	360	360
			Toplam	**-**	**-**	**360**	**360**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ, Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
26	**Hacı Hasan Fecr nâm-ı Mescidi**	Musul	1 Dükkân	-	-	360	360
			Toplam	**-**	**-**	**360**	**360**
		Giderler		**Gider Tutarı (Gülük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	1	1
27	**Şeyh Muhammed Nureddin Mescidi**	Musul / Zeyd bin Ali Mahallesi	2 Han kirası	-	-	240	240
			Toplam	**-**	**-**	**240**	**240**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Yağ, Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
28	**Hacı Cemaleddin Mescidi**	Musul / Bâbü'l-Irak Mahallesi	2 Dükkân	-	-	300	300
			Toplam	**-**	**-**	**300**	**300**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Yağ, Hasrı, Meremmetine sarf olunurdu.		-	-	-	-
29	**Abdullah bin Seyf Mescidi** [354]	Musul / Bâbü'l-Irak Mahallesi	1 Han kirası	-	-	120	120
			Toplam	**-**	**-**	**120**	**120**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Yağ, Hasır ve Meremmetine sarf olunurdu.		-	-	-	-

[354]BOA.,*TT.d.308*,188;*TT.d.660*,265; TKGM,TADB,*TT.d.120*,123.

30	**Hacı Kemaleddin Mescidi**	Musul / Bâbü'l-Irak Mahallesi	-1 Dükkân ½ hissesi -1 Han kirası	-	-	120 36	120 36
			Toplam	**-**	**-**	**156**	**156**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Yağ, Hasır ve meremmetine sarf olunurdu.		-	-	-	-
31	**Haydar Mescidi**[355]	Musul / Râniye Mahallesi	-2 Dükkân - 4 Han kirası	-	-	240 120	240 120
			Toplam	**-**	**-**	**360**	**360**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ ve Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
32	**Hacı Kasım Attar Mescidi**	Musul / Zeyd bin Ali Mahallesi	1 Han kirası Yılda (fi sene)	-	-	84	84
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe ya sarf olunurdu		-	-	-	-
33	**Hacı Hasan Halef Mescidi**[356]	Musul / Bâbü'l-Irak Mahallesi	-2 Han kirası -1 Han hali ve harabe	- -	- -	240 -	240 -
			Toplam	**-**	**-**	**240**	**240**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ ve Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
34	**Hacı Receb Mescidi**[357]	Musul / Bâbü'l-Irak Mahallesi	-2 Dükkân -1 Han kirası -1 kıt'a Zemin hali ve harabe	- - -	- - -	240 60 -	240 60 -
			Toplam	**-**	**-**	**300**	**300**
		Giderler		**Gider Tutar (Günlük-Akçe)**			
		Yağ, Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
35	**Hâce Hasan Cemcem Mescidi**	Musul / Bâbü'l-Irak Mahallesi	1 kıt'a Zemin	-	-	60	60
			Toplam	**-**	**-**	**60**	**60**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			

[355]Nilüfer Bayatlı eserinde ve Vedat Turğut çalışmasında bu mescidin adı yanlış kaydedilmiştiler ve bunun yanlış olduğunu belirtmektedir. BOA.,*TT.d.308*,188;*TT.d.660*,265;TKGM,TADB,*TT.d.120*123.
[356]BOA.,*TT.d.308*,188;*TT.d.660*,266; TKGM,TADB,*TT.d.120*,124.
[357]BOA.,*TT.d.308*,189;*TT.d.660*,266; TKGM,TADB,*TT.d.120*,124

		Rekabe, Yağ ve Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
36	**Vasıt Mescidi**	Musul / Bâbü'l-Irak Mahallesi	-1 Dükkân	-	-	60	60
			-1 Han kirası	-	-	60	60
			Toplam	-	-	**120**	**120**
		Giderler		**Gider Tutarı (Gülük-Akçe)**			
		Rekabe,Yağ ve Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
37	**Receb Ucuş Mescidi**	Musul / Bâbü'l-Irak Mahallesi	2 Han kirası yılda (fi sene)	-	-	120	120
			Toplam	-	-	**120**	**120**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ ve Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
38	**Mevlana Abdulkadir Müderris Mescidi** [358]	Musul / İmam Avneddin Mahallesi	1 Han kirası	-	-	120	120
			Toplam	-	-	**120**	**120**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Yağ, Hasır ve eremmetine sarf olunurdu.		-	-	-	-
39	**Şeyh Muhammed Beytar Mescidi** [359]	Musul / Kara harabh Mahallesi	-3 Dükkân	-	-	308	308
			-1 Hamam (hıssa Hacı Muhammed)	-	-	180	180
				-	-	180	180
			-1 Dükkân ¼ hissesi	-	-	24	24
			-1 Dükkân ¼ hissesi	-	-	60	60
			-1 Dükkân ½ hissesi	-	-	-	-
			-1 Dükkân hali ve harabe - 1 Han kirası	-	-	36	36
			Toplam	-	-	**788**	**788**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	1	1
		2-Müezzin		-	-	1	1
40	**Arabi Mescidi**[360]	Musul / Sukk-ı Sağir nefsi Musul	-1 Dükkân	-	-	720	720
			-1 Dükkân ½ hissesi	-	-	360	360
			-2 Dükkân	-	-	360	360
			1/3 hissesi -Kasaphane	-	-	180	180

[358]BOA.,*TT.d.308*,189;*TT.d.660*,266; TKGM,TADB,*TT.d.120*,124.

[359]Bazı eserlerde özellikli (*Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639) ve XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*) yanlış mescidin adı yazılmıştır olduğunu elirtmektedir.BOA.,*TT.d.308*,190;*TT.d.660*,267;TKGM,TADB,*TT.d.120*,106; Bu mescidin toplam gideri yılda720akçeidi baki kalan 68 akçe yağı ve hasırına sarf olunurdu.

[360]Bu mescidin toplam gideri 1440 akçe idi ve baki kalan yıllık 180 akçenin ise mescidin yağı, rakabesi ve hasırına ayrıldığı anlaşılmaktadır. BOA.,*TT.d.308*,191;*TT.d.660*,268; TKGM,TADB,*TT.d.120*,107.

			Toplam	**-**	**-**	**1620**	**1620**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	3	3
		2-Müezzin		-	-	1	1
41	**Alîm Mescidi**[361]	Musul / İmam Avneddin Mahallesi	-1 Dükkân	-	-	180	180
			-1 Han kirası	-	-	36	36
			Toplam	**-**	**-**	**216**	**216**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Yağ, Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
42	**Şeyh Ebubekir Sâmi Mescidi**	Musul / Çihar-ı Suk Mahallesi	-1 kıt'a Zemin	-	-	180	180
			-1 Han	-	-	180	180
			Toplam	**-**	**-**	**360**	**360**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		-		-	-	-	-
43	**Abdülalim Mescidi**	Musul / Zeyd bin Ali Mahallesi	2 Dükkân	-	-	360	360
			Toplam	**-**	**-**	**360**	**360**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ ve Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
44	**Zeyd b. Ali Mescidi**	Musul / Dâr-ı Hacı Ahmet Mahallesi	1 Dükkân	-	-	360	360
			Toplam	**-**	**-**	**360**	**360**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ ve Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
45	**Ferhat Beg Mescidi**[362]	Musul / Ta'an Okuluna yakın, nefsi Musul	-2 Dükkân	-	-	720	720
			-1 Dükkân	-	-	1800	1800
			Toplam	**-**	**-**	**2520**	**2520**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	1	1
		2-Müezzin		-	-	0.5	0.5
		3-Tevliyet		-	-	0.5	0.5
		4-Rekabe, Baha-i ruğ, Hasır aylık (fi Şehr)		-	-	6	6
46	**Hâce Burhan Mescidi**[363]	Musul / Hacı Ahmet Mahallesi	1 Dükkân	-	-	540	540
			Toplam	**-**	**-**	**540**	**540**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			

[361]Bazı Arap ve Türk tetkik eserleri yanlış mescidin adı yazılmıştır. Özellikli Ali Şakir kitabında(*Vilayet El-Musul El-Osmaniye fi El-Karn El-Sâdis Aşir)* ve Ahmet Gündüz kitabında (*Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*) olduğunu belirtmektedir. BOA.,*TT.d.308*,191;*TT.d.660*,268; TKGM,TADB,*TT.d.120*,107.

[362]Nilüfer Bayatlı (*XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*) eserinde mescidin yanlış adı ve vakfın gelirleri kaydı edilmiştir ve bunun yanlış olduğunu belirtmektedir. BAO.,*TT.d.308*,191;*TT.d.660*,268; TKGM,TADB,*TT.d.120*,107.

[363]BOA.,*TT.d.308*,192;*TT.d.660*,268; TKGM,TADB,*TT.d.120*,107.

		1-İmam		-	-	1	1
		2-Rekabe, Baha-i ruğ ve Hasır		-	-	0.5	0.5
47	**Hacı Ali Attar Mescidi**	Musul / Zeyd Bin Ali Mahallesi	1 Han	-	-	120	120
			Toplam	**-**	**-**	**120**	**120**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ ve Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
48	**Hacı Yunus Mescidi**	Musul / Bâbü'l-Irak Mahallesi	1 Han	-	-	120	120
			Toplam	**-**	**-**	**120**	**120**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		Rekabe, Yağ ve Hasırına sarf olunurdu.		**-**	**-**	**-**	**-**
49	**Kadir Beg Mescidi**[364]	Musul / nefsi Musul	-2 Dükkân	-	-	360	540
			-1 kıt'a Zemin	-	-	-	-
			Toplam	**-**	**-**	**360**	**540**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	-	1
		2- Müezzin		-	-	-	1
		3-H.965/M.1558'de Rekabe, Yağ ve Hasırına sarf olunurdu.		-	-	-	-
50	**Ahmer Mescidi**[365]	Musul / nefsi Musul	Bağ	-	-	-	600
			Toplam	**-**	**-**	**-**	**600**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		-	-	-	1
		2-Müezzin		-	-	-	1
51	**Mahalle Has Mescidi** [366]	Musul / Sincar Livası	-	1080	-	-	-
			Toplam	**1080**	**-**	**-**	**-**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		2	-	-	-
		2-Müezzin ve Ferraş		1	-	-	-
52	**Mahalleye Mescidi**[367]	Musul / kurb Hamza Sincar Livası	-	720	-	-	-
			Toplam	**720**	**-**	**-**	**-**
		Giderler		**Gider Tutarı (Günlük-Akçe)**			
		1-İmam		1	-	-	-
		2-Müezzin		1	-	-	-

[364]BOA.,*TT.d.308,*192;*TT.d.660,*268-269; TKGM,TADB,*TT.d.120,*107.
[365]BOA.,*TT.d.660,*269; TKGM,TADB,*TT.d.120,*107.
[366]Vakfın geliri hasılı olan (Mahsul) camii ve mescidi ile beraberdir bunlar birçok bağ, zemin kiralamak (İcâre) sağlanmakta olup. Bkz. Sincar Camii. BOA.,*TT.d.998,*67.
[367]Mescidin vakıf geliri Sincar Camii ile beraber kaydı edilmiştir. BOA.,*TT.d.998,*67.

Tablo 4'te de anlaşıldığı üzere mescitler, Müslüman halkın gündelik işleri arasında ibadetlerini yaptıkları mütevazı yapılar halinde kalmışlardır. XVI. yüzyıldan itibaren bu özelliklerini mahallelere taşımışlar, etraflarında oluşan diğer sosyal kurumlar ile ilişkili, beş vakit ezanın okunduğu, namazın kılındığı, Cuma, bayram ve bazı kutsal günlerde halka vaaz ve nasihatlerin edildiği birer eğitim ve kültür merkezi haline gelmişlerdir.[368] Netice itibariyle XVI. yüzyılda Musul ve Kerkük'teki camiler, mescitler vakıf sayısı ile birlikte artış göstermişken XVII. yüzyılda ise yine vakıf sayısı ile birlikte düşmüştür. Araştırılan dönemde tespit edilebildiği kadarı ile Osmanlı döneminde Musul ve Kerkük'te 17 camii, 52 mescit yaptırılmış, bunlara vakıf gelirler ve giderleri tahsis edilmiştir. Bu camilerin 11'i Musul merkezinde ve 1'i Musul merkez dışına (Reşidiye köyü) kayıt edilmiş ve Kerkük merkezine de 5 camii kaydedilmiştir. Ayrıca Musul'daki vakıf mescitler ile ilgili Musul'un merkezinde 50 mescit kaydedilmiş ve 2 si merkez dışındadır (Sincar livası). Söz konusu vakıflar daha çok din, eğitim ve kültür kurumlarına yöneliktir. Dikkat çekici bir diğer husus ise, Osmanlı fethinden sonra Kerkük'te mescitlere ait kayıtlar hemen hemen yoktur; çünkü mescitlere ait bilgiler yazılmıyor veya yazılmasına gerek duyulmuyordu. Aynı zamanda Osmanlı Devleti XVI. ve XVII. yüzyıllarda İran ile devamlı olarak savaştaydı, dolayısıyla bu savaşlar kayıtların tutulmamasının sebeplerinden biridir.[369] özellikle H.1032-1112/ M.1623-1700 Musul ve Kerkük şehrinde vakıflar ile ilgili bilgilerin azaldığı görülmektedir. Sonuç olarak, mescitler H.946-1105/ M.1540-1694 tarihler arasında evkaf gelirleri daha fazladır veya aynı miktardadır. Bu mescitlerin kurucuları arasında 8 Şeyh,14 hacı ve 6 hâce bulunmaktadır.[370]

3.2.2. Eğitim – Öğretim Kurumları ile İlgili Vakıflar

3.2.2.1. Medreseler

Medreseler İslam toplumundaki en eski kuruluşlardan biri olarak kabul edilmektedir. Medreseler camiler, mescitler ve onların işlevleri ile sıkı bir ilişki içerisindeydi.[371]

[368]Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahd El-Osmani El-Evvel 1534-1623*,135.
[369]Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,129.
[370]BOA., *MAD.d.*5233, 2 - 4;Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,369.
[371]Bayat, F. (2003), *Dirâsâtün fî Târîhi'l-'Arab fi'l-'Ahdi'l-'Osmânî***,** Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslamî,378.

Medreseler IV. asırdan sonra mescitlerden ayrı, özel eğitim yerleri olarak medreseler inşa edildi. Ancak pek çok özel eğitim yerleri yine mescitlere bağlı kaldı.[372]

Medrese kelimesi Arapça "derese" fiil kökünden gelmekte olup [373] ders yapılan yer kastedilmektedir. Mastarı olan ders kelimesinin ise pek çok manası bulunmaktadır. (وكذلك نصرف الآيات وَلِيَقُولُواْ دَرَسْتَ ولنبينه لقوم يعلمون) "Böylece bize âyetleri, duruma göre farklı tarzlarda ki, iyi öğrenmişsin desinler ve biz, anlayan toplum için kur'an'ı iyice açıklamış olalım"[374] ayetinde (دَرَس) kelimesi okuma manasında kullanılmıştır. İbadet yeri manasına gelen (المدارس) kelimesi de bu kökten türemiştir. Medrese (المدرسة) ise ders yapılan ve okunan yer manasında ismi mekandır.[375]

İslam toplumlarında medreselere çok sayıda vakıf bağışlanmıştır ve böylece oralarda ders gören öğrencilerin eğitimleri süresince giderlerini karşılayan gelirler ortaya çıkmıştır. İster büyük isterse küçük olsun bu medreseler vakıf yönetimi altına girmektedir.[376] Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumunun devletin ortaya çıkışından son zamanlarına kadar camilerle ve din adamlarıyla sıkı bir ilişkisi bulunmaktadır. Eğitimdeki bu dini görünüm XIX. yüzyılın sonuna kadar zayıflamamıştır. Eğitim, camii ya da mescidin bir odasında veya öğrenciler için ayrılmış bir iç bölümde yapılıyordu. Bu tarz bir eğitim için yapılan harcama daha önce söylediğimiz gibi camilere bağışlanmış vakıf mallarından sağlanmaktaydı. Eğitim vakti ise sabit değildi ya sabah erken bir vakitte ya da ikindiden sonra gerçekleştiriliyordu.[377]

Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde çocukların temel eğitimi için kurulmuş olan medreselere "Sıbyan Mektepleri" ismi verilirdi. Bu medreseler şehirlerin her mahallesinde bulunduğu için "Mahalle Mektepleri" de denilmekteydi. Bunun yanında "Daru't-Ta'lîm", "Muallimhâne" ve "Mektephâne" isimleri Osmanlı Devleti'nin bütün vilayetlerine yayılmış olan öncelikle Kur'an-ı Kerim okuma Kurslarına[378] verilen isimlerdir.[379] Bu

[372] Mecmuatu'l-Bâhisîn, (1985), *Hazaratü'l-Irak*, C.10, Bağdat: Daru'l-Hürriyye,333.
[373]Sami, *Kâmûs-ı Türkî,*1313-1314.
[374]Kur'an Kerim den suret En'am 7/105.
[375] Cevvâd, M. (1940), "Evvelü Medresetin fi'l-'Irak", *El-Muallimu'l-Cedîd,*1, 36.
[376] Bayat*, Dirâsâtün fî Târîhi'l-'Arab fi'l-'Ahdi'l-'Osmânî***,**378.
[377]El-Katrânî, H. (1988), *ez-Zübeyr fi'l-'Ahdi'l-'Osmânî 1571-1914*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Basra Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basra, 104.
[378] Bayat, *Dirâsâtün fî Târîhi'l-'Arab fi'l-'Ahdi'l-'Osmânî,*382; Ahmet, İ.(1992), *Hareketü't-Terbiyeti ve't-Ta'lîm, Mevsû'atu'l-Mûsuli'l-Hadâriyye*, C.4, Musul: Dâru'l-Kütüb li'n-Neşr,333

medreseler genelde camilerin bitişiğinde yer almaktaydı ya da caminin bir odası bu medrese için ayrılmıştı. Buralarda yazma eğitiminin yanı sıra Kur'an-ı Kerim ve hadislerin tefsiri ve namaz eğitimi verilmekteydi.[380] Eğitimi molla, şeyh, müderris, mu'id veya muallim diye isimlendirilen bir şahıs vermekteydi. Çocuklar sıbyan mekteplerine okuma-yazma, matematik, şiir öğrenmeleri, Kur'an'ı ezberlemeleri vs. için gönderilirdi.[381]

Osmanlı Devleti dini eğitime önem vermiştir. H.941/M.1534 yılında Irak'ı idaresi altına aldıktan sonra bu eski kuruluşları muhafaza eden Osmanlılar, bu müesseselerin kurucuları tarafından tespit edilmiş olan kurallara inanç, milliyet veya mezhep ayrımı gözetmeksizin riâyet ettiler ve bu amaçlarını gerçekleştirmek için bazı dini medreseler kurdular.[382] Bu medreseler İslam devleti zamanında kurulmuş olan Arap medreselerinin uzantısından başka bir şey değildi. Ailenin ve toplumun varlığını sürdürebilmesi, kendini geleceğe hazırlaması ve geliştirebilmesi için eğitime olan ihtiyaç bilinmektedir. Bu nedenle toplumlar bu ihtiyacı karşılayabilmek için kendilerine özgü eğitim kurumları oluşturmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde de vakıf gelirlerinin tahsis edildiği sahalardan birisi de eğitim-öğretim sahasıdır.[383] Valiler, tüccarlar ve zengin ailelerin veya hayır seven insanlar dine olan bağlılıklarından ve toplumdaki konumlarından dolayı medreseleri kurmak için yarışmışlardır.[384]

3.2.2.1.1. Musul ve Kerkük Medrese Vakıfları

Musul ve Kerkük'ün en eski vakıf kayıtlarında cami ile medrese birlikte ifade edilmektedir. Osmanlı kayıtlarını incelediğimizde Musul ve Kerkük'te medreseler müessese olarak önemli bir güce sahiptir. Fizikî olarak ya camiyi hücreleriyle sarmış vaziyette veya caminin avlusu içinde yahut Ulu Camii Medresesindeki (Nureddin Şehit)

---

[379]El-Hilâlî, A. (1959), *Târîhu't-Ta'lîm fi'l-'Irâk fi'l-'Ahdi'l-'Osmânî 1638-1917*, Bağdat: 47-52; Ahmet, *Hareketü't-Terbiyeti ve't-Ta'lîm, Mevsû'atu'l-Mûsuli'l-Hadâriyye*,333;El- Ali Beg, *Tarihü'l-Hidemati'l-Vakfiyye fi'l-Musul H.1249-1337 / M.1834-1918*,245.

[380] Bayat, *Dirâsâtün fî Târîhi'l-'Arab fi'l-'Ahdi'l-'Osmânî,*382; El-Derûbî, İ. (1958),*El-Bağdâdiyyûne Ahbâruhum ve Mecâlisuhum*, Bağdat: Matbaatü'r-Râbita, 381;Yediyıldız. B.(2003), *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal İncelemesi* ,Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi,210-219.

[381]El-Hilâlî, *Târîhu't-Ta'lîm fi'l-'Irâk fi'l-'Ahdi'l-'Osmânî 1638-1917*,52; El-Katrânî, *ez-Zübeyr fi'l-'Ahdi'l-'Osmânî 1571-1914*,105

[382]Ahmet, *Hareketü't-Terbiyeti ve't-Ta'lîm, Mevsû'atu'l-Mûsuli'l-Hadâriyye*,335;El-AliBeg, *Tarihü'l-Hidemati'l-Vakfiyye fi'l-Musul H.1249-1337 / M.1834-1918,*248; İzzeddin,Y.(1980), "Al-Hayat-ı Al-Fikriye fi Bağdat", *Al-Mçem Al-İlmi Irakıy*, 2(31),124.

[383]Keleş, H., Asar, S.(2015), "XVI-XIX. Yüzyıl Karaman Vakıflarının Hizmet Alanları", *e-Kafkas Eğitim Araştırmalar Dergisi*, 2 (3),16.

[384] Ahmet, *Hareketü't-Terbiyeti ve't-Ta'lîm, Mevsû'atu'l-Mûsuli'l-Hadâriyye*,335; Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahd El-Osmani El-Evvel 1534*-1623,172-173.

gibi [385] hemen yanında yer alırlardı ama mutlaka ayrı bir fizikî bir mekâna sahiplerdi. Bu medreselere birkaç görevli tayin edilmiştir bunlar mütevelli, müderris, kâtib, ferraş, rekabe gibi görevlilerdir. Vakıf gelirleri bu görevlilere talebelere tahsis edilmiştir.[386] Osmanlı döneminde eskiden yapılmış olan medreselerin ise devamlı bir surette korunduğunu ve tamir muhtaç hale gelenlerin tamir edildiğini görmekteyiz.[387] Osmanlılarda ilim ve medrese eğitimine büyük önem verilmiş ve vakıflar tarafından destek sağlanmıştır.[388] Araştırma konusu dönemde Musul ve Kerkük'te vakıflar aracılığıyla varlığını devam ettiren medreseler aşağıdaki gibidir.

Nureddin Şehit Medresesi

Cami-i El-Nuri El-Kabir (Nureddin Şehit Camii) olarak da bilinen cami Musul'da Nureddin Zengi tarafından H.566/M.1172 yılında tamamlanmıştır. Nureddin Zengi, camii dâhilinde bir de medrese yaptırmış [389] ve İmadeddin Ebubekir Şâfi'i medreseye müderris olarak görevlendirilmiştir.[390] Medresenin geliri ve gideri, camii vakıfları konusunda ele alındığından burada tekrar edilmemiştir.[391] Medrese H.1112/M.1700 tarihinden sonra Hacı Hüseyin Paşa El-Celili tarafından tamir edilmiş ve kütüphanesine birçok kitap vakıfedilmiştir.[392]

Hoca Kasım Medresesi

Medrese, Musul merkezde El-Camii El-Kebir Mahallesinde yer almaktadır ve Nureddin Şehit Camii yanındadır. Bu medrese vakfının gelir kaynağı Musul boyahanesinden vakfedilmiştir. Medrese için H.932/M.1526 tarihinde yılda 9000 akçe ayrılmıştır. Bu meblağ harcanmasaı şart koşulan cihetlere günlük hesabıyla tahsis edilmişti. Medresenin bu günlük giderleri talebeler için 10 akçe; tevliyet için 7 akçe; molla için 5 akçe ve rekabe

[385]El-Ömerî, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*204-205; Al-Bayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahd El-Osmani El-Evvel 1534*-1623,173.
[386]BOA.,*TT.d.998;195;308;660*.
[387]Meselâ Atabekler döneminde Musul'da 18 medreseleri vardır. Bu konu ilgili geniş bilgi için Bkz. Deveci, S.(2014), Atabekler Döneminde Musul Medreseleri, (Cev. Tülay Yürekli), *Sanat Tarihi Dergisi*,23(2),85-103.
[388]Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*,204.
[389]El-Ömeri, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*,205;Gündüz, Musul,365.
[390]El-Ömeri, *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*205.
[391]Fazla bilgi için Bkz. İbadet Kurumları ile Vakıfları; Musul ve Kerkük Camii Vakıfları, El-Nuri El-Kabir Camii.
[392]Deveci, *Cevami'u'l-Musul fi Muhtelifi'l-Usur*,47.

için 3 akçe toplam olmak üzere toplam 25 akçe idi.[393] H.965/M.1558 yılında harabe halına gelince Ta'an Medresesi olarak anılan yeni bir medrese inşa edilmiştir.[394] H.946-983/M.1540-1575 tarihlerinde ise bu masraflar için yıllık 10.800 akçe ayrıldığı görüşlmektedir. Vakfın bu geliri de muhtelif görev ve hizmetlere günlük hesabıyla tahsis edilmiştir. Bu harcamalar talebe için 10 -7 akçe arasında değişirken tevliyet için 7 akçe, ferraş için 3 akçe ve kitabet için 3 akçe şeklinde sarf olunmuş olup vakfın günlük toplam gideri 30 akçe idi.[395]

ez-Zeyvanî Medresesi

Bu medrese de Musul'un güney batısında Bâbü'l-Beyz mahallesi'nde yer almaktadır.[396] Medrese aynı adla anılan caminin bir parçası olarak eğitim-öğretime başlamıştır. Medresede Kur'an Kerim, hadis ve tıp alanında eğitim faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. [397] Caminin beş hücresi talebelerin eğitimi için tahsis edilmiş ve vakıf gideri günlük hesabıyla her hücrenin masrafına 2 akçe ayrılmıştır. [398] Medresede H.1104/M.1692'de 5 talebe vardı. Fakat vakfın gelir kaynağının nereden geldiği ve ne kadar tuttuğu kaydedilmemiştir. Medresenin kütüphanesinde el yazması 300 ilmî kitap bulunmaktaydı.[399]

Abdelliya [400] Medresesi

Musul'da Bâbü'l-Saray mahallesi'nde bulunan Abdelliya Medresesi, Hacı Abdal bin Mustafa Şâfi'i tarafından H.1080 / M.1669 da yaptırılmıştır.[401] Vakfın gelir kaynağı vakfedilen birçok hane ve havânît [402] (dükkân) meydana getirmekteydi. Bu gelirlerin ne kadar tuttuğu ve ne şekilde sarf edildiği kaydedilmemiştir. Medresede 8 hücre talebeler

[393] BOA.,*TT.d.998,*87.
[394]BOA.,*TT.d.308,*183.
[395]BOA.,*TT.d.195*,142;*TT.d.308,*183;*TT.d.660,*258; TKGM,TADB,*TT.d.120,*120.
[396]Deveci, *Cevami'ul-Musul fi Muhtelifi'l-Usur*,200; Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,402.
[397]Bu medresede okuyanlardan Muhammed Emin bin Hayrullah El-Ömeri önemli kitabın yazarı (*Manhal El-Awliya ve Meşreb El-Esfiyya min Sadat El-Musul El-Hadba'a).*
[398]Deveci, *Cevami'ul-Musul fi Muhtelifi'l-Usur*,200.
[399]*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye(1319)*, C.4,İstanbul: Dar'ül Hilafı El-Aliye,910-918.
[400]H.1082 / M.1671'de camii inşası tamamlandı ve Abdal camii ismi bilinmiştir fakat bu camii hakkında vakıf ile ilgili bilgi yoktur. Al-Faraj, K.(2012), *Mektebat Âmma El-Musuli fi Kurûn El-Selâse Elahira,* Musul: Ghaida Llneşir,30.
[401]Al-Faraj,*a.g.e.*,910-911;Deveci, *Cevami'ul-Musul fi Muhtelifi'l-Usur*,152.
[402]Havânît: Meyhane mânasınadır. Mutlak olarak dükkanlar manasında da kullanılır. Bkz. Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*,21; Develli oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat,*409.

için tahsis edilmiş olup gelirlerden bir kısmı talebelerin üç vakit taâm,[403] kisvet [404] ve şem [405] masraflarına harcanmaktaydı. Eldeki mvcut bilgiler ışığında medrese hücrelerinin H.1112 / M.1700 tarihinde Hacı Cercis tarafından tamir edildiği bilinmektedir.[406]

Cemşid Medresesi

Bu medrese Musul'un Cemşid mahallesindedir ve Bekir Efendi [407] tarafından yaptırılmıştır. Kayıtlara göre medreseye nelerin vakfedildiğine dair bir kayıt yoktur. Ancak Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye'ye göre H.1209/M.1797'de bu medreseden 10 adet talebe vardı ve müderrisi Muhammed Bey'di.[408]

El-Yunusiyye Medresesi

Musul'da Hz. Yunus Tepesi üzerinde küçük bir köy vardır ki burası da Ninova köyüdür.[409] Bu köy geliri Hz. Yunus Vakfı için ayrılan köylerdendir. Medrese, Hz. Yunus Camii'ne bitişik şekilde inşa edilmiştir. Medresenin kimler tarafından inşa edildiğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir.[410] Araştırma konusu dnemde medresede kayılı 3 adet talebe bulunduğu görülmektedir. [411] Medresede H.1092/M.1681'de müderris görevi alan Seyyid Hasan idi ve ilaveten bir muîd vardı.[412] Medresenin H.1109/M.1697 yılında kütüphanesinde 100 kitap olduğu ifade edilmiştir.[413] XVIII. yüzyılda bu medreseden çok sayıda din âlimi ve ilim adamı yetişmiştir. [414]

[403]Taâm: yemek ve içecek. Develli oğlu,*a.g.e.*,1205.
[404]Kisvet: Elbise, hususi kıyafet. Develli oğlu ,*a.g.e.*,625.
[405]Farsça Mum demektir. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*,786.
[406]Deveci, *Cevami'ul-Musul fi Muhtelifi'l-Usur*,152.
[407]Musul'un alımlarından biridir. Abdusselam, *El-Musul fi El-Ahd El-Osmani*,251; Deveci, *Cevami'ul-Musul fi Muhtelifi'l-Usur*,219-220.
[408]C.4,910-911.
[409]Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde* Musul,66; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,193-194.
[410]Fazla bilgi için Bkz. Türbe-Mezar Vakıfları; Hz. Yunus Türbesi konusunda.
[411]*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye,* C.4,910-911.
[412]Fazla bilgi bu konuda Bkz. Deveci, *Cevami'ul-Musul fiMuhtelif'l-Usur*,102-104;Ahmet, *Hareketü't-Terbiyeti ve't-Ta'lîm, Mevsû'atu'l-Mûsuli'l-Hadâriyye,*333-352.
[413]*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye,* C.4,918.
[414]Çeşitli âlimler ortaya çıkmış onlar isimleri için Bkz. Deveci, *Cevami'ül-Musul fiMuhtelif'l-Usur*,103-104.

El-Cercisiye [415] Medresesi

Bu medrese Musul'da hicri XI. asırda inşa edilmiştir. [416] Medrese vakfının gelirleri, giderleri hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Medresede 6 talebe olduğu bilinmektedir ve H.1082/M.1671 yılında burada müderris olarak görevli kişi Mahmud Bey'di.[417] H.1112 / M.1700 tarihinde bu medresede mu'id olan Mahmud Halife'nin ücreti günlük 4 akçe üzerinden yıllık 1460 akçeydi.[418]

Hizam Medresesi

Medrese Şeyh Hacı Muhammed Hizam tarafından yaptırılmıştır, H.985/M.1577 yılında 5 talebesi vardır, medresenin müderrisi Davud Bey'di ve medresenin kütüphanesinde 50 kitap vardı.[419]

Şeyhü'l-Beled [420] Medresesi

Medrese Musul'un 50 Km. batısında bulunan Eski Musul köyü'nde H.926/M.1520'de yapılmıştır. Medrese Osmanlıların bölgeyi fethinden sonra Eski Musul ya da Şeyhü'l-Beled medresesi olarak anılmıştır. [421] Vakfın geliri için bir arazi icaresi ve bir çiftlikten [422]sağlanmakta olup, bu gelirin ne kadar tuttuğu ve nereye sarf edildiği kaydedilmemiştir.[423]

[415]Geniş bilgi için Bkz. Hz.Cercis camii veTürbesine.
[416]Deveci, *Cevami'ul-Musul fi Muhtelifi'l-Usur*,125; Deveci, S.(1962),Medaarisü'l-Musul fi'l-Ahdi'l-Osmani, *Sumer*,18,78.
[417]*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, C.4,910-911; Deveci, *Cevami'ul-Musul fiMuhtelif'l-Usur*,125.
[418]BOA.,*AE.SMST.II.1298*,13.
[419]*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, C.4,910-911-918.
[420]Şeyhü'l-Beled ifadesi ile kastedilen Musul eyaletindeki Eski Musul livasıdır fazla bilgi için. Bkz. Ağa, A.(1974),*Beledü Eski Musul Tarihuhâ ve Âsarruha,* Musul: Matbaatü'l-Cumhûr.118.
[421]Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,61.
[422] Çiftlik denilen yerdir ki her sene ziraat olunur ve hâsıl verir iki öküzlük bir çift demektir. Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*,10.
[423]BOA.,*TT.d.998*,88;Bizbirlik,A.(1997),XVI. Yüzyılın ilk Çeyreğinde Musul Vakıfları, *Vakıflar Dergisi*,26,64.

Kophan Medresesi

Musul'un kuzeyinde, İmadiyye kazasının merkezin kuzey batısında bulunan Kophân medresesi.[424] H.940-981 / M.1533-1573 yılları arasında Seyyid Emir Kubad Han b. Sultan Huseyin İmadiyye velisi tarafından yaptırılmıştır. Bu medrese diğerlerine nispeten oldukça büyüktür. H.981/M.1573'te 13 talebesi vardır ve günde iki vakit yemek verilmektedir. Medresenin giderleri vakıf tarafından karşılanmıştır ama vakfın gelir giderinin ne kadar tuttuğu kaydedilmemiştir.[425] Bu Kanuni Sultan Süleyman dönemi Şeyhülislamlarından Ebussuud Efendi, [426] Abdulrahman b. Muhammed El-'amaddi ve Muhammed b. Muhammed b. Mustafa b. Mustafa b.İmad er-Rumi [427] gibi birçok meşhur âlim bu medresede okumuştur. H.1109/M.1697'de Mufti Asaad bu medresede müderris olarak görevi almıştır.[428] Medresenin kütüphanesinde 1000 çeşitli kitap vardı bunların arasında fıkıh ve din ile ilgili kitaplar da mevcuttur.[429]

Cedid Medresesi

Bu medresenin inşa tarihi bile değildir ve İmadiyye merkezinde yer almaktadır. Şeyh Muhammed Efendi tarafından yaptırılmıştır ve medresenin 8 talebesi vardır. Medresenin müderrisi Mustafa Efendidir.[430] Vakfın gelir giderinin ne kadar tuttuğu ve nereye sarf edildiği kaydedilmemiştir.

Şah Gazi Medresesi

Kerkük kalesi'nde Hamam Mahallesindedir.[431] MS. I.yüzyılda Meryem Ana kilisesi ile birlikte inşa edilen yapı, ilk Hıristiyanların eğitim gördüğü bir mekândır. Bölge

[424]VGMA, *ES.169.1.*70,146; Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,156;*Musul Vilayeti Salnamesi (1310),*173.
[425]*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye,* C.4,911.
[426] Osmanlı devlet teşkilâtında "Müfti'l-enâm" ünvanı ile de anılan şeyhülislamlık, ilmiye sınıfının en üst makamlarından biridir. Ahmet, *Hareketü't-Terbiyeti ve't-Ta'lîm, Mevsû'atu'l-Mûsuli'l-Hadâriyye,*339.
[427]Bu âlimler bilmek için Bkz. Hurşit, A.(2012),*El-Amair El-İslamiye fi İmadiyye ve Nevahiha hata Nihaye Kernel-Sani AşırEl-Hicri / El-Samın Aşır El-Miladi*, İstanbul: Ravza Matbaası.
[428]el-Azzavi, A.(1998),*El-İmadiyye fî Muhtelifi'l-Usur,* Tah. Hamdi Abdulmecid Selfi-Abdulkerim fendi, Erbil,92.
[429]Ahmet, B.(2017),"Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne Göre İmadiyye'deki İlim ve Medreseler", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*,3(2),62.
[430]*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye,* C.4,911-912; VGMA, *ES.169/1.*67,140.
[431]*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye,* C.4,920.

Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra harabe haline gelmiştir.[432] H.1067 / M.1656 yılında Kerkük mutasarrıfı Şah Gazi Suvar tarafından tekrar inşa ettirilip, bu kişinin adıyla anılmaya başlanmıştır. Medresede H.1110/M.1698'de 8 talebesi ve Abdurrahman Efendi ve Muhammed Efendidir isimli iki müderris mevcuttu. Medresede Kur'an ve fıkıh eğitimi verilmiş aynı zamanda hem mescit hem medrese olarak kullanılmıştır ve büyük bir kütüphaneye sahiptir.[433] Vakıf sayesinde talebelere her gün sabah ve öğle olmak üzere iki öğün yemek vermekteydi. Vakfın gelir gideri ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır.

Saray Medresesi

Bu medrese H.1049 / M.1639 yılında Kerkük Hankah mahallesi'nde Mutasarrıf Muhammed Paşa tarafından yaptırılmıştır [434] ve Vakfın gelir gideri ile ilgili herhangi bir kayıt mevcut değildir.

İmam Kasım Medresesi

Kerkük'te H.1093 / M.1682 yılında Seyyid Gani Efendi tarafından yaptırıldı. Bu medresede 10 talebe vardır ve Muhammed Efendi burada müderris olarak görev almıştır ve her gün akşam yemeği talebeler vermektedir.[435] Vakfın gelir gideri ile herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Yukarıda verilen medreselerin dışında araştırma konusu dönemde sadece ismen tespit edilebilen medreseler ise şunlardır. Musul'da: Medrese-i Altukendi Camii, Medrese-i Kemâliyye, Medrese-i Mücahidiyye, Medrese-i Alanbar Camii, Medrese-i El-Ömeriyye, Medrese-i Maye medreseleri ile Kerkük'te Medrese-i Hz. Danyal Camii, Medrese-i Deli Paşa Camii.[436]

---

[432]Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,179;Saatçi, *The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk*,29.
[433]*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, C.4,914-920.
[434]İnternt:Kevseroğlu,N.,*Madaris Kerkük fi El-Fetret El-Osmaniyye*, https://www.turkmentribune.com/kerkük/35.html.Son erişim tarihi: 31.07.2018.
[435]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Delil Alcevamia ve Almesacid Alturasiyye ve Eseriyye*,320.
[436]Deveci, *Medâarisü'l-Musul fi'l-Ahdi'l-Osmani*,78-79.

3.2.2.2. Sıbyan mektepleri (Muallimhâneler)

Osmanlı Müslüman toplumunun genel eğitimiyle uğraşan ilkokul seviyesinde olan müesseselere sıbyan mektebi denilmektedir. Her köy ve mahallede bulunan sıbyan mektebinin eğitim ve öğretim esasını din ve ahlak bilgisi oluşturur.[437] Bu mektepler, camilere bitişik şekilde inşa edildiği veya camii odalarından birinin bu iş için tahsis edildiği bilinmektedir.[438]

3.2.2.2.1. Musul ve Kerkük Sıbyan mektepleri vakıfları

Araştırma konusu dönemde sadece Musul'da H.932/M.1526'da iki muallimhânenin kaydı geçmektedir.[439] Kerkük'te ilim tahsiline tahsis edilmiş evler vardı. Bu evler vâli gibi üst düzey görevliler veya hayırsever kişiler tarafından inşa ettirilmişlerdir. Vakıfların gelir, giderinin ne kadar tuttuğu ve nereye sarf edildiği hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bu mekteplerin müstakil mi yoksa bir caminin bünyesinde hizmet veren mektepler mi olduğu konusunda da aydınlatıcı bir bilgiye mevcut değildir.[440]

Netice itibariyle, Musul ve Kerkük eğitim – öğretim hizmetlerine yönelik vakıflar içerisinde medreseler, sıbyan mektepleri yer almaktadır. Vakıflar incelendiğinde bunların toplam 16 tane olduğu tespit edildi. Bu 16 vakıftan 13'ü Musul'da, 3'ü Kerkük'tedir. Bu medreselerin 11'i Musul merkezde, 2'si merkez dışında İmadiyye kazasısındadır. Kerkük'teki medreselerin 3'ü de Kerkük merkezdedir. Bunlar medrese olarak güçlü bir yapıya sahipti. Fiziki olarak ya camiyi hücreleriyle sarmış vaziyette ya caminin avlusu içinde ya da yanında, ama mutlaka camiyle ilgili bir mekâna sahipti. Medreseler halkla ilişkilerini camiler yoluyla, devlet ile ilişkilerini de giderlerini karşılayan vakıflar ve bürokrasiye katılan mensuplar vasıtasıyla sağlıyorlardı. Dolayısıyla medreselerin devletle veya toplumla ilişkileri oldukça güçlüydü. Bu durum onların kurum olarak daima dikkate alınmasını sağlamıştır.[441] Bu mahallerin bakım ve onarımı, medrese hücrelerinin ihtiyaçlarının giderilmesi, zengin fakir öğrencilerin okutulması, müderrislerin ücretlerinin

---

[437]Geniş bilgi için Bkz. Keleş, Asar, XVI.-XIX Yüzyıl Karaman Vakıflarının Hizmet Alanları,16;Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*,210-211.

[438]Pakalın, M.Z.(1972), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.3, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi Yayınları,201.

[439]BOA.,*TT.d.998*,90.

[440]Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,123; Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahd El-Osmani El-Evvel 1534-1623*,174-175.

[441]Alkan, M.(2014), *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*, 232;Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahd El-Osmani El-Evvel 1534-1623*,73-219.

ödenmesi vakıflar tarafından finanse edilmiştir.[442] Ayrıca vakıf tarafından öğrencilere günde iki veya üç öğün yemek veriliyordu. Bundan başka öğrencilere her sene de elbise verilmekte ya da bu elbiselerin bedeli ödenmekteydi. Ayrıca bu medreselerde Kur'an kerim ve Hadislerin tefsiri, Tecvid ve çeşitli bilimlerin dersleri ve zengin kütüphaneler vardır.[443] Dolayısıyla Musul ve Kerkük Osmanlı devleti için önemli birer ilim merkezi konumuna gelmiştir.[444]

3.2.3. Tasavvuf Kurumları ile İlgili Vakıflar

3.2.3.1. Tekke ve zaviyeler

İslam kültür tarihindenemli yeri bulunan müesseselerden biri de tekkedir. Tekke kelimesi Farsça dayanacak yer demektir yanı manasına gelen (تۆکا) kelimesinden türemiştir. Tasvvuf erbabının oturup kalkmalarına, sülük çıkarmalarına âyin yapmalarına mahsus yere tekke denir.[445] Kavram olarak tekke kelimesi herhangi bir kazancı olmayan dervişlerin kaldığı bina anlamında kullanılmaktadır.[446] İnsanlar dünya hayatının çeşitli meşakkat ve sıkıntıları ile yorulan ruh ve bunalan gönüllerini dinlendirmek için buralara gelip boş zamanlarını değerlendiriyorlardı.[447]

Zaviye,[448] "herhangi bir tarikata mensup dervişin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara ücretsiz yiyecek, içecek ve yatacak yer sağladıkları, yerleşme merkezleri veya yol güzergahlarındaki bina yahut bina topluluğunu ifade etmektedir". Zaviye, hângâh, ribat, asitâne, tekye/tekke ve dergâh gibi muhtelif tabirler ile de ifade edilmiştir. Osmanlı dönemi zaviyelerinde; mescit, tevhidhâne, türbe, derviş ve

---

[442]El-Hilâlî,*Tarihü't-Talim fi'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani.*,210;Sa'ığ,*Tarihü'l*-Musul,C.2,,143.
[443]Şakir, *Vilayet El-Musul El-Osmaniye fi El-Karn El-Sâdis Aşir,*155-160; Ahmet, *Hareketü't-Terbiyeti ve't-Ta'lîm, Mevsû'atu'l-Mûsuli'l-Hadâriyye,*294.
[444]Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahd El-Osmani El-Evvel 1534-1623*,171-172.
[445]Süveynî, A. (2005**),** *Mu'cemu'İmârati'ş-Şu'ûbi'l-İslâmiyye*, B.1,Bağdat: Beytu'l-Hikme, 212; Cebecioğlu, E.(2014), *Tasvvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Otto Yayınları,268.
[446] Derviş kelimesi kök itibari ile Farsça bir kelimedir. Dilenci veya fakir manasındadır. O, tasavvuf tarikatlarından birine tabi olup aza kanaat eden zahit bir insandır. Genelde tekkede yaşar, vakıfların gelirlerinden dervişlere tasadduk edilir. Tarikat şeyhinden söz alır. Şeyhinin isteğinin yanında kendi iradesini yok sayar. Bkz. Atiyyetullah, *El-Kâmûsu'l-İslami*, C.2,367.
[447] ed-Derâcî, H. M. (2001), *er-Rabt ve't-Tekâya'l-Bağdâdiyye fi'l-'Ahdi'l-'Osmâmi H.941-1336/M.1534-1917*, Bağdat: Dâru'ş-Şu'ûni's-Sekâfiyye, 23; Süveynî, *Mu'cemu'İmârati'ş-Şu'ûbi'l-İslâmiyye*,213; Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*,177.
[448]Arapçada "Köşe" manasına gelen zaviye, terim olarak; şehir, kasaba, köy veya yollar üzerinde kurulmuş olan, içinde belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı, gelip-geçen yolcuların misafir edildiği, bedava yedirilip-içirildiği bir müesseseyi ifade etmektedir. Pakalın,a.g.e.,648; Keleş, H.(2009), "Yozgat ve Çevresinde Tekkeler ve Zaviyeler", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*,29 (Özel Sayı),787-788.

misafir odaları (hücreleri), mutfak ve erzak ambarı, hamam, ahırlar ve bir kütüphane bulunmaktadır.[449]

Tekke ve zaviye kelimesi Irak'ında içinde bulunduğu Arap İslam dünyasına Osmanlılar döneminde yayılmıştır. Bu süreçte tekkeler bir yardımcı olarak görülmüştür. Çünkü tekkeler; tasavvuf erbabı fakirlerin [450] ve yolcuların bir sığınağı, ibadet, halvet, zikir ve inziva yeri olmuştur. Ayrıca mevlid gibi dini duyguların icra edilmesi için toplanılan bir merkez haline dönüşmüştür. Zamanla bütün tekkeler önemli bir yer haline gelmiştir. Tekkelerin toplum hayatında önemli bir yeri bulunmaktaydı. Dini, kültürel ve sosyal müesseseler olan tekkeler, bu vazifelerle uyumlu olan özgün bir mimariye sahiptiler.[451]

Tekkeler aynı zamanda birer eğitim müessesi idiler. Osmanlılar eğitim ve terbiye ile alakalı bu müesseselerde dini ve tasavvufi bilgi öğretip bu bilgilerin tatbik edildiği kurumları kendinden önceki İslam devletlerinden miras olarak almıştır. Çünkü tekke gibi yapılarda öncelikli olarak oraya bağlı olan dervişlere şeriat ve tarikat hakkında dersler verilirdi. Daha sonraları tekkeye gelen halka da şeriat ve tarikat hakkında dersler verilmeye başlandı. Tekkelerde verilen dinî ve tasavvufî eğitimin kültürel hayatta Müslümanlar üzerinde büyük etkileri oldu ve bu tekkelerde yetişen mutasavvıflar ile dervişler İslam dinine ait doğru bilgiyi buralarda öğrendiler.[452] Böylece Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan itibaren tasavvufi tarikatlar büyük bir hareketliliğe sahne oldu. Osmanlı sultanları ve vâliler tarikatlara ve tasavvuf erbaplarına büyük önem verdiler, onlara maddi yardımda bulundular ve dini duyguları coşturup maneviyatı artırmak için onları orduya dahil ettiler.[453] Tekkeler fonksiyonlarını yerine getirmek için mescitleri kullanmışlardır. Tekke sahibi olan tarikatlardan en meşhurları; Kadiriyye, Bektaşiyye, Mevleviyye,

---

[449]Alkan, *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*,214;Yediyıldız, *XVIII.Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi,*221.

[450] Sûfî ya da Tasavvuf: Tefsirler tasavvuf kelimesini çokça zikretmiştir. Ondan türemiş olan mutasavvıf ise Suffa ashabından gelmektedir. Suffa ashabı ifadesi ile Hz. Peygamber (s.a) zamanında Medine'deki Mescid-i Nebevi'nin sofalarında oturan fakirler kastedilmektedir. Bunlar iyilik ve takva konusunda birbirleri ile yardımlaşır, hayırlı işlerde birlik olur, kendilerinin ihtiyacı olduğu halde para konusunda kardeşlerine yardım ederler. Yine sûfî kelimesinin kökü olduğu söylenen safa kelimesi ile Allaha karşı kalbin temiz olması kastedilir. Sûfî kelimesinin (صوف) kökünden geldiği kabul edilirse bu da sûfînin üzerindeki kalın yün elbiseye verilen isimdir. Bkz. Ma'ruf, N., ed-Devri, A. (1955),*Mu'cizu Târîhi'l-Hadârati'l-'Arabiyye,* Bağdat: Matbaatü Dâri's-Selâm, 109-189; ed-Derâcî, *er-Rabt ve't-Tekâya'l-Bağdâdiyye fi'l-'Ahdi'l-'Osmâmi H.941-1336/M.1534-1917*,22.

[451] ed-Derâcî, *er-Rabt ve't-Tekâya'l-Bağdâdiyye fi'l-'Ahdi'l-'Osmâmi H.941-1336/M.1534-1917*,25.

[452] İhsan oğlu, A.(1999).*ed-Devletü'l-Osmaniyye Tarihun ve Hadaratün*,(Çev.Salih Sadavi),İstanbul: Merkezu'l-Ebhas li't-Tarih ve'l-Funun ve's-Sekafeti'l-İslamiyye,475.

[453] Mustafa, H. (1998), *el-Basra fî Matla'i'l-Ahdi'l-'Osmani H.953-1079/M.1546-1668*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Basra Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basra, 166; ed-Derâcî, *er-Rabt ve't-Tekâya'l-Bağdâdiyye fi'l-'Ahdi'l-'Osmâmi H.941-1336/M.1534*-1917,216.

Rufaiyye gibi tarikatlardır. Bu tarikatlar ve mensupları insanların ve yöneticilerin gözünde yüksek bir mevkiye ulaşıp yaygınlık kazandı.[454]

Tekkenin işlerini idare eden ve tekkeden sorumlu olan bir şeyh bulunmaktaydı. Tekkede devamlı kalmalarına izin verilenlerin sayısını belirleme hakkı şeyhin elindeydi. Bunun yanında dervişlerden bazısının geçici olarak kalmasını belirleme hakkı da şeyhin elindeydi. Şeyhin tekkede bulunan konukları ağırlama, kalacakları yerleri gösterme, onlara yemek yedirme ve ihtiyaç duydukları şeyleri sağlama gibi görevleri de vardır. Hatta misafirler tekkede kendilerini yabancı hissetmemeleri için onları tekkeye alıştırma işi de şeyhin görevidir.[455]

Tekkeler, eğitim ve ibadetle ilgili rollerinin yanı sıra İslam dininin, mensuplarına garanti ettiği sosyal dayanışma görünümlerinden bir manzara sunmaktaydı. Vakıf kültürü ve müessesi tekkelerle ilgili olarak mükemmel hizmetler ortaya koydu. Vakıflarla desteklenmiş tekkeler fakirlere, zorda kalmış yolculara ve ilim talebelerine sadece ücretsiz konaklama imkânı sunmadılar, ayrıca ücretsiz yemek verip, sıkıntılı zamanlarında yardım dağıttılar. Bazı tekkeler her sene Mevlid Kandili, Kadir Gecesi gibi belirli münasebetler ile kutlamalar yaptı. Bu kutlamalarda tekke mensupları Hz. Peygamber'i (s.a.v) metheden bazı şiirler okumaktaydılar.[456]

Her ne kadar konu ile ilgili ulaşılabilen kaynaklar kısıtlı olsa da Osmanlı tapu kayıtları ve evkaf defterlerinden zaviyelerde yaşanan hayatın önemli bir kesitini, zaviye mensuplarını, şeyhlerini, zaviyede konaklayan misafirleri ve bir süre orada kalanları ortaya çıkarmak mümkündür. Tabi ki böylece zaviyeler bağışlanan vakıflar, bu vakıfların çeşitleri, gelirleri ve yerleri hakkında da bilgi sahibi olunabilir.

3.2.3.1.1. Musul ve Kerkük zaviye vakıfları

Tekke ve zaviyeler toplumda gördükleri hizmetler ve kurum yapıları itibariyle birbirlerinden pek farklı değillerdi. Ancak hepsine birden tekke veya zaviye denilmemesinin sebebi, bulundukları mekândan kaynaklanmaktadır. Belgelerde, "zaviye"

---

[454] ed-Derâcî, *er-Rabt ve't-Tekâya'l-Bağdâdiyye fi'l-'Ahdi'l-'Osmâmi H.941-1336/M.1534-1917*,242-248-255.

[455]El-Ali Beg, *Tarihü'l-Hidemati'l-Vakfiyye fi'l-Musul H.1249-1337 / M.1834-1918*,224.

[456]El-Ali Beg, *Tarihü'l-Hidemati'l-Vakfiyye fi'l-Musul H.1249-1337 / M.1834*-1918,225; El-Berhavi,R.(2002), *Hidemâtü'l-Evkâf fi'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, Bağdat: el-Mecme'u'l-'İlmi,80.

olarak ifade edilenler şehrin dışında yol güzergâhlarında, "tekke" ise, ya şehrin merkezinde veya şehrin kenarında kurulmuştur.[457] İncelenen dönem içerisinde Musul ve Kerkük'te 20 zaviye vakfı tespit edilmiştir. Bu zaviyelere vakfedilen gelir kaynakları köy, mezra'a ve çiftlik zeminlerinden elde edilen gelirlerdir. Bu zaviyelerin Irak'ta ne zaman faaliyet gösterdiği ve burada hangi tarikatların yer aldığı ve kimler tarafından kurulduğu hususunda kâfi malumata sahip değiliz. Fakat çoğunun bu bölgelerde Osmanlı fethinden sonra kurulduğu kabul edilmektedir. Tespit edilen zaviyeler şunlardır:

<u>İmam Ömer b. İmam Hasan Zaviyesi</u>

Musul merkezinde yer almaktadır, bu zaviyenin kaydı sadece H.932-946 / M.1526-1540 tarihli arşiv belgelerinde mevcuttur. Vakfın gelirleri Musul'a bağlı iki köyden sağlanmakta olup, vakıf geliri toplam H.932 / M.1526'da 2600 akçe idi. Gelir kaynağı Kadı Kendi köyü'nde [458] yıllık geliri 254 akçe olan bir çiftlik ve arazidir. Bâvcine [459] köyünde 2346 akçe zaviye vakfı için tahsis edilmiştir. Vakfın bu gelirleri muhtelif görev ve hizmetlere günlük hesabıyla ayrılmıştır. Meselâ tevliyet ciheti 1 akçe, meşhed [460] ciheti 1 akçe, tabbâh ta'am [461] 5 akçe ve imamet 1 akçe ve zaviyeye gelen misafirlerin yedirilip-içirilmesi için ise yıllık 80 akçe ayrılmıştı.[462] Bu evkafın toplam geliri H.946 / M.1540'ta 2250 akçe idi, bunların kaynağı Kadı Kendi köyü'nde yıllık geliri 250 akçe olan bir çiftlik ve bir zemin icaresidir. Bâvcine köyünün geliri 2000 akçe idi. Bu meblağ günlük hesabıyla tevliyet ciheti 1 akçe ile rekabe 1 akçe ve meşhed 1 akçe, kalan tabbah ta'am için harcanırdı.[463]

---

[457]Alkan, *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*,214;Albayaty, , *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahd El-Osmani El-Evvel 1534-1623,*181-184.

[458]Köyün hakkında geniş bilgi için Bkz. (Türbe Vakıfları) Hz. Yunus Türbesi Vakfı konusunda.

[459]Bazı çalışmalarda özellikli Alpay Bizbirlik makalesinde (*XVI. Yüzyılın ilk Çeyreğinde Musul Vakıfları)* köyün adı yanlış yazılmıştır olduğunu belirtmektedir. Köyde 4 hane vardır, köyün mahsulleri buğday ve arpadır. BOA.,*TT.d.998,*77-85;*TT.d.195,*111-146.

[460]Arapça şehit düşülen yer. Şehit olunan veya şehidin gömüldüğü yer. Ayrıca insanların cemaat olarak hazır olacakları yer. Şehadet yeri. Hz. Hüseyinin kerbeladaki şehid düştüğü yer. Dolaysıyla çalışan kişiye bu yerlerde demektir. Sami, *Kâmûs-ı Türkî,*1354.

[461]Yemek pişirmek demek. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*,884; Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri vesikalarda Geçen Istılah ve* Tâbirler,51.

[462]BOA.,*TT.d.998*,85.

[463]BOA.,*TT.d.195*,146.

İmam Sultan Abdullah b. Emirü'l-Müminin Ömer [464] Zaviyesi

Zaviye Musul'un güneydoğusunda bulunuyordu, zaviyenin sadece 998 numaralı tapu tahrir defterinde zaviye adıyla kaydı edilmiştir. İmam Sultan Abdullah Zaviyesi'nin yıllık vakıf geliri 7326 akçe idi, bu vakfın gelirleri Sultan Abdullah köyü'nden [465] sağlanmıştır. H.932 / M.1526'da bu gelir muhtelif görev ve hizmetlere günlük hesabıyla ayrılmıştır. Bunlar tevliyet 2 akçe, nezaret 2.5 akçe, meşhed 2 akçe, ferraş 1 akçe, rekabe 2 akçe, hısat küşt [466] 2 akçe, erz [467] ve gendüm[468] 3 akçe, hayme [469] ve nemek [470] 1 akçe ve nân[471] 4 akçe şeklindeydi.[472]

İmam Musa Kâzım ve İmam İsmail Zaviyesi

Bu zaviye Musul'un kuzey batısındadır.[473] İnşa tarihi bilinmemektedir. Araştırma konusu dönem içerisinde zaviyenin kaydı sadece H.932 / M.1526'da tarihli bilgiler mevcut olup bunun dışında bir kayıt bulunmamaktadır. Zaviyede 12 kişi meskundur ve vakfın geliri üç evin kirasından sağlanmaktadır. Ama bu gelirin ne kadar tuttuğu kaydedilmemiştir. Bu gelir revgan-ı çerağ ve hasır masrafları için harcanmaktaydı.[474]

İsa Dede [475] zaviyesi

Bu zaviye Musul şehrinin kuzeyinde, Dicle nehrine yakın bir bölgededir. H.932 / M.1526'da "Vakıf Zaviye İsa Dede" adıyla kaydedilmiştir.[476] Vakfın geliri Ahur Sakal köyü'nden[477] sağlanan bir çiftlik ve bir zemin icaresi olup ne kadar geliri olduğu ve nereye

[464] Bu kişi hahkkında fazla bilgi için bu bölümün beşinci konusunda ele alındığından burada tekrar edilmemiştir. Bkz. İmamzadegân Vakıfları.
[465]Musul'un güneydoğusundadır. Köyde 69 hane ve 11 mücerred vardı, köyde darı, buğday ve arpa ziraatı yapılıyordu.BOA.,*TT.d.998*,81-87.
[466] Et demektir. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*,1204.
[467] Erz: pirinç demektir. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Anısklopedik Lûgat*,274.
[468]Gendüm: buğday demek farsça.Sami,a.g.e.,1185;Develli oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat*,339.
[469]Hayme:çadır demek.Sami,*a.g.e.*,595;Develli oğlu,*a.g.e.*,412.
[470] Nemek: tuz (milh) demektir. Develli oğlu, *a.g.e.*,982.
[471] Nân ekmek (hubuz) demek. Devellioğlu, *a.g.e.*,964.
[472]BOA.,*TT.d.998*,81-87.
[473]Atiyyetullah, *El-Kâmûsu'l-İslami*, C.1,159.
[474]BOA.,*TT.d.998*,87.
[475]Şeyh İsa Dede hakkında geniş bilgi için Bkz. İmamzadegân Vakıfları, İsa Dede Türbe Vakfı.
[476]BOA.,*TT.d.998*,87.Bu defterden sonra H.946-1112 / M.1540-1700 tarihlerinde ismi sadece "Mezar İsa Dede" geçmektedir, dolayısıyla zaviyeye ilgili kaydı yoktur ve yukarda bahsettiğim belgelere göre fakat zaviyeye ilgilidir.
[477]Bu köyün hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

sarfedildiği belirtilmeyip sadece bu çiftliğin Abdülkadir isimli bir şahsın uhdesinde olduğu kaydedilmiştir.[478]

İmam Yahya Ebu'l-Kasım [479] Zaviyesi

Musul'un merkezinde yer almaktadır.[480] H.932 / M.1526'da Hilâlecük köyü'nün [481] gelirinden 850 akçe bu zaviyeye vakıfedilmiştir. Ama bu gelirin nereye sarf edildiği kaydedilmemiştir.[482]

İmam Muhammed b. Musa Kâzım Zaviyesi

Bu zaviye Musul'a Tikrit [483] Nahiyesi'ndedir. Zaviyenin kaydı sadece H.932 / M.1526 tarihli kayıtta mevcuttur. İmam Muhammed b. Musa Kâzım Zaviyesi'nin yıllık evkaf geliri 700 akçe idi. Bu gelirler tamamı vakfedilmiş olan Tikrit'e bağlı iki mezradan elde edilmekteydi. Bu mezralardan ilki Dur Mezrası [484] olup geliri toplam 500 akçe idi. İkincisi Urabi Mezrası'ydı ve toplam geliri 200 akçeydi. Bu gelirlerin ne şekilde sarf edildiği kaydedilmemiştir.[485]

İmam Şemseddin Cemmâs b. İmam Muhammed El-Bakır [486] Zaviyesi

Musul'un güneyinde yer almaktadır. İmam Şemseddin Cemmâs b. İmam Muhammed El-Bakır Zaviyesi'nin yıllık evkaf gelir toplamı H.932 / M.1526'da 5427 akçe idi. Gelir kaynağı 1 köy ile 5 mezraanın elde edilmekteydi. Bunlardan Şemseddin Cemmâs Köyü'nden vakıf gelir 3967 akçe yıllık zaviyeye tahsis edilmiştir. Köyde 24 hane ve 4 mücerred vardı. Ayrıca beş mezraanın vakıf geliri toplam 1460 akçe idi, bunlardan Fettân

[478]BOA.,*TT.d.998*,87.
[479]Geniş bilgi için Bkz. İmamzadegân Vakıfları, İmam Yahya b. İmam Ebu'l-Kasım Türbe Vakfı.
[480]*Musul Vilayeti Salnamesi(1310)*,80.
[481]Hilâlecük olarak kaydedilen köy, daha sonraki tarihlerde "Hillecük" olarak kaydedilmiştir. Köyde 44 hane ve 13 mücerred vardı. Köyde arpa, buğday ziraat ediyordu. Fakat bugün haritada ve bölgede yeri tespit edilememiştir. BOA.,*TT.d.998*,81.
[482]BOA.,*TT.d.998*,88. Adı sadece bu defterde zaviye ile geçiyor.
[483]Bağdat ile Musul arasında bulunan bu şehir. Tikrit halkı Şafi'i mezhebindendir. Geniş bilgi için Bkz. El-Hasani, Ş.M.(1948), *Rihletu'l-Münşi'u'l-Bağdadî*, Bağdat,88.
[484]Tikrit'in güneyindedir, H.946/M.1540'tan sonra "karye" köy olarak adı kaydedilmiştir. Mahsulü arpa ve keten tohumu idi. BOA.,*TT.d.195*;308;660;TKGM,TADB,*TT.d.120*.
[485]BOA.,*TT.d.998*,80-88.
[486]Daha geniş bilgi ilgili İmam Şemseddin Cemmâs ve vakıf geliri ilgili dördüncü konuda ele alındığından burada ziker edilmemiştir Bkz. İmamzadegânVakıfları; İmam Şemseddin Cemmâs Türbe Vakfı.

Mezraası'nın [487] yıllık vakıf geliri 540 akçe, Til Halil Mezraası'nın 540 akçe olup bunlar zaviyeye tahsis edilmiştir. Turfa Mezraasından 140 akçe. Ebdâl Hân Mezrası'ndan 100 akçe zaviyeye vakfedilmişti. Vakfın bu gelirleri muhtelif görev ve hizmetlere günlük hesabıyla ayrılmıştır. Bunlar nezaret cihetine 3 akçe, imamet ve müezzin cihetine 2 akçe, meşihat cihetine 1 akçe, tevliyet cihetine 1 akçe, ta'am cihetine 7 akçe ve rekabe cihetine 1 akçe idi. Zaviye tüm bu harcamalardan sonra 27 akçe fazla vermekteydi.[488]

Baba Abdülkadir Geylani Zaviyesi

Bu zaviye Musul'a bağlı Sincar Kazası'nda yer almaktadır.[489] İnşa tarihi bilinmeyen zaviyenin elimizde bulunan belge tarihi olan H.932 / M.1526'dan önce yaptırılmış olması gerekir.[490] Araştırılan dönem itibariyle sadece 998 Numaralı Tapu Tahrir Defteri'nde bu zaviye hakkında bilgi tespit edilebilmiştir. Vakfın geliri Cibal Usr Sunar [491] adlı köyün malikâne hissesinden sağlanmakta olup bu gelir yıllık 7052 akçe idi. Bu meblağ günlük hesabıyla sarf edilmiştir. Bu görevler tayin edilen cihetler şu şekilde kaydedilmiştir: Hitabet 2 akçe, müezzin 2 akçe, tevliyet 2 akçe, rekabe 1 akçe, gendüm ve erz 4 akçe, küşt 3.5 akçe, nân 3 akçe, meşhed 1 akçe, tabbah 1.5 akçe ve reugan çerağ 1 akçe.[492] Bu zaviyede 18 kişi meskundur.[493]

Hona Zaviyesi

Bu zaviye Musul'a bağlı Sincar'da bulunmaktadır. H.932 / M.1526'da vakfın geliri Sincar'a bağlı Ferah köyü'ndeki bir bağdan sağlanmakta olup, vakfın yıllık geliri 400 akçeydi. Bu tutarın nereye sarf edildiği kaydedilmemiştir.[494]

[487]Tikrit Nahiyesine tabiyeti.BOA.,*TT.d.195*,138.
[488]BOA.,*TT.d.998*,80-88-89.
[489]*Musul Vilayeti Salnamesi(1308,1310)*,119-307.
[490]XVI. yüzyılın başında sincar'da mevcut eserler olduğu düşünülmektedir.
[491]Köyde 157 hane, 20 mücerred ve bir imam vardı. Buğday, arpa ve darı ziraatı yapılmaktadır. Günümüzde zaviye ve köy hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. BOA.,*TT.d.998*,67.
[492]BOA.,*TT.d.998*,68-69.
[493]BOA.,*TT.d.998*,69.
[494]BOA.,*TT.d.998*,69.

Şeyh Sır Zekeriya Zaviyesi

H.932 / M.1526'da kayda göre Sincar'daki bu zaviyenin kim tarafından kurulduğu belli değildir. Vakfın bu tarihteki geliri yıllık 500 akçe olup bu gelir Perd Sehr isimli bağdan sağlanmaktaydı. Bu meblağın nereye sarf edildiği kaydedilmemiştir.[495]

Şeyh Rmmas Zaviyesi

Bu zaviye Sincar'da yer almaktadır. Vakfın yıllık geliri olan 300 akçe iki bağdan sağlanmakta olup, bunun büyük miktarı Semâvî bağdan elde edilmekteydi. Buradan yıllık 200 akçe vakfedilmiş olup geri kalan 100 akçe ise Şeyh Rmmas bağı'ndan elde edilmekteydi. Bu meblağların nereye sarf edildiği kaydedilmemiştir.[496]

İmam Tahir Zaviyesi

Sincar'da yer alan bu zaviyenin kurucusu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. H.932 / M.1526'da 150 akçelik vakıf geliri vardır. Bu gelir kaynağı bir bağdan sağlanmakta olup bu meblağ nereye sarf edildiği kaydedilmemiştir.[497]

Sincar'daki bu zaviyeler genel olarak Osmanlı döneminde teşekkül etmiş olmakla birlikte haklarında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

Salbartu Zaviyesi

Kerkük'e bağlı bir zaviyedir.[498] Zaviyenin kurucusu ve inşa tarihi hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Vakıf geliri toplam H.926 /M.1520'de 1792 akçe; H.953 / M.1546'da 1672 akçe ve H.955 / M.1548'de 3220 akçe[499] idi. Bkz. tablo 3.5.[500]

[495]BOA.,*TT.d.*998,69.
[496]BOA.,*TT.d.998*,69.
[497] BOA.,*TT.d.998*,69.
[498]*111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından yayınlanmıştır bu zaviye bağlı yere (nahiye) yanlış yazılmıştır olduğunu belirtmektedir.
[499]H.955/M.1548'de TKGM, TADB, *TT.d.111*,s.84'ta belgede yanlış toplam yazılmıştır (2820) akçe, yukardaki toplam (3220) akçe doğru olduğu belirtmektedir.
[500]BOA.,*DFE.TD.386*,245; TKGM,TADB,*VAYS.ED.582*,149;*TT.d.111*,84.

Tablo 3.5. Salbartu Zaviyesi Vakfın Gelirleri kaynağı

Gelir Kaynakları	Gelir Tutarı Yıllık (Akçe)		
	H.926/M.1520	H.953/M.1546	H.955/1548
Ali Abad Mezra'ası	1224	1224	1520
Narluca Mezra'ası	120	-	1200
Şeyh Abdulcebbar Mezra'ası Malikâne hissesi	334	334	350
Verese Şeyh Abdul cebbar Mezra'ası Malikâne hissesi	114	114	150
Toplam	1792	1672	3220

Yukardaki tabloda nerelerden elde edildiği gösterilen üzere Salbartu Zaviyesi Vakfı'nın geliri yolculara harcamaktaydı. Fakat bu harcamaların ne kadar tuttuğu olduğu ve ne şekilde sarf edildiği kaydedilmemiştir.[501]

Han Ahmet Zaviyesi

Bu zaviye Kerkük kalesi yakınında yer almaktadır. Zaviyenin kaydı sadece H.955 / M.1548 tarihli tahrir defterinde mevcuttur. Zaviyenin gelir kaynakları 8 hane idi. Bunlardan elde edilen gelirinin ne kadar tuttuğu ve nereye sarf edildiği kaydedilmemiştir.[502]

İmam Kasım[503] Zaviyesi

Kerkük Kalesi yakınlarındadır.[504] Günümüzde Kerkük şehrinin merkezinde bulunan bir zaviyedir. Zaviye adıyla kaydı sadece H.955 / M.1548 tarihinde mevcuttur. Vakfın geliri bir cemaat tarafından sağlanmakta olup, bunlar içerisinde 21 hane ve 1 mücerred bulunmaktaydı. Ama bu gelilerlerin ne kadar tuttuğu ve nereye sarf edildiği kaydedilmemiştir.[505]

[501] BOA.,*DFE.TD.386,*245; TKGM,TADB,*VAYS.ED.582*,149;*TT.d.111*,84.
[502]TKGM,TADB,*TT.d.111*,27; *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)*,33; Küfrevi, M.(2010), *XVI. Asırda Kerkük Sancağı (1515-1560)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,İstanbul,57.
[503]İmam Kasım hakkında geniş bilgi için Bkz. İmamzadegân Vakıfları, İmam Kasım bin İmam Musa El-Kazım Türbe Vakfı.
[504]*Musul Vilayeti Salnamesi (1310)*,141.
[505]TKGM, TADB,*TT.d.111*,28;Küfrevi, *XVI. Asırda Kerkük Sancağı (1515-1560)*,57.

Nure Zaviyesi

Bu zaviye Kerkük'ün kuzeydoğusunda yer almaktaydı.[506] H.926/M.1520'da vakfın geliri yıllık toplam 5005 akçe idi[507] ve bu gelir Pir Hayati taifesinden sağlanmaktaydı. Bu taifede 70 nefer vardı ve bunlardan 59 hane, 11 mücerreddi. Buradan elde edilen gelir toplamda 4704 akçeydi. Ayrıca Nure [508] adlı bir mezradan 301 akçe yıllık zaviye için tahsis edilmişti. Fakat elde edilen bu gelirlerin nereye sarf edildiği kaydedilmemiştir.[509] H.953/1546'da vakfın geliri 5004 akçe olup bu gelir de Pir Hayati taifesinden 4704 akçe zaviye vakfına tahsis edilmiş ve Nure Mezrası'ndan 300 akçe olarak elde edilmekteydi.[510] H.955/1548'de ise vakfın gelirinde artiş gerçekleşemiş ve 8000 akçeye yükselmiştir. Bu geliri nereye sarf edilmiş kaydı olmayıp sadece bu meblağların ziyadesi gelip-geçen yolcuların misafir edildiği, ücretsiz olarak yedirilip-içirildiğine kaydedilmiştir.[511]

Baba Zünnun [512] Zaviyesi

Bu zaviye Haftiyan kalesi yakınlarında ve Kerkük'e tabi Emanşah Derbendi'ndedir. Bu zaviyenin özelliği Safevi döneminden kurulmuş olmasıdır. Fakat inşa tarihi hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir ve Osmanlı fethinden sonra da zaviye faaliyetlerine devam etmiştir. H.926-953/M.1520-1546 tarihlerinde vakfın geliri yıllık toplam 6208 akçe idi, bunlar Pir Hayati Taifesi'nden [513] 5808 akçe Haçtimal Mezrası'ndan 400 akçe olmak üzere elde edilmekteydi.[514] H.955/M.1548'de ise vakfın geliri 10.000 akçe idi. Bunlar da Pir Hayati Taifesi, cemaati sadat, cemaati reaya, haçtimal mezra'asıdan sağlanmakta olup

[506]Haftiyan kalesi yakınlarında Emanşah derbendindedir. Günümüzde Kerkük-Süleymaniye şehri karayolu arasındadır.*111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)*,*32.*
[507]*111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)*, sayfa 32' de zaviye vakfı geliri yanlış kaydedilmiştir o da 6208 akçe yazılmıştır ama yukardaki toplam doğrudur. Bunun için yazılmış olduğunu belirtmektedir.
[508]Tabi haftiyan. *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)*,32.
[509]BOA.,*DFE.TD.386*,261-262.
[510]TKGM, TADB, *VAYS.ED.582*,150-151.
[511]TKGM, TADB,*TT.d.111*,81. H.955/M.1548'de zaviye vakfı yükselmiştir çünkü nefer sayısı artmıştır ve vakıf müessesesi o dönemde çok büyük rolü olmuştur özellikli Osmanlı devletinde vakıfa önemli verilmiştir.
[512]Zünnun: Enbiya suresinde ismi Zünnun diye geçen bir peygamberdir. Zünnun (Nun sahibi) ile kastedilen balığın yuttuğu Yunus Peygamberdir. Burada "Nun" ile balık kastedilir. Balığın onu yutmasından dolayı Zünnun denilmiştir. Yunus (a.s) balığın karnında Allah'tan istiğfarda bulununca Allah onu balığın karnından kurtarmıştır. Hanefi fakihi Ebu Muhammed Mu'inuddin bin Cercis de Zünnun ismi ile anılır. Geniş bilgi için Bkz. Atiyyetullah, *Kâmûsu'l-İslami,* C.2,451.
[513]Pir Hayati Taifesinde bu zaviyede 98 nefer vardır;75'i hane,23 mücerreddir.BOA.,*DFE.TD.386*,260-261.
[514]BOA.,*DFE.TD.386*,260-261; TKGM,TADB,*VAYS.ED.582*,150.

ve gelirler ayrıntılı olarak kaydedilmemiştir. Bu gelirler zaviyenin misafirleri için harcanmaktaydı.[515]

Şeyh Hacı Nesl [516] Abbas [517] Zeviyesi

Dakuk'un kuzeyinde yer almaktadır. Bu zaviye Safeviler döneminde inşa edilmiş ve Osmanlı döneminde olduğu gibi günümüzde fonksiyonlarını zaviye olarak devam ettirmektedir. Vakfın yıllık geliri H.926-955/M.1520-1548 tarihlerinde toplam 784 akçe idi ve geliri ab-ı zeminden [518] sağlanmaktaydı. Bu gelirin tamamı zaviyeye sarf edilmekteydi.[519]

Şeyh Kavvas Zaviyesi

Bu zaviye Dakuk merkezi yakınlarındadır.[520] Zaviyeye adını veren şahıs hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir. H.926-955 /M.1520-1548 tarihlerinde vakfın geliri yıllık 978 akçe olup bu gelir bir ab-ı zeminden elde edilmekteydi.[521] Bu gelir yolcular için harcanmaktaydı. Zaviyede sâkin olan 13 hane ve 6 mücerred vardı.[522]

Şeyh Macid-i Kürevi Zaviyesi

Bu zaviye Dakuk'a bağlı Babilan köyü'nde [523] bulunmaktadır. Zaviyenin vakıf geliri H.926-953/M.1520-1548 tarihlerinde 1431 akçe idi, bunun gelirin önemli bir kısmı

[515]TKGM, TADB, *TT.d.111*,81-82-83.
[516] Nesl: Zürriyet demektir. Erkek ve kız çocukları ve bunların feri'lerini ifade eder. Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*,44.
[517]Şeyh Hacı, İmam Abbas'ın soyundadır, onun Dakuk toprağında büyük bir arazisi vardır. Bu arazi, Safevilerin Irak'a hakım olduğu bir dönemde beri vakıf arazisidir ve bu zaviyeye vakfedilmiştir. TKGM, TADB, *TT.d.111*,79.
[518]Irmak suyu demektir. Atiyyetullah, *Kâmûsu'l-İslami*, C.2,502.Sami, *Kâmus-ı Türkî,*687; Develli oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat*,1.
[519]BOA.,*DFE.TD.386*,246; TKGM,TADB,*VAYS.ED.582*,149;*TT.d.111*,79.
[520] *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri(Kanuni Devri)*,32.
[521]BOA.,*DFE.TD.386*,242; TKGM,TADB,*TT.d.111*,79.
[522]BOA.,*DFE.TD.386*,242.
[523]Günümüzde Yenice adı ile tanınmaktadır. H.955/M.1548'de köyde 120 nefer vardır;111'i hane ve 9'u mücerreddir. Köyde sebze, buğday, pamuk, arpa ve darı yetiştirilmektedir, köyün halkı Türkmen'dir. TKGM, TADB, *TT.d.111*,20; *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri(Kanuni Devri)*,27.

Babilan köyü'nün malikâne hissesinin yarısından sağlanmaktaydı.[524] Bu tarihte Babilan köyü'nün 1835 akçe olan malikânesinin yarısının bu zaviye vakfına ait olduğu kayıtlıdır.[525]

3.2.3.1.2. Musul ve Kerkük tekke vakıfları

XVII. yüzyıldan sonra Musul ve Kerkük'te pekçok tekke vakfı kaydı bulunmaktadır ama araştırma konusu dönem itibariyle ve arşiv belgelerine ışığında Kerkük'te bir adet tekke vakfı tespit edilebilmiş olup o da İmam Muhammed Seydi Battah Tekkesi'dir.

İmam Muhammed Seydi Battah Tekkesi

Bu tekke Dakuk Nahiyesi'nin merkezinde bulunmaktadır.[526] Tekke kurucusu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. İnşa tarihi bilinmemektedir. Tekkenin varlığının tespit edildiği belge tarihi olan H.926/M.1520'den önce yaptırıldığını göstermektedir. Tekke H.926-953/M.1520-1546 tarihleri arasında "Vakıf Âstâne [527] İmam Muhammed Seydi Battah" şeklinde kaydedilmiştir.[528]H.955/1548'de ise zaviye adıyla kaydedildiği görülmektedir.[529] Vakfın yıllık gelirleri H.926-955/M.1520-1548 tarihlerinde toplam 3374 akçedir. Gelirleri Dakuk'a bağlı iki köyden 3 feddân [530] ve malikâneden sağlanmaktaydı. Dakuk köyü [531] adıyla bilinen iki feddân, H.926-953/M.1520-1546 tarihler arasında yıllık toplam 1479 akçeydi. Tekkeye vakıf geliri ise H.955/M.1548'de 2079 akçe idi. Ayrıca Kilise köyü'nde [532] bir feddân ve ab-ı zeminden H.926-953/M.1520-1546 tarihler arasında yıllık toplam 1795 akçe ve H.955/M.1548'de ise 1295 akçe tekkeye vakfedilmiştir. İlaveten H.926-953/M.1520-1546 tarihlerde Dakuk ve Kilise köylerinden yıllık malikâne

[524]BOA.,*DFE.TD.386*,248; TKGM, TADB,*VAYS.ED.582*,149.
[525]TKGM, TADB, *TT.d.111*,20.
[526]*111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri(Kanuni Devri)*,32.
[527]Âstâne: farsça olan bu kelime büyük tekkelere astane denirdi. Sami, *Kâmus-ı Türkî*,34; Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*, 6.
[528]BOA.,*DFE.TD.386*,245; TKGM, TADB,*VAYS.ED.582*,148.
[529]TKGM, TADB, *TT.d.111*,79.
[530]Yer ölçülerinde kullanılan bir kelime veya bir çift öküzle bir günde sürülebilen toprak. Develli oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Anısklopedik Lûgat,*C.1,304.
[531]Köyde H.926-953/M.1520-1546 tarihinde 9 nefer mevcuttur;5'i hane ve 4'si mücerreddir köyün halkı Türk'tür. BOA.,*DFE.TD.386*,245; TKGM, TADB,*VAYS.ED.582*,149.
[532]Bu köy Dakuk'un 2 Km. kuzeyindedir. Köyde çok kilise bulunuyordu ve dolayısıyla köye kilise adı verilmiştir, köyde 40 hane vardı;5'i Müslüman Türkmen ve 35'si Hıristiyan, buğday, pamuk, arpa, sebze ve susam ziraat yapılıyordu. TKGM, TADB,*TT.d.111*,7.

hissesi 100 akçe tekke vakfına tahsis edilmiştir. Bu meblağ tekkeye gelen misafirlere sarfedilmiştir.[533]

Netice olarak araştırılan dönem itibariyle Musul ve Kerkük'te toplamda 21 tekke ve zaviye vakfı tespit edilmiş olup bunların 20'si zaviye vakfıdır. Bu 20 zaviye vakfından 12'si Musul'da, 8'i Kerkük'te bulunmaktadır. Musul'daki 12 zaviyeden 6'sı şehir merkezinde, 6'sı ise bağlı nahiyelerdedir. Kerkük'teki 8 zaviyeden 4'ü şehir merkezinde, 4'ü ise bağlı nahiyelerde faaliyet göstermekteydi. Ayrıca Kerkük'te 1 de tekke vakfı bulunmakta olup o da Kerkük'e bağlı Dakuk Nahiyesi'ndeydi. Ayrıca yukarıda izah edildiği üzere bu zaviyelerin vakıf gelirleri ise sürekli yükselme söz konusuydu.[534] Dikkat çekici bir diğer husus ise, Musul'daki zaviyeler günümüzde harabe halindeyken [535] Kerkük'tekilerin çoğunun halâ faaliyetlerine devam ediyor olmasıdır. Tekke ve zaviyelerin H.922/M.1516 tarihinden önce harap haldeyken Osmanlı fethinden sonra ihya edilerek kurtarıldığını söylemek de mümkündür. Şeyh Hacı Nesl Abbas zaviyesi gibi Baba Zünnun zaviyesi [536] gibi vakıflar Osmanlılardan önce kurulmuş olsalar da Osmanlıların bölgedeki vakıfları ihya çabaları nedeniyle bölgede tekke ve zaviyelerin Osmanlı fethinden sonra kurulduğu kabul edilmektedir. Bölgedeki tekke ve zaviyler de diğer tekke ve zaviyelerde oldupu gibi herkese açık olup, belli bir yaş grubuna mensup kişilerle sınırlı değildi. Bu durumun nedeni bu kurumların vakıflarla desteklenmiş olmalarıdır.[537] Ayrıca dikkatı çekici bir diğer husus ise, araştırma esnasında tespit edilen tekke ve zaviyelerin çoğunluğunun XVI. yüzyıllara ait olmuştur.[538] Dinî ve toplumsal hayır müesseseleri olan tekke ve zaviyeler fakir, yoksul, miskin ve ziyaretçilerin sığındıkları yapılardı. Vakfedilen mallardan bu kişilere yiyecek, içecek, kalacak yer ve elbise sağlanıyordu.[539] Bu husus Osmanlı fetihlerinden sonra Irak topraklarında tekkelerin yayılma sebepleri arasında yer almaktadır.

---

[533]BOA.,*DFE.TD.386*,245; TKGM, TADB,*VAYS.ED.582*,148;*TT.d.111*,79.
[534]Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahd El-Osmani El-Evvel 1534*-1623,184-188.
[535]Çünkü bu vakıf eserleri maalesef, Daeş terör örgütü tarafından 2014 yılında bütün eserleri yok edilmesi en büyük hedeflerinden beridir.
[536]Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahd El-Osmani El-Evvel 1534*-1623,184-189.
[537]Çünkü XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılda Osmanlı-Safevi ile devamlı olarak savaşıyorlardı, dolayısıyla bu savaşlar etkisi altında bırakıyordu. Özellikli Musul ve Kerkük Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Osmanlı ile Safevi Devleti arasında sınır olması bakımından oldukça önemli görülmüştür ve bölgenin vakıflar ile ilgili bilgilerin azaldığı görülmektedir. El-Kahwati, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyni'l-Osamniyyin El-evvel ve's-Sâni 1534*-1638,254.
[538] ed-Derâcî, *er-Rabt ve't-Tekâya'l-Bağdâdiyye fi'l-'Ahdi'l-'Osmâmi H.941-1336/M.1534-1917*,214.
[539] ed-Derâcî, *a.g.e.*,214.

3.2.4. Türbeler Vakfı

Türbe, ölünün gömülü bulunduğu mezarın üstüne yapılan binaya verilen addır.[540] Türbe veya anıt mezar yapımındaki asıl gayenin içinde gömülü bulunan kişinin hatırasını ölümsüzleştirmek ve sonraki nesillerin zihninde bu hatırayı canlı tutmak olduğu anlaşılmaktadır. X. yüzyıldan itibaren türbeler yaygınlaşmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde türbelerin şehirlerin sosyal yapısına etki ettiği muhtemeldir. Eski hükümdarlara, toplumun çeşitli kesimlerinin gönlünü kazanmış beylere, tanınmış din büyüklerine ve evliyalara ait türbeler, bugün olduğu gibi geçmişte de halkın büyük ilgisini çekmiştir.[541] Türbeler aynı zamanda zaviye / tekke külliyesinin bir parçası şeklindeydiler.

3.2.4.1. Musul ve Kerkük türbe vakıfları

Musul ve Kerkük'te de gelirleri belirli türbe ve mezarlara bağışlanmış pek çok vakıf bulunmaktadır. Arşiv belgeleri ışığında XVI.-VXII. yüzyıllarında Musul ve Kerkük'te varlığı tespit edilen türbe vakıflarını şu şekilde incelemek mümkündür:

3.2.4.1.1. Hazreti Şit türbesi vakfı

Söz konusu Peygamber, Hz.Adem'in en sevdiği evladıdır. Hz. Şit'in şeriati, Hz. Adem'in şeriatine uygun olduğu gibi, Allah tarafından kendisine elli sayfalık hikmet, matematik, kimya, simya ve sanayi bilimlerini kapsayan bir kitap indirilmiş idi. Rivayetlere göre Kabe'yi ilk önce taştan inşa eden Hz. Şit'tir. Eski tarihçilerin rivayetine göre; Şit Peygamber birçok şehir inşa etmiş, esrar-ı ilm-i huruf konusunda bir kitap yazmış ve dokuz yüz on iki sene yaşamıştır. Musul'un güneyinde merkeze on beş dakika mesafede ve kendi adını taşıyan camide gömülü olduğuna inanılmaktadır.[542] Cami H.1057 / M.1647 yılında vezir Nişancı Mustafa Paşa[543] tarafından tamir edilmiştir.[544] Bu camide beş vakit namaz ile Cuma ve bayram namazları da kılınmaktadır.[545] Bu türbe için vakıf kurulmuştur. Vakfın gelir kaynakları Musul boyahanesinin elde edilmelteydi. Bu boyahanenin gelirinden elde

[540]Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*,539.
[541]Önkal, H .(1994), *Türk Türbe Mimarisinde Aksaray Türbelerinin Yeri*, Aksaray ve Cemâleddin-i Aksaray-i Sempozyumu, Aksaray,163.
[542]*Musul Vilâyeti Salnamesi, (1310)*,110-111.
[543] H.1038 /M.1628'de yeniçeri ağası olup ve ayni yılda Şam valisi olup.H.1042/M.1632'de kubbe veziri olmuş bunan sonra nişancı olup ve H.1057/M.1647'de Mısır valisi oldo ve H.1072/M.1661'de vefat etmiştir.Süreyya,A.(1996),*Sicill-i Osmani*,C.4,İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1204.
[544]El-Vardi,A.(1969)*, Lamahat min Tarihi'l-Irak El-Hadis*,C.1,Bağdat,135.
[545]El-Ömer-i, *Münyetu'l-Udebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*,90-91.

edilen meblağlar H.932-1003/M.1526-1595 tarihleri arasında toplamı 1824 akçe idi, Divanü'l-Vakıf-ı Sünni kayıtlarına göre, H.932/M.1526'da, günlük 1.5 akçe, H.946/M.1540'ta 2 akçe [546] ve H.953-1003 / M.1547- 1595 tarihlerinde 1.5 akçe türbedeki muhtelif giderler için vakfedilmiştir. Günlük olarak ayrılan bu meblağın yıllık tutarı H.932/M.1526'da 547 akçe, H.947/ M.1540'ta 730 akçe ve H.953-1003 / M.1547-1595 tarihlerinde ise yine 547 akçe tutmaktadır.[547]

3.2.4.1.2. Hazreti Yunus türbesi vakfı

Hakkında peygamberler tarihi kitaplarında ayrıntılı olarak bilgi bulunan Hz. Yunus, Allah tarafından putperest Ninova [548] halkını hak dinine davet etmek üzere gönderilmiştir. Hz. Yunus'un vefatından sonra Musul'un karşısında, Dicle Nehri'nin civarındaki Ninova köyü'nde gömülü olduğuna inanılmaktadır. Zaman içerisinde Hz. Yunus'un burada gömülü olduğunu teyit eden birçok delil ortaya çıkmış ve çıkmaya da devam etmektedir.[549] Öyle ki buraya yılın her döneminde Hindistan, İran başta olmak üzere diğer birçok yerden ziyaretçiler gelmektedir. Ninova köyü'nde büyük ve geniş bir cami olup Tell Tevbe [550] adlı bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Bu camide beş vakit namaz yanış sıra Cuma ve bayram namazları da kılınmaktadır. Osmanlı döneminde Hz. Yunus Vakfı'na önemli miktarda gelirlerin vakfedildiği görülemektedir. Vakfın bu gelirleri muhtelif görev ve hizmetlere günlük hesabıyla ayrılmıştır (Bkz. Tablo 6).[551]

Hz. Yunus Vakfı Gelir Kaynakları

Nevine (Ninova) Köyü

Eski Asur devletinin başkenti olan Ninova antik şehrinin kalıntıları Musul şehir merkezine yakın bir bölgededir. Dicle'nin doğusunda ve nehre 1 mil uzaklıktadır. Ninova eskiden büyük bir şehir olup, 12 mil uzaklığında büyük surlarla ihata edilmiştir. Hz. Yunus

[546]*Müdiriyyet El-Kuyüd-i ve Secllat No:2181-H,*65.
[547] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyüd-i ve Secllat No:2181-H,*66;El-Ömer-i, *Münyetu'l-Udebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*91.
[548]Eroğlu, *Osmanlı Vilayeti Salnamelerinde Musul,*65-66; Kazancı, A.L.(1997), *Peygamberler Tarihi,* C.3, İstanbul, 166.
[549]*Musul Vilayeti Salnamesi (1312),*238.
[550]Tevbe Tepesi. Bkz. El-Ömerî, *Münyetu'l-Udebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*92-94-220.Bu vakıf eserler maalesef, 2014 yılında Daeş terör örgütü tarafından dinamitlere havaya uçurulmuştur.
[551]Bu tablo, *998, 195, 308* ve *660* no'lu tapu tahrir defterlerindeki kayıtlara göre çıkartılmıştır.

Tepesi üzerinde küçük bir köy vardır ki burası da Ninova köyüdür.[552] Köyde H.932/ M.1526 yılında 129 hane ve 8 mücerred toplam 137 nefer vardı, H.932-1098 / M.1526 - M.1687 yılların arasında 325 nefere yükselmiştir ve bunlar müteşekkil, mütemekkin olarak kaydedilmiştir.[553] Köyün evkafının toplam geliri H.932 / M.1526'da 12.068 akçedir.[554] Tarihleri itibariyle vakfın toplam geliri H.946 / M.1540'ta 21.556 akçe; H.965 / M.1558'de 16.275 akçe ve H.983 / M.1575'te 19.222 akçedir.[555] Bu tarihleri arasında evkaf gelirlerinin 12.068 akçeden 19.222 akçeye yükselmesine paralel olarak aynı dönem içerisinde harcamaları da günlük hesabıyla yükselmiştir.[556]

Bâkûfe Köyü

Musul'un kuzeyinde yer alan Bâkûfe köyü [557] bugün Tilkif Nahiyesi'ne bağlı ve Tilkif'ten 18 km. uzaktadır. Adı Aramîce Beyt kuya (بيت قويا) ağaç yeri anlamındadır.[558] Burası eski Asur köylerinden biridir.[559] Köyün halkı Keldani olup gayrimüslim bir köydür.[560] H.932 / M.1526 tarihinde köyün vakıf geliri 3018 akçe idi.[561] H.946 / M.1540'ta 6408 akçe; H.965 / M.1558'de 11.322 akçe ve H.983 / M.1575 tarihinde 12.518 akçedir.[562] Vakfın bu tarihlerde toplam geliri ise 33.258 akçe idi.[563]

Begüm Meşhedi Köyü

Musul Nahiyesi'ne bağlı olan bu köy,[564] bugün harabe halindedir. Köyde H.932 / M.1526 yılında 5 hane kaydedilmiştir ve vakıf geliri 1100 akçeydi.[565] H.946 – 1098 / M.1540- 1687 tarihli tahrirlerde " mezra'a" olarak kaydedilmiştir. Vakıf gelirileri H.946 /

---

[552]Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,193; Avvad, G.(1959), *Medinetul' Musul*, Bağdat,97.
[553]BOA, *TT.d.998*;*TT.d.195*;*TT.d.1134*;*TT.d.308*;*TT.d.660*;*TT.d.818*;TKGM,TADB,.*TT.d.120*;*VAYS.ED.582*.
[554]BOA,*TT.d.998*,85.
[555]BOA,*TT.d.195*,109-145; *TT.d.308*,168; *TT.d.660*,240; TKGM.TADB,*TT.d.120*,102.
[556]Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,387; Bizbirlik, "XVI. Yüzyılın ilk Çeyreğinde Musul Vakıfları", 62.
[557]Turğut, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vakıfları",172.
[558]Avvad, G. (1961), "Tahkikat Buldaniyy Tarihiye- Eseriye fi Şarki'l-Musul", *Sümer*,(17),56.
[559]Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti,* 54.
[560]Musul'da yaşayan gayrimüslim unsurlar ise Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler, Yakubiler. Bkz. J.S. Buckıngham, (1827),*Travels in Mesopotamia*, C.II, London, 3-31.
[561]BOA, *TT.d.998*,85.
[562]BOA, *TT.d.195*,109; *TT.d.308*,172;*TT.d.660*,241; TKGM,TADB,*TT.d.120*,104.
[563] Fakat bu köy bugün harabe hale gelmiştir 2014 yılından sonra maalesef terör örgütü tarafından bu duruma geldi.
[564]Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*.,77; Gündüz,*Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,174.
[565]BOA,*TT.d.998*,79.

M.1540'ta 1000 akçe, H.965 / M.1558'de 3607 akçe ve H.983 / M.1575 tarihinde 3700 akçe, toplam 10407 akçe idi.[566]

Kadı kendi Köyü

Musul'un kuzeyinde Dicle'nin doğusunda olan bu köyüdir.[567] İncelenen 111 numaralı Kerkük livası mufassal tahrir defterinde adı geçen bu köy, Kerkük sancağına bağlı Nilkaz Nahiyesi'ne bağlıdır.[568] Köy hakkında vakıfla ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir sadece H.983 / M.1575 tarihinde Hz. Yunus Vakfı'na 1110 akçe vakıf geliri olduğu kaydedilmiştir.[569]

Davudi Cemaati

Davudi, Irak'taki aşiretlerinden biridir. Bu aşiretin bir kısmı Kerkük, Dakuk ve Tuzhurmatı civarında,[570] yaşamaktayken diğer bir kısmı ise Musul'un doğusundaki geniş yaylalarda yaşamaktadırlar. Araştırma konusu dönemde Davudiler sufî tarikatlerindendirler.[571] Cemaatin 24 neferi mevcuttur. Bunlardan 23'ü bennâk, 1'i mücerreddir. Hz. Yunus Vakfı'na gelir için H.983 / M.1575 tarihinde 1436 akçe tahsis edilmiştir [572] ve ilk defa vakıfla ilgili bilgi kaydedilmiştir.

Lâdemiyye Cemaati

H.983 / M.1575'te cemaatin nefer sayısı 20'dir.Bunların 17'si bennâk, 3'ü mücerreddir. Geliri Hz. Yunus vakfı için ayrılan cemaatlerden biridir. H.983 / M. 1575' de 1072 akçe vakıf için ayrılmıştır.[573]

---

[566]BOA,*TT.d.195*,109-145; *TT.d.308*,179; *TT.d.660*,244; TKGM,TADB,*TT.d.120*,105.
[567] BOA, *TT.d.195*,85;Niebuhr,(1965), *Rihlet Niebuhr fi Karın E's-Sâmin Aşar*, (Çev. Muhammed Hüseyin Emin), Bağdat,100; Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,60.
[568]TKGM, TADB, *TT.d.111*,70.
[569]BOA, *TT.d.660*, 244;TKGM,TADB,*TT.d.120*,106; Bkz.TKGM.TADB,*TT.d.111*,70.
[570]Türkay, C.(1979), *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul, 311; el-Azzavi, A. (1947), *Aşa'îru'l- Irak*, C.II, Bağdat,165.
[571]Bayatlı,*XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,151.
[572]TKGM, TADB,*TT.d.120*,105;BOA,*TT.d.660*,243.
[573]TKGM, TADB, *TT.d.120*,105;BOA,*TT.d.660*,242.

Lek Cemaati

Bu cemaatin bir kısımı Irak'ın kuzey bölgelerinde iken bir kısımı da güneydeki aşiretlere karışmıştı. [574] H.983 / M.1575'te nefer sayısı 59'a çıkmıştır. Bunların 52'si bennâk, 7'si mücerreddir. H.983/1575 tarihinde cemaatin vergilerinden Hz. Yunus vakfı için 1922 akçe ayrılmıştı.[575]

Gökçelü Cemaati

Musul aşiretlerindedir.[576] Gökçelü Cemaatin H.983/M.1575'te 34'ü bennâk, 11'i mücerred olmak üzere toplam 45 nefer idi. Cemaati'nin vergileri Hz. Yunus Vakfı'na tahsis edilmiş olup H.983 / M.1575 tarihinde 1424 akçe vakıf ayrılmıştı[577]

Yağmur Tanlu Cemaati

Musul aşiretlerindendir.[578] H.983 / M.1575'te 10'u bennâk,1'i mücerred toplam 11 neferdi. Hz. Yunus Türbesi için vakıf geliri H.983 / 1575 yıllında 326 akçe olarak kaydedilmiştir.[579]

Ulusan Cemaati

Bu cemaatin ismi sadece 308 Numaralı Tapu Tahrir Defteri'nde geçemktedir. Bu bilgiye göre Hz. Yunus'a vakfı'na 5.927 akçe gelir olarak kaydedilmiştir.[580] H.932 - 981 / M.1526 – 1573 tarihleri arasında Hz. Yunus Vakfı için ayrılan geliriler Davudi, Lâdemiyye, Lek, Gökçelü, Yağmur Tanlu cemaatları ile birlikte yazıldığı için miktarın belli değildir.[581]

---

[574]el-Azzavi,. *Aşa'îru'l- Irak,*215; Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,156; Gündüz,*Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*228.
[575]TKGM, TADB, *TT.d.120,*105; BOA,*TT.d.660,*242.
[576]Türkay, *Osmanlı İmprartorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler,*377; Sümer, F.(1952), *XVI. Asırda Anadolu Suriye ve Irak'ta Yaşıyan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış*, C.II, İstanbul:İktisat Fakültesi Mecmuası,317.
[577]TKGM, TADB, *TT.d.120,*104; BOA, *TT.d.660,*241.
[578]Bkz. Sümer, F.(1972),*Oğuzlar (Türkmenler),* Ankara,366.
[579]TKGM, TADB, *TT.d.120,*105;BOA, *TT.d.660,*242.
[580]BOA, *TT.d.308,*171-179.
[581]BOA, *TT.d.998; TT.d.195; TT.d.308* ve TKGM,TADB,*TT.d.120.*

Mezraalar

Meskûn olmayan ziraat alanlarıdır. Türkçe tam karşılığı *ekinliktir*. Mezraalar genellikle ahalisi dağılmış eski iskân yerleridir.[582] Bazı mezraalar yakın bir köyün ekinliği, ziraat yaptığı yer olarak tayin edilebildiği gibi hariç raiyyetin veya aşiretlerin gelip işledikleri topraklar olarak da yazılabilirlerdi.[583] Bu mezraaların zirai mahsulleri buğday, arpa, darı, pamuk ve susamdır.[584] Araştırılan dönem itibariyle tespit edilen mezraa vakfı sayısı 4 olup bunların hepsi Hz. Yunus Vakfı'na aitti. Bu mezraaların içerisinde yer alan Hasniyye Mezraası'nın geliri H.946 / M.1540'ta 800 akçe, H.965 / M.1558'de 2.440 akçe, H.983 / M.1575 tarihinde ise 3000 akçeye yükselmiştir.[585] Bir diğer mezra olan Egriceler Mezraası'nın geliri H.965 / M.1558'de 3.810 akçe, H.983 / M.1575'te 4000 akçeydi.[586] Üçüncü mezra olan Kuyucak Mezraası'nın vakıf gelirleri H.965 / M.1558'de 200 akçe iken bu rakam H.983 / M.1575'te 500 akçeydi.[587] Gelirleri Hz. Yunus vakfına tahsis edilen dördüncü mezra ise Erbil livasındaki Mardin Mezraası olup gelirleri H.965 / M.1558'de 800 akçe, H.983 / M.1575'te 800 akçeydi.[588]

Hz. Yunus Türbe Vakfı'na Ait Diğer Gelir Kaynakları

Hz. Yunus vakfı'na muhtelif gelir kaynakları vakfedilmiştir. Bu gelir kaynakları arasında H.965/M.1558'de, 3 dükkân, 2 bağ ve 1 değirmen bulunmaktadır. Bu dükkânların geliri H.965 / M.1558'de 360 akçe, H.983 / M.1575'te 360 akçeyedi.[589] Bağlardan elde edilen gelirler ise H.964 / M.1540'at 200 akçe, H.965 / M.1558'de 420 akçe, H.983 / M.1575'te 420 akçe olup.[590] Ayrıca H.983/M.1575 tarihinde Kerkük livasında bir değirmen Hz. Yunus Vakfı'na tahsis edilmiş olup geliri 1000 akçeydi.[591] Vakfın Musul'da da muhtelif

[582]İnalcık, H.(1987), *H. 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanıd,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, XXIX; Yediyıldız, B.(1985),*Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,45.
[583]Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*260.
[584]Bkz. Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*144-200; Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,45-90.
[585]BOA, *TT.d.195*,109-145; *TT.d.308,*179; *TT.d.660*, 244;TKGM,TADB,*TT.d.120*,106.
[586]BOA, *TT.d.308*,179; *TT.d.660*,243; TKGM,TADB,*TT.d.120*,105.
[587]BOA, *TT.d.308*,179; *TT.d.660*,244; TKGM,TADB,*TT.d.120*,105.
[588]BOA, *TT.d.*308,172; *TT.d.660*,244.
[589]BOA, *TT.d.308*,179; *TT.d.660*,244; TKGM,TADB,*TT.d.120*,106.
[590]BOA, *TT.d.195*,146; *TT.d.308*,172-179; *TT.d.660*,244; TKGM,TADB,*TT.d.120*,106.
[591]BOA, *TT.d.660*,244; TKGM,TADB,*TT.d.120*,106.

gelirleri bulunmakta olup bu gelirlerin toplamı H.965 / M.1558'de 200 akçe ve H.983 / M.1575'te 200 akçeydi.[592]

Hz. Yunus Vakfı gelir kaynaklarının toplamı 20'dir. Bunlardan 4'ü köy, 6'sı cemaat, 4'ü mezraa, 3'ü dükkân, 2'si bağ ve 1'i değirmendi. Vakfın tüm bu kalemlerden gelirleri toplamı H. 932 / M.1526'da 16186 akçe; H.946 / M.1540'ta 29962 akçe; H.965 /M.1558'de 45361 akçe; H.983 / M.1575'te 53010 akçe tutmaktaydı.[593] Vakfın bu gelirleri muhtelif görev ve hizmetlere günlük hesabıyla ayrılmıştır (Bkz. Tablo 3.6).[594]

[592]BOA, *TT.d.308*,179; *TT.d.660*,244; TKGM,TADB,*TT.d.120*,106.
[593]BOA, *TT.d.998*,85; *TT.d.195*,146; *TT.d.305*,179; *TT.d.660*,244; TKGM,TADB,*TT.d.120*,106.
[594]Bu tablo, BOA, *TT.d.998*,*TT.d.195*, *TT.d.308, TT.d.660* ve TKGM,TADB,*TT.d.120* no'lu tahrir defterlerindeki kayıtlara göre çıkartılmıştır.

Tablo 3.6. Hz. Yunus Vakıf Giderleri (H.932-983/ M.1526-1575)

No	Giderler (Cihet)	Gider Tutarı (Günlük – akçe)			
		H.932/M.1526	H.946/M.1540	H.965/M.1558	H.983/M.1575
1	Tevliyet(mütevelli)	7	10	10	10
2	İmam	2.5	2.5	3.5	2.5
3	Müezzin	2.5	1.5	3.5	2
4	Ferraş (temizlikçi)	2	1.5	1.5	1.5
5	Sakâ (sucu)	1	1.5	1.5	1.5
6	Habbâz (fırıncı)	1.5	1	1	1
7	Tabbah (aşçı)	1.5	1.5	1.5	1.5
8	Kitâbet (yazıcı)	-	3	3	5
9	Hitâbet	-	3	3	5
10	Nezaret	-	-	-	4
11	Cüz-hân(Kur'an'ı Kerim'den birer cüz okuyan) [595]	-	1	1	7
12	Hafız	-	1	-	-
13	Aşırhân (Aşere-i mübeşşere zekir eden) [596]	-	-	1	5
14	Ser-mahfil (müezzinbaşı yardımcısı)	-	-	-	1.5
15	Ma'arif (Eğitim)	-	-	-	2
16	En'amhân (Kur'an'ın 6.süresi okuyan suret-ül En'am)[597]	-	-	-	4
17	Tebârekhân (Kur'an'ın 67.süresi suret-ül-Mülk) okuyan [598]	-	-	-	3
18	Revgan-i Çerağ ve Hasır	6	2	2	2
	Bahâ-ı.[599]				
19	Güşt (et)	6	12	12	12
20	Revgan-i Sade (sadeyağ)	3	4	4	4
21	Nan (Ekmek)	6	15	15	15
22	Asel (Bal) ve Peynir	1	3	3	3
23	Susam (künci)	4.5	5	5	5
24	Hınta (Buğda)	-	6	6	6
25	Erz(Pirinç)	3	-	-	-
26	Diğer	-	4	-	20.5
	Toplam	47.5	78.5	77.5	122.5

[595]Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat*,183; Keleş, *Erzurum Vakıfları H.998/M.1580-1581Tarihli Evkaf Defterine Göre*,64.

[596]Onlar cennetlik oldukları, sağlıklarında kendilerine Peygamberimiz tarafından müjdelenen on (Hazret-i Ebu Bekir; Hazret-i Ömer Bin-il Hattab; Hazret-i Osman Bin Affan; Hazret-i Ali Bin Ebi Talib; Hazret-i Talha Bin Übeyd-illah, Hazret-i Zübeyr Bin-il Avvam; Abdürrahman Bin Avf; Ebu Ubeyde Bin-il Cerrah; Said Bin Zeyd; Sa'd Bin Ebı Vakkas. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat*,59.

[597]Devellioğlu,*a.g.e.*,262.

[598]Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat,*1251;Sami, *Kâmus-ıTürkî*,376.

[599]Baha-ı: Kıymet, bedel, değer; meşhur bir çeşit lâle. Devellioğlu,*a.g.e.*,80.

Tablodan da anlaşıldığı üzere görevliler ve diğer masraflar için yapılan harcama tutarı H.932 / M.1526'da 47.5 akçe, H.946 / M. 1540'ta 78.5 akçe, H.965 / M.1558'de 77.5, H.983 / M.1575'te 122.5 akçedir.[600] Dikkat çeken hususlardan birisi de vakfın gelir ve giderlerinin bu tarihler arasında yükselmiş olmasıdır.

3.2.4.1.3. Hazreti Cercis türbesi vakfı

Hz. Cercis Filistinli çok zengin bir tacir iken, birçok hediye ile Musul melikine gider. Melikin "Aflon" adındaki puta tapanları çeşitli işkencelerle öldürdüğünü görünce, ona birçok nasihatlarda bulunur ve mucizeler gösterir. Bunlara inanmayan melik, Cercis'e birçok ceza ve cefada bulunmuştur. Bunun sonucunda da melik ve arkadaşları Allah'ın gazabına uğrayarak telef olmuşlardır.[601] Hakkında çeşitli rivayetler bulunan Hz. Cercis'in [602] mezarı eski Musul şehrinde, aynı adı taşıyan caminin içerisindedir.[603] Müslümanların ziyaretgâhı olan mekânın yanındaki camide beş vakit namaz ile Cuma ve bayram namazları da kılınmaktadır.[604] Timur döneminde H.796 / M.1393'te külliye haline getirilen Hz. Cercis makamı, H.880 / M.1475'te onarımdan geçmiştir. H.1129 / M.1716'da Celili İsmail Ağa, külliyeye darü'l-kura ve medreseyi, H.1147 / M. 1834'te ise Celili Hüseyin Paşa doğudaki Hanefiler kısmını ilave ettirmiştir, H.1284 / M.1867'de türbe eski temelleri üzerinde yeniden yapılmıştır.[605] Tahrir defterlerindeki kayıtlardan Hz. Cercis vakfına önemli gelir kaynaklarının ayrıldığını görmekteyiz.

Hz. Cercis Vakfı Gelir Kaynakları

Tilkif Köyü

Musul'un 9 km. kuzeyinde olan bu köy Nineva'ya bağlı olup, halkı keldani, Hıristiyanlarındandır. Adı iki lafızdan mürekkep olup "Tel" tepe ve "Kif" taş yani Taştepe anlamındadır.[606] Bu Köyde üç kilise vardır ve kendisine bağlı olan 75 köy bulunmaktadır.

---

[600]BOA, *TT.d.998,*85-86; *TT.d.195,* 146; *TT.d.308,*179-180; *TT.d.660,*245; TKGM,TADB,*TT.d.120,*106.
[601]*Musul Vilayet Salnamesi (1308),*79.
[602]Bkz. Dipnota: Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*128.
[603]*Musul Vilayet Salnamesi (1312),*238.
[604]*Musul Vilayet Salnamesi(1310),*76.
[605]Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*128; Murat, H.(1975); *Tarihü'l-Irak fi El-Ahdi El-Osmani1638-1750,*168; El-ömeri*, Münyetü'l-Üdebâ'fi Tarihü'l-Musul El*-Hadbâ,94-96.
[606]Avvad, "Tahkikat Buldaniyye Tarihite-Eseriye fi Şarki'l-Musul",66; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*163;Turğut,"Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vakıfları",176; El-ömer-î, *Münyetü'l-Üdebâ'fi Tarihü'l-Musul El*-Hadbâ,139.

Geliri Hz. Cercis Vakfı'na ait olan köyün H.932 / M. 1526 yılında 142 neferi bulunmaktaydı. Bunların 122' si hane 20'si mücerred olup vakıf geliri 25.312 akçeydi.[607] H.946 / M.1540'ta 174 nefere yükselmiş ve bunların 143'ü hane, 31'i mücerreddi [608] ve 35.270 akçalık geliri bulunuyordu. Ayrıca 6.960 akçe cizye[609] vergisi vardır.[610] H.965 / M.1558'de tarihinde ise köy nüfusu toplam 290 nefer olup bunlar 206 hane ve 84 mücerredden oluşuyordu. Toplam geliri ise 50157 akçeydi. [611] Aynı tarihteki cizye vergisi ise 11.600 akçeydi. H.983 /M.1575'de tarihli kayda göre ise 272 hane 102 mücerred olmak üzere toplam 374 nefer vardı. 58.577 akçe tutan toplam geliri Hz. Cercis Vakfı'na ayrılmıştır. Aynı tarihteki cizye vergisi ise 12.512 akçedir. [612] Köyün zirai mahsulleri arpa, buğday, darı, kuşyemi ve keten tohumundan ibaretti.[613]

Ali Kuyusu Köyü

Musul'un köylerindendir. Köyün kaydı ilk kez H.946 / M.1540 tarihli tahrirde geçmektedir.[614] Gelirleri Hz. Cercis Vakfı'na tahsis edilmiştir ve " mezra'a" olarak kaydedilmiştir. Köyde buğday ve arpa, ziraatı yapılmaktaydı.[615] Vakıf geliri H.965 / M.1558'de 1200 akçe,[616] aynı şekilde H.983 / M.1575 tarihinde 1200 akçe tahsis edilmiştir.[617] Bu köyde H.946/M.1540'ta 7 nefer vardı, bunlar 3'ü çift, 3'ü bennâk ve 1'i mücerreddi.[618] H.965-983 / M.1541-1575 tarihleri arasında 102 hane, 272 mücerrd bulunuyordu.[619]

---

[607]BOA.,*TT.d.998*,85.
[608]BOA.,*TT.d.195*,106.
[609]Cizye: Buda gayrimüslim reayadan alınan bir baş vergisidir. Geniş bilgi için Bkz.Sami, *Kâmus-ı Türkî*,476-575.
[610]BOA.,*TT.d.195*,144.
[611]BOA.,*TT.d.308*,171-175-181.
[612]BOA.,*TT.d.660*,251; TKGM,TADB,*TT.d.120-147*,116.
[613]BOA.,*TT.d.660*,251; TKGM,TADB,*TT.d.120*,116-114.
[614]BOA.,*TT.d.195*,81.
[615]BOA.,*TT.d.195*,81.
[616]BOA.,*TT.d.308*,175-181.
[617]BOA.,*TT.d.660*,251; TKGM,TADB,*TT.D.120*,116.
[618] BOA.,*TT.d.195*,81-82.
[619] BOA.,*TT.d.660*,251-252.

İcâre-i Hân

XVI. yüzyılda nefs-i Musul'da bulunan 3 hânın kirası da Hz. Cercis Vakfı için ayrılmıştı. Bu hanlardan elde edilen gelir H.932 / M. 1526'da 12 akçe,[620] H.946 /M.1540'ta da aynı şekilde 12 akçe [621] iken H.965 / M.1558'de 100 akçeye yükselmişti.[622] H.983 / M.1575 tarihinde ise gelirin 60 akçeye düştüğü görülemktedir.[623]

Hz. Cercis Vakfı'nın gelir kaynakları toplamda 5 taneydi, bunlardan 2'si köy ve 3'ü han, evkaf gelir toplamı H.932 / M.1526'de 25324 akçe; H.946 /M.1540'ta 35282 akçe; H.965 / M.1558'de 51457 akçe; H.983 / M.1575'te 59837 akçedir.[624] Vakfın bu gelirleri muhtelif görev ve hizmetlere günlük hesabıyla ayrılmıştır (Bkz. Tablo 3.7).[625]

[620]BOA.,*TT.d.998*,85; Gündüz,*Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,389; Bizbirlik, "XVI. Yüzyılın ilk Çeyreğinde Musul Vakıfları",61.
[621]BOA.,*TT.d.195*,144.
[622]BOA.,*TT.d.308*,175.
[623]BOA.,*TT.d.660,* 251;TKGM,KKA,*TT.D.120,*116;Turğut, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vakıfları",176.
[624]BOA.,*TT.d.998*,85; *TT.d.195*,144; *TT.d.308*,175; *TT.d.660*,251; TKGM,KKA,*TT.D.120*,116.
[625]Bu tablo,BOA.,*TT.d.998;TT.d.195*;*TT.d.308;TT.d.660;* TKGM,TADB,*TT.d.120* No'lu tahrir defterlerindeki kayıtlara göre çıkartılmıştır.

Tablo 3.7. Hz. Cercis Vakıf Giderleri (H.932-983 / M.1526-1575)

No	Giderler (Cihet)	Gider Tutarı (Günlük- akçe)			
		H.932/M.1526	H.946/M.1540	H.965/1558	H.983/M.1575
1	Tevliyet	12	15	15	15
2	İmâm ve Tez'in[626]	3	3	3	3
3	Ferrâş ve Sakâ	3	2	1	1
4	Tabbah ve Revgan	4	2	7	-
5	Rakabe ve hac-ı hasır	5	3	3	-
6	Habbâz	1	1	1	-
7	Revgan ve Hasır	-	1	-	-
8	Kitabet	-	2	2	2
9	Harc-ı Merkeb-ı Saka	-	3	3	
10	Cüzhân	-	4	-	4
11	Aşırhân	-	-	1	1
12	Siyer-hân [627]	-	-	4	4
13	Revgan Cerağ	-	-	1	1
14	Tedris	-	-	-	9
15	Nezaret	-	-	-	4
16	Çerağçı	-	-	-	1.5
17	Tebarekhân	-	-	-	2
18	Diğer	-	-	-	6
	Bahâ-ı				
19	Güşt (Et)	5	12	12	12
20	Erz (Pirinç)	6	-	-	-
21	Nân (Ekmek)	8	15	15	15
22	Dakik (Un)	4	-	-	12
23	Kime	6	8	8	8
24	Künci ve Mercimek	2	-	-	-
25	Revgan-ı Sade	6	6	6	6
26	Asel ve Sir	3	-	-	-
27	Hınta	-	12	12	-
28	Peynir ve Asel	-	3	3	3
29	Nemek, Nardenk[628]	-	4	4	-
30	Sebzevat nemek	-	-	-	4
31	Âb(Su)	-	-	-	1
	Toplam	68	96	101	114.5

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Hz. Cercis Vakfı'n ait bu yüksek meblağlar çeşitli vazifeler gören kalabalık bir görevliler zümresi için ve yapılan harcamalar için kullanılmaktaydı. Bu meblağların büyük çoğunluğu fakir fukaraya dağıtılmak üzere pişen yemeğe ve mühimmata sarf olunduğu anlaşılmaktadır. [629] Vakıf harcamalarının tutarı günlük hesabıyla H.932/ M.1526'da 68 akçe, H.946 /M.1540'ta 96 akçe, H.965/M.1558'de

[626] Ezan okutma demekti. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat,*1331.
[627]Ahlâk ve yüksek vasıflar. Hz. Muhammed'in hayatını yazan kimse. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat,*1150.
[628]Nemek: Tuz demek. Nardenk: nar, erik, kızılcık, elma gibi meyvalardan çıkarılan ekşimsi pekmez. Bkz. Sami, *Kâmus-ı Türkî,*1447.
[629]Avvad, *Medinet'ül-Musul,* 105.

101 akçe; H.983 / M.1575'te 114,5 akçeydi.[630] Vakfın H.932/M.1526'da toplam masrafları 25220 akçeydi ve harcamalardan geriye 124 akçe kalmıştı.[631] H.946 / M.1540'ta toplam masrafları 34960 akçe olup vakıf fazlası 722 akçeydi.[632] H.965 / M.1558'de 34920 akçe masrafı varken baki kalan 16537 akçe idi.[633] H.983 / M.1575'te toplam masrafının 40533 akçeyi bulmuş olup harcamalardan geriye kalan 19304 akçeydi.[634] Hz. Cercis Vakfı Osmanlı dönemi Musul vakıfları içerisinde zengin bir vakıf olarak göze çarpmaktadır.

3.2.4.1.4. Hazreti Danyal türbesi vakfı

Rivayete göre Hz. Danyal, Allah'ın emriyle Musul'a geldiğinde ibadet işlerinin kolaylaştırılması için kendisine nehrin akıtılmasının emredilmesi üzere, Dicle Nehri'ni Diyarbakır'dan Fav Boğazı'na kadar akıtmış ve bu sebeple de bir müddet Musul'da kalmıştır.[635] Hz. Danyal Türbesi'nin yeri hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birisine göre de Kerkük Kalesi içerisind olduğudur. Nitekim bugün burada Hz. Danyal adına türbe ve cami bulunmaktadır.[636] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, defterlerindeki kayıtlardan Hz. Danyal vakfı'na gelir getiren 3 han, bir bağ olduğu görülmektedir. H.965-983 / M.1558-1575 tarihlerinde 360 akçe vakıf geliri mevcut olup evkaf geliri hademe, revgân çerağ, hasır giderlerine sarf edilmekteydi.[637]Araştırılan dönemde Hz. Danyal Vakfı ile ilgili bunun dışında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

3.2.4.2. Musul ve Kerkük İmamzadegân [638] türbe vakıfları

Musul ve Kerkük'te bulunan imamzadegân türbeleri ile ziyaretgâh olan bazı türbeler için de vakıflar kurulmuştur. Bu vakıf 33 imam ve onlarından soyundan gelenlerin türbelerinin levazımatını karşılamak amacıyla kurulmuş olup, gelirinin çoğu Musul'daki boyahanenin getirisinden sağlanmaktadır. Osmanlı arşiv kayıtları, imamlara bağışlanmış ve gelirleri onların türbeleri için harcanan vakıfların varlığından söz ederken türbe ve ziyaretgâh

[630]BOA.,*TT.d.998*,85;*TT.d.195*,144;*TT.d.308*,181;*TT.d.660*,252;TKGM,KKA,*TT.D.120*,117.
[631]BOA.,*TT.d.998*,85; Bizbirlik,, "XVI. Yüzyılın ilk Çeyreğinde Musul Vakıfları",61.
[632]BOA.,*TT.d.195*,144.
[633]BOA.,*TT.d.308*,181.
[634]BOA.,*TT.d.660*,252; TKGM,KKA,*TT.D.120*,117; Turğut,"Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vakıfları",177.
[635]*Musul Vilayet Salnamesi(1310-1312)*,75-113-115.
[636]Gündüz, A.(2002), "Kerkük",*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXV, 292; Zabit, "Kerkük'te Danyal Peygamber",26.
[637]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-ı ve Secllat, D.1051-101*,73.
[638] İmâm oğlu, babası imam olan veya babasına imam denilen kimse. Gâh demek yer ve zaman. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Anısklopedik Lûgat*, C.1- İlâve,328-53.

hizmetlerini gören kişilerin, vergilerden muaf kılındığından da bahsedilmektedir.[639] Bu türbe ve ziyaretgâhların levazımatını karşılamak amacıyla çok sayıda vakıf tesis edilmiştir. Bu bağlamda Musul ve Kerkük'te araştırılan dönem itibariyle varlığı tespit edilen vakıflar şu şekildedir:

3.2.4.2.1. İmâm İbrahim b.İmam Ca'ferü'l-Sâdık türbesi

İmam İbrahim El-Mecab b. Musa El-Kazım b. İmam Ca'ferü'l-Sâdık, İmam Hüseyin'in evlatlarındandır ve adı belgelerde yukardaki şekilde geçmektedir.[640] Bu türbe Musul şehrinde İmam İbrahim mahallesi'nde [641] ve Hz. Cercis Türbesi'nin yakınındadır.[642] Vakıf gelirleri içerisinde Musul'un boyahane gelirlerinden günlük hesabıyla H.932/M.1526'da 7,5 akçe bulunmaktaydı. [643] Bu gelir H.946 / M.1540'ta 3 akçe, H.965 / M.1558'de 8 akçe, H.983 / M.1575'te 3 akçe idi.[644] Bu gelirler, cüzhan, türbedar [645], revgan ve hasır cihetleri ile ilgili görevliler için harcanıyordu. Ayrıca H.946-983/M.1540-1575 tarihleri arasında cüzhanın günlüğü 1 akçe olup türbedar, revgan ve hasır'a H.946/M.1540'ta 2 akçe, H.965/1558'de 7 akçe, H.983/M.1575'te 2 akçe harcanmıştı.[646]

3.2.4.2.2. İmam Abdurrahman b. İmam Hasan türbesi

İmam Abdurrahman b. İmam Hasan, Hz. Hasan'ın evlatlarından biridir.[647] Bu kişi Musul'un kuzeyinde, Dicle Nehri kenarında medfundur. Ayrıca aynı bölgede Ehl-i Beyt'ten bazı mübarek kişilerin türbeleri de bulunmaktadır.[648] Tahrir defterlerindeki kayıtlarda göre vakfın geliri Musul boyahanenin getirisinden sağlanmaktadır. Bu gelir H.932 – 983 / M.1526- 1575 tarihleri arasında günlük sabit 1.5 akçe olup [649] yıllık 504 akçeye tekabül etmekteydi. Elde edilen gelir cüzhan, revgan-ı çerağ ve hasır cihetleri için

---

[639]Beyyat, F.(2003), *Dirâsâtün fi Tarihu'l Arap f 'El-Ahdi El-Osmani,* Beyrut: Daru'l-Medar'l-İslamî,378.
[640] El-Ömeri, *Münyetü'l-Üdebâ'fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*104.
[641]*Musul Vilayeti Salnamesi* (1312),240;El-Hasani, A.(1958), Tarihu'l-Irak Kadimen ve Hadisen, Bağdat: Sayda,215; Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,120.
[642]El-Ömeri, *Münyetü'l-Üdebâ'fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*104.
[643]BOA.,*TT.d.998*,86.
[644]BOA.,*TT.d.195*,142; Bazı kaynaklarda, özellikli (Ahmet Gündüz'in kitabı *Osmanlı idaresinde Musul (1523-1639)* bu mezarın H.965/ M.1558'de 3 akçe geliriler Musul Boyahanesinden kayıt edilmiştir ve bunun yanlış olduğunu belirtmektedir. Bkz. *TT.d.308,*183;*TT.d.660,*259;TKGM, TADB, *TT.d.120*,120.
[645]Türbeyi bekliyen ve ona hizmet eden kimse. Sami, *Kâmus-ı Türkî*,394; Develli oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Anısklopedik Lûgat*,1341.
[646]BOA.,*TT.d.195,*142;*TT.d.308,*183;*TT.d.660,*259;TKGM,TADB,*TT.D.120,*120.
[647]*Musul Vilayet Salnamesi(1308)*,77.
[648]Avvad, *Medinetü'l- Musul*,59;Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*134.
[649]BOA.,*TT.d.998*,86;*TT.d.195*,142;*TT.d.308*,183;*TT.d.660*,259;TKGM,TADB,*TT.d.120,*120.

harcanmaktaydı. H.932-983 / M.1526-1575 tarihleri arasında harcamaların günlük tutarı ise cüzhan 1 akçe, ravgan çerağ ve hasır 0.5 akçe idi.[650]

3.2.4.2.3. İmam Abdul Muhsin b. İmam Hasan türbesi

İmam Hasan'ın oğlu ve Hz. Ali'nin torunudur, nefs-i Musul'da ve Dicle Nehrinin yakınında medfundur.[651] Musul Boyahanesi'nden bu vakfı için H.932- 983 / M.1526 – 1575 tarihlerinde sırasıyla 840 ve 672 akçe ayrılmıştır. Bu gelir hademe, cüzhan ciheti ile revgan çerağ ve hasır masrafları için harcanmaktaydı. Bu görev ve hizmetlere günlük hesabıyla H.932 – 983/ M.1526 – 1575 tarihlerinde sırasıyla 2 ve 2.5 akçe şeklindeydi. Bu gelir H.932 / M.1526'da hademe ve cüzhan için 1 akçe, revgan çerağ ve hasır 1,5 akçe şeklinde harcanırken H.946 - 983 / M.1540 – 1575 tarihlerinde cüzhan 1 akçe türbedar ve revgan çerağ, hasır 1 akçe şeklindeydi.[652]

3.2.4.2.4. İmam Ali b. Muhammed Lütfi [653] türbesi

Bu zât hakkında ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Vakıf ile ilgili Musul Boyahanesi'nden H.932 – 983 / M.1526 – 1575 tarihlerinde yıllık 730 - 912 akçe arasında yani günlük 2 – 2,5 akçe gelir ayrılmıştır. Bu gelir H.932 / M.1526'da hademe 1 akçe- revgan çerağ ve hasır 1,5 akçe, H.946-983 / M.1540 - 1575'te de türbedar, revgan çerağ ve hasır 1 akçe, cüzhan 1 akçe günlük hesabıyla sarf edilmiştir.[654]

3.2.4.2.5. İmam Avneddin b. İmam Hasan türbesi

İmam Avneddin de İmam Hasan'ın evlatlarından biridir. Musul'un güneydoğusunda yer alan ve kendi adıyla anılan mahallede [655] ve Likiş kapısı'nın[656] yaklaşık 200 m. içerisinde bulunmaktadır. H.640/ M.1243 Melik Bedreddin Lu'lu tarafından tamir ettirilmiştir.[657] Bu

---

[650]BOA.,*TT.d.998*,86;*TT.d.195*,142;*TT.d.308*,183;*TT.d.660*,259;TKGM,TADB,*TT.d.120*,120.
[651]*Musul Vilayet Salnamesi(1310-1312)*,97-399; El-Ömeri, *Münyetü'l-Üdebâ'fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*108; Şakir, *Vilayet El-Musul El-Osmaniye fi El-Karın El-Sâdis Aşar*,178.
[652]BOA.,*TT.d.998*,86;*TT.d.195*,142; *TT.d.308*,183; *TT.d.660*,259;TKGM,TADB,*TT.d.120*,120.
[653]Bazı Arap tetkik eserleri özellikli Ali Şakir kitabında (*Vilayet El-Musul El-Osmaniye fi El-karın El-SâdısAşar)* yanlış İmamların adı yazılmıştır olduğunu belirtmektedir.
[654]BOA.,*TT.d.998*,86;*TT.d.195*,142;*TT.d.308*,183;*TT.d.660*,259; TKGM,TADB,*TT.d.120*,120.
[655]Bu mahalle için geniş bilgi için Bkz.BOA.,*TT.d.998*,72;Sufi,A.(1953),*Hitatu'l-Musul*,C.2,Musul,33;Bayatlı, *XVI.Yüzyılda Musul Eyaleti,*116; El-Ömeri, *Münyetü'l-Üdebâ'fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*,103.
[656]Bâbü'l Likiş Musul'un suru güneydoğusundadır, H.1028/M.1618'de yapılmıştır. Avvad, ,*a.g.e*,67.
[657]*Musul Vilayeti Salnamesi*(1310),78.

türbe levazımını karşılamak amacıyla vakıf geliri Musul'daki boyahanenin getirisinden sağlanmaktadır.[658] H.932 / M.1526'da 3.5 akçe [659] vakıf geliri günlük hesabıyla ayrılmıştır ve bu gelir cüzhan 2 akçe, türbedar, revgan ve hasır için ise 1.5 akçe şeklindeydi.[660] H.946 – 983 / M.1540 – 1575 tarihlerinde de vakıf geliri için 3 akçe günlük tahsis edilmişti olup bunlar cüzhan günlük 2 akçe ve türbedar, revgan ve hasır günlük 1 akçe olarak sarf edilmiştir.[661]

3.2.4.2.6. Binâ-ti İmam Hasan türbeleri

İmam Hasanın evlatları (kızları) Sitti Rukiye'nin ve Ümmü Gülsüm'ün türbeleri nefs-i Musul'da Sûk El-Seağe'dedir.[662] Vakıf geliri Musul boyahanesinden H.932 – 1033 / M.1526 - 1623 tarihleri arasında her bir türbe için 365 akçeydi. Bu gelir meremmet [663] revgan ve hasır ciheti için günlük 1 akçe harcanmaktaydı.[664]

3.2.4.2.7. İmam Muhammed El-Bakır b. İmam Hasan türbesi

Bu türbe Musul şehir merkezindedir.[665] Musul Boyahanesi'nden bu vakfa tahsis edilen gelir, H.932 / M.1526'da günlük 4.5 akçe olup yıllık gelir toplamı 1460 akçeydi. Bu gelirin nerelere sarf edildiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.[666] Vakıf geliri H.946-1033/ M.1540 – 1623'e kadar günlük 3 akçeden yıllık 1095 akçeydi. Bu meblağ cüzhan 2 akçe, türbedar, revgan ve hasır için 1 akçe olarak sarf edilmekteydi.[667]

---

[658]BOA.,*TT.d.998*,86.
[659]Bazı çalışmalarda özellikli (Alpay Bizbirlik, "*XVI. Yüzyılın ilk Çeyreğinde Musul Vakıfları"*) bu mezarı H.932 / M.1526'da 1 akçe geliriler Musul boyahanesinden kayıt edilmiştir ve bunun yanlış olduğunu belirtmektedir.
[660]BOA.,*TT.d.998*,86.
[661]BOA.,*TT.d.195*,143;*TT.d.308*,183;*TT.d.660*,259;TKGM,TADB,*TT.d.120*,120.
[662]*Musul Vilayeti Salnamesi(1308),118;*El-Ömerî, M. (1967), *Manhalu'l-Evliyya ve Maşrabu'l-Asfiya fi Tarihi'l- Musul El-Hadba*, n.Sa'id Deveci, C.1, Musul,148.
[663]Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat*,741;Sami,*a.g.e.*,1319.
[664]BOA.,*TT.d.998*,86;*TT.d.195*,143;*TT.d.308*,183;*TT.d.660*,259;TKGM,TADB.*TT.D.120*,120.
[665]El-Ömerî, *Manhalu'l-Evliyya ve Maşrabu'l-Asfiya fi Tarihi'l- Musul El-Hadba*,159; Deveci, S.(1959),*El-Musul fi ahdi'l- Atabegi*, Bağdat, 188.
[666]BOA.,*TT.d.998*,86.
[667]BOA.,*TT.d.195*,143;*TT.d.308*,183;*TT.d.660*,259; TKGM,TADB,*TT.d.120*,120.

3.2.4.2.8. İmam Muhsin b. İmam Hasan türbesi

İmam Muhsin b. İmam Hasan, Hz. Ali'nin torunlarındandır.[668] Musul Boyahanesi'nden bu vakıf için H.932 – 1033 / M.1526 – 1623 tarihlerinde 365 akçe tahsis edilmiştir. Bu gelir türbedar, ruğbahâ ve hasır cihetlerine günlük 1 akçe şeklinde harcanmaktaydı.[669]

3.2.4.2.9. İmam Ali b. İmam Ali El – Hadi türbesi

İmam Ali b. İmam Ali El-Hadi b. İmam Muhammed Cevad b. İmam Ali Rıza b. Musa El-Kazım b. İmam Caferü'l-Sadık b. İmam Muhammed El-Bâkır b. İmam Zeynelabidin b. İmam Hüseyin, Hz.Ali'nin torunlarındandır.[670] Bu türbe nefs-i Musul'dadır.[671] Bu vakfa Musul Boyahanesinden H.932 / M.1526'da yıllık 912 akçe ayrılmış olup bu miktar H.946 - 1033 /M.1540-1623 tarihleri arasında ise 730 akçedir. Bu gelir H.932 / M. 1526'da cüzhan, türbedar, ruğbaha ve hasır cihetleri için günlük 2,5 akçe hesabıyla sarf ediliyordu.[672] H.946-1033 /M.1540-1623 tarihleri arasında bu miktar günlük 2 akçe olarak hesaplanmış olup bunlar cüzhan için 1 akçe, türbedar, ruğbahâ ve hasır 1 akçe şeklindeydi.[673]

3.2.4.2.10. İmam Zeyd b. Ali türbesi

Hz.Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in üçüncü kuşaktan torunudur.[674] Bu türbe Musul'un güneydoğusunda Dâr-ı Hacı Ahmet mahallesi'nde ve Bab-ı Cedid [675] (Yenikapı) yakınındadır.[676] Vakfın geliri için Musul Boyahanesi'nden H.932 / M.1526'da günlük 2.5akçe hesabıyla yıllık 912 akçe tahsis edilmişti. Giderler hususunda ise herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.[677] H.946 – 1033 / M.1540 – 1623 tarihlerinde arasında ise 730 akçe

---

[668] El-Ömeri, *Münyetü'l-Üdebâ'fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*108.
[669]BOA.,*TT.d.998,*86;*TT.d.195,*143;*TT.d.308,*183;*TT.d.660,*259;TKGM,TADB,*TT.d.120,*120.
[670] Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,399.
[671]El-Vardi, A.(1969), *Lmahat Min Tarihi'l-Irak El-Hadis*, C.1,Bağdat,59.
[672]BOA.,*TT.d.998,*87;*TT.d.195,*143;*TT.d.308,*183;*TT.d.660,*259;TKGM,TADB,*TT.d.120*120.
[673]BOA.,*TT.d.195,*143;*TT.d.308,*183;*TT.d.660,*259; TKGM,TADB.*TT.d.120,*120.
[674] El-Ömeri, *Münyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*,102.
[675]Hicri1308 tarihli Musul Vilayeti Salnamesinde tespit ettik Bab-ı Cedid Musul şehri kapılarından biri olup Musul halkı kapıya Irak Kapısı (Bâbü'l-Irak) da demektedir.
[676]BOA.,*TT.d.*998,72;*TT.d.*195,20;El-Ömerî,*Manhalu'l-Evliyya ve Meşreb El-Esfiyya min Sadat El-Musul El-Hadbâ,*130;El-Ömeri,*Münyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*102.
[677]BOA.,*TT.d.998,*87.

yıllık ayrılmıştır. Bu gelir cüzhan ciheti için günlük 1 akçe, türbedar, ruğbahâ ve hasır için de aynı şekilde günlük 1 akçe hesabıyla ayrılmıştır.[678]

3.2.4.2.11. Şah Zennân [679] Zevce-ih İmam Hüseyin türbesi

Musul'un merkezinde medfun olan Şah Zennân İmam Hüseyin'in zevcesidir. Vakfa Musul'daki boyahanenin gelirinden H.932 / M.1526'da günlük hesabıyla 2.5 akçe hesabıyla yıllık 912 akçe ayrılmıştı. [680] H.946 / M.1540'ta tahsis edilen miktar ise günlük 2 akçe hesabıyla yıllık 730 akçe idi. Bu miktar günlük olarak cüzhan için 1 akçe, türbedar, ruğbahâ ve hasır 1 akçe [681] şeklinde sarf edilmekteydi. H.965 – 1033 / M. 1558 – 1623 tarihlerinde arasında ise günlük 3 akçe hesabıyla yıllık tahsisat 1095 akçe olup, aynı şekilde cüzhan için 1 akçe, hademe için 1 akçe, türbedar, ruğbahâ ve hasır için 1 akçe şeklinde sarf edilmekteydi.[682]

3.2.4.2.12. Sitti Nefise bint-i İmam Zeyd türbesi [683]

Sitti Nefise, Hz. Ali'nin oğlu İmam Hasan'ın ikinci kuşaktan torunudur.[684] Bu türbe Musul'da Bâbü's-Saray mahallesi'nde bulunmaktadır.[685] Ama burası Sitti Nefise bint-i İmam Zeyd'in asıl mezarı olmayıp makamıdır. Asıl mezar ise Mısır'dadır. Bu kişinin bir süre Musul'da bulunmasından dolayı burada kendisine bir makam yaptırıldığı bilinmektedir.[686] Bu makam Musul Boyahanesi'nden H.932 / M.1526'da yıllık 547 akçe tahsis edilmişti.[687] H.946 / M.1540'ta günlük 2 akçe hesabıyla yıllık tahsisat 730 akçe iken [688] H.965-1003 / M.1558-1623 tarihleri arasında ise yıllık 547 akçeden ibaretti. Bu

---

[678]BOA.,*TT.d.195*,143;*TT.d.308*,184;*TT.d.660*,259;TKGM,TADB,*TT.d.120*,120.
[679]Şah Zennan Melik Kısra'nın kızı idi. Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,399; El-Ömerî, *Manhalu'l-Evliyya ve Meşreb El-Esfiyye min Sadat El-Musul El-Hadbâ,*84.
[680]BOA.,*TT.d.998*,87.
[681]BOA.,*TT.d.195*,143.
[682]BOA.,*TT.d.308*,184;*TT.d.660*,259;TKGM,TADB,*TT.d.120*,120.
[683]Arşiv belgelerinde "mezar" yazılmıştır, buda yanlıştır çünkü asıl mezar değil fakat burası Makamdır.
[684] El-Ömeri, *Münyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*,110.
[685] El-Ömeri,*Münyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*,110.
[686]El-Ömeri, *Manhalu'l-Evliyya ve Meşreb El-Esfiyye min Sadat El-Musul El-Hadbâ,*156; Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,400.
[687]BOA.,*TT.d.998*,87.Bu defterde cihetleri kaydı yoktur.
[688]BOA.,*TT.d.195*,143.Cüzhan ciheti 1 akçe, türbedar, ruğbaha ve hasır cihetleri için 1 akçe harcanıyordu H.946/M.1540.

meblağdan cüzhan ciheti için 0.5, türbedar, ruğbahâ ve hasır için 1 akçe günlük vakıf geliri 1.5 akçe harcanıyordu.[689]

3.2.4.2.13. Fatıma El-Suğrâ [690] bint-i İmam Hüseyin türbesi

Küçük Fatıma anlamına gelen Fatıma El-Suğra İmam Hüseyin'in kızı yani Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın torunudur.[691] Türbesi nefs-i Musul'da, İmam Yahya Türbesi yakınındadır.[692] H.932 – 1033 / M.1526 – 1623 tarihleri arasında Musul Boyahanesi'nden günlük 2 akçe hesabıyla yıllık 730 akçe yıllık vakfedilmiştir. Bu meblağ cüzhan ciheti 1 akçe, türbedar, ruğbahâ ve hasır ciheti 1 akçe olarak harcanmaktaydı.[693]

3.2.4.2.14. Sultan Abdullah b. Hz. Ömer türbesi

Sultan Abdullah b. Hz. Ömer hakkında ayrıntılı bilgi mevcut olmayıp bazı rivayetlere göre Medine-i Münevvere'de defnedilmiştir.[694] Türbe Dicle Nehri'nin doğusunda ve Musul şehrinin güneyindedir. [695] Bu türbenin sadece H.932 / M.1526'da tapu tahrir defterinde kaydı mevcuttur. Bu tarihte Musul Boyahanesi'nden günlük 2,5 akçe hesabıyla yıllık 912 akçe vakfedilmiş olup bu meblağ hademe, revgan ve hasır cihetlerine harcanmaktaydı.[696]

3.2.4.2.15. Şeyh Fethi El-Musli türbesi

Bu zat Feth b.Rızaeddin ya da Feth b. Said olarak anılmaktadır. Büyük evliyalardan olup manevi makam ve derecelerinin Bişrü'l-hafi ve Sırrü's-Sukuti Hazretleri ile denk olduğu rivayet edilmektedir. Türbe Musul'da kendi isimleriyle anılan Şeyh Fethi Mahallesi'ndedir.[697] Vakıf için Musul Boyahanesi'nden H.932 / M.1526 tarihinde

---

[689]BOA.,*TT.d.308*,184;*TT.d.660*,260;TKGM,TADB,*TT.D.120*,120.
[690]Bazı çalışmalarda adı yanlış okmuşlar ve yazmışlar (Fatıma Saferi bint-i İmam Hüseyin).Bunun yanlış olduğunu belirtmektedir.
[691] Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,400.
[692]*Musul Vilayet Salnamesi*(1308),118.
[693]BOA.,*TT.d.998*,87;*TT.d.195*,143;*TT.d.308*,184;*TT.d.660*,260;TKGM,TADB,*TT.d.120*,120.
[694]Eı-Ömerî, *Manhalu'l-Evliyya ve Meşreb El-Esfiyye min Sadat El-Musul El*-Hadbâ,151.
[695]El-Ömerî,*Manhalu'l-Evliyya ve Meşreb El-Esfiyye min Sadat El-Musul El-Hadbâ*,150; El-Ömerî,*Münyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*102..
[696]BOA.,*TT.d.998*,87.
[697]*Musul Vilayet Salnamesi*(1308, 1310,1312), 84, 118, 401; El-Ömerî, *Münyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*,117.

günlük 2,5 akçe hesabıyla 912 akçe tahsis edilmişti.[698] H.946 – 1033/ M.1540 – 1623 tarihleri arasında ise günlük 2 akçe üzerinden yıllık 730 akçe ayrılmıştır. Bu gelir cüzhan için 1 akçe, türbedar, ruğbahâ ve hasır için 1 akçe olarak sarf edilmekteydi.[699]

3.2.4.2.16. Şeyh Kazibü'l-Bân türbesi

Hz. Ali'nin oğlu İmam Hasan'nın üçüncü kuşaktan torunudur.[700] Bu türbe Musul'un batısında ve [701] Sincar kapısı [702] önündeki sahradadır. H.932 – 1033 / M.1526 – 1623 tarihlerinde Musul Boyahanesi'nden vakfedilen gelir günlük 1 akçe hesabıyla yıllık 365 akçe olup bu meblağ türbedar, ruğbahâ ve hasırına harcanmaktaydı. [703]

3.2.4.2.17. Pençe-i Ali [704] türbesi

Bu türbenin tahrir ve evkaf defterlerinde kaydı bulunsa da kurucusu hakkında herhangi bir bilgiye yoktur. Bu türbe bazı belgelerde "mezar" bazılarında da "makam" adıyla geçmektedir. Türbe Musul surlarının dışındadır.[705] H.932 /M.1526'da Musul Boyahanesi'nden günlük 2,5 akçe hesabıyla yıllık 912 akçe tahsis edilmiştir. H.946 – 1033 / M. 1540 – 1623 tarihleri arasında ise günlük 1 akçe üzerinden yıllık 365 akçe vakıf geliri mevcuttur. Vakfın bu gelirleri muhtelif görevlere hademe, türbedar, ruğbahâ ve hasır gibi görevlilere günlük hesabıyla tahsis edilmiştir.[706]

3.2.4.2.18. Şeyh Hayrü'l-Nessac [707] türbesi

Ebu El-Hasan b. Muhammed b. İsmail veli zatlardan olup aslen Samarra[708]ahalisindendir. Bağdat'ta yaşamış sonradan Musul'da yerleşerek burada vefat etmiştir.[709] Mezar nefs-i Musul'dadır.[710] H.946 – 1033 /M.1540 – 1623 tarihlerinde Musul

---

[698]BOA.,*TT.d.998*,87.
[699]BOA.,*TT.d.195*,143;*TT.d.308*,184;*TT.d.660*,260;TKGM,TADB.*TT.D.120*,120.
[700]*Musul Vilayeti Salnamesi*(1312),401.
[701]El-Ömerî,*Münyetu'l-Udeba.*,111.
[702]Bu kapı hakkında fazla bilgi Bkz. Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul(1523-1639)*,81.
[703]BOA.,*TT.d.998*,87;*TT.d.195*,143;*TT.d.308*,184;*TT.d.660*,260; TKGM.TADB.*TT.d.120*,120.
[704]Mihrabı kubbesinin kemerindeki taşta Hz. Ali'nin ismi el pençesi şeklinde işlendiğinden dolayı Pençe-i Ali olarak tanınmıştır. *Musul Vilayeti Salnamesi(1308-1310)*,77-113.
[705]*Musul Vilayeti Salnamesi(1308-1310)*,77-113.
[706]BOA.,*TT.d.998*,87; *TT.d.195*,143; *TT.d.308*,184; *TT.d.660*,260; TKGM,TADB,*TT.d.120*,120.
[707]Örme ve dokuma kıyafetlerinden kazanır, bu yüzden dokumacıların şeyhleri tarafından bilinir. Deveci, S.(1982), *Tarihü'l-El-Musul*,C.1,Bağdat,362; El-Ömerî,*Münyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ.,*112.
[708]Irak'ın bir şehirlerinin birside ve Bağdat'tan 128 km. mesafededir.
[709]El-Zehebi (1987), *Tarilü'l- El-İslam ve Vefeyat El-Meşahir ve EL-A'lam,* C.12,Beyrut: Dar-u El-kitab,402.

Boyahanesi'nden günlük 2 akçe hesabıyla yıllık 730 akçe vakıf geliri bulunmaktaydı. Bu gelir cüzhan cihetine 1 akçe, türbedar, ruğbahâ ve hasır için 1 akçe şeklinde sarf edilmekteudi.[711]

3.2.4.2.19. İmam Yahya Ebu'l-Kasım türbesi

Hz. Ali'nin oğlu İmam Hasan'ın torunudur.[712] Kaynaklarda genellikle Ebu'l Kasım şeklinde kaydedilmekle beraber doğrusu Yahya b. Kasım'dır. Yanı İmam Yahya Kasım'ın babası değil oğludur. Türbe ise Musul merkezi çevreleyen surun içerisinde bir tepe üzerinde hâlâ mevcut olan Sultan Lu'lu sarayının harabesi arasında ve Dicle Nehri'ne bakan surun üzerindedir.[713] Vakfın geliri H.932 / M.1526 tarihinde Musul Boyahanesi'nden günlük 2,5 akçe hesabıyla ayrılan yıllık 912 akçeydi. H.946-1033 / M.1540-1623 tarihleri arasında ise günlük 2 akçe üzerineden 730 akçe şeklindeydi.[714] Bu meblağlar cüzhan, türbedar, ruğbahâ ve hasır cihetleri için sarf edilmekteydir.[715]

3.2.4.2.20. Meşhed Nokta[716] türbesi

Meşhed Nokta Türbesi, Kerbela Vakası İmam Hüseyin'in şehadetinden sonra düşman orduları tarafından Kufe ve Şam'a götürülen İmam Hüseyin'in çocukları ve akrabaları için kullanılan bir ifadedir. Rivayete göre Kerbela Olayı'nda İmam Hüseyin'in kesilen başını Şam'a götürenler Deir Sa'id köyü yakınından geçereken burad yakın bir yerde konaklanmışlardı. Bu durumu öğrenen Hiristiyen bir din adamı, imamın başını yıkayarak temizlemiş ve bir gece yanında tutumuştur. O esnada İmam Hüseyin'in başından bir damla kanın düştüğü yerde bu meşhed inşa edilmiş ve buraya Meşhed Hüseyin adı verilmiştir. [717] Bu meşhed Musul'un batısında yer almaktadır ve Musul Nakibüleşrafı[718] tarafından

---

[710]*Musul Vilayeti Salnamesi (1308-1310)*,123-84.
[711]BOA.,*TT.d.195*,143; *TT.d.308*,184; *TT.d.660*,260; TKGM,TADB,*TT.D.120*,120.
[712]*Musul Vilayeti Salnamesi(1308-1310)*,117-80.
[713]*Musul Vilayeti Salnamesi*(1312),95; Deveci, S.(1959), Kal'atü'l- Musul fi Muhtelifu'l Usur, *Sümer*, X.,210.
[714]Nilüfer Bayatlı kitabinde (*XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti)* sahife 121'da kaydedildiği gelirleri bu mezar konusuna ilgili değil yanlış olduğunu belirtmektedir. Bkz. BOA.,*TT.d.998*,87;*TT.d.195*,143; *TT.d.308*,184; *TT.d.660*,260; TKGM,TADB,*TT.d.120*,120.
[715]BOA.,*TT.d.195*,143; *TT.d.308*,184; *TT.d.660*,260; TKGM,TADB,*TT.d.120*,120.
[716]Yerdeki İmam Hüseyin'in kafasından bir kan damlası, 19.09.2018 yılında Louis Rufail Sacco dünyedeki keldanilerin Başbakanı, Bağdat'ta bir görüşme gerçekleşti bu hususta. Louis Sacco 1948 doğumudur.
[717]Atiyyetullah, *El-Kâmusu'l-İslami*,C.2,588; Çelebi, D.(1946), *Mahtutatu'l-Musul*, VI. ,Bağdat, 21-22.
[718] Adı verilen ve sadattan (Seyid ve Şeriflerinden) seçilen bu memur, Peygamber Efendimizin torunları işlerine bakar, neseplarini kayd ve vefatlarını deftere geçirir, o nları adı işlere ve şanlarına uygun olmayan sanatlara girmekten men ederdi. Atiyyetullah, *El-Kâmusu'l-İslami*, C.2,365.

mezarlık haline getirilmiştir.[719] Vakıf için H.932 / M.1526 tarihinde Musul Boyahanesi'nden günlük 2.5 akçe hesabıyla yıllık 912 akçe tahsis edilmişti.[720] Aynıu şekilde H.946 – 1033 / M.1540 – 1623 tarihleri arasında ise günlük 2 akçe üzerinden730 akçe tahsis edilmiştir. Bu gelir günlük olarak hademe, ruğbahâ ve hasır ciheti için 1 akçe ve cüzhan için 1 akçe olarak sarf edilmiştir.[721]

3.2.4.2.21. Muhammed El-Bahır türbesi

İmam Muhammed El-bahır, b. İmam Hasan'ın oğludur.[722] Bu türbe H.689 / M.1291 yılında yapılmış olup Musul merkezinde aynı adı taşıyan mahallede bulunmaktadır.[723] Bu türbenin sadece H.932 / M.1526 tarihinde kaydı mevcut olup o tarihte Musul Boyahanesi'nden günlük 2 akçe üzerinden yıllık 730 akçe vakfedilmiştir.[724]

3.2.4.2.22. İmam Şeyh Zeğiri türbesi

Bu kişi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Mezar Musul'un kuzeyindedir.[725] Geliri Musul'daki Boyahanesi'nden sağlanmaktadır. H.932-1033/ M.1526-1623 tarihleri arasında ise günlük 2 akçe üzerinden yıllık 730 akçe tahsis edilmiştir. Bu gelir türbedar, ruğbahâ, hasır ciheti ile cüzhân masraflarına ayrılmıştır ve harcanmaktaydı.[726]

Yukarıda ayrıntısı verildiği üzere Musul'da bulunan 22 imam ziyaretgâhının levazımatı bu amaç için kurulmuş olan Musul Boyahanesi'nin gelirlerinden karşılanmaktaydı. Musul Boyahanesi'nin toplam geliri H.932/M.1526'da 51120 akçe, H.946/M.1540'ta 39600 akçe, H.965/M.1558'de 66600 akçe, H.983-1033/M.1575-1623 tarihlerde 80000 akçeydi.[727] Tahsis edilen miktarlar ziyaretgâha göre 1 ila 4.5 akçe arasında değişmekteydi. Ayrıca bu ziyaretgâhlara vakfedilen gelir miktarı H.932 /M.1526 tarihinde sonraki yıllarda tahsis edilen miktarlara oranla daha fazladır. H.946-1033/M.1540-1623 dönemlerinde ayrılan

---

[719]Şakir, A.(1984),*Tarihu'l-El-Irak fi El-Ahdi El-Osmani M.1638-1750,*Nineva: Mektebet 30 Temmuz,67.
[720]BOA.,*TT.d.998*,87.
[721]BOA., *TT.d.195,*143; *TT.d.308,*183; *TT.d.660,*259; TKGM,TADB,*TT.d.120,*120.
[722]El-Ömerî, *Münyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*107.
[723]BOA., *TT.d.195,*27; *TT.d.660,*42.
[724]BOA.,*TT.d.998,* 87.
[725]Şekirat, A.(2002),*Tarih Müessesse Şüyûh El-İslam fi EL-Ahdi El-Osmani(H.828-1341/M.1425-1922),* Ürdün: Kanan matbası,399.
[726]BOA., *TT.d.998,*87; *TT.d.195,*143; *TT.d.308,*184; *TT.d.660,*260; TKGM,TADB,*TT.d.120,*121.
[727]BOA.,*TT.d.998,*86; *TT.d.195,*142; *TT.d.308,*183; *TT.d.660,*258; TKGM,TADB,*TT.d.120,*120.

gelir ise önceki tarihlere düşmüş olmakla birlikte değişmeden aynı şekilde miktarda tahsis edilmiştir.[728]

3.2.4.2.23. İsa Dede türbesi

Şeyh İsa Dede büyük evliyadan olup türbe Musul surları içerisindedir.[729] Türbe Babü'ü ş- Şat [730] kapısı yakınında ve Sultan Lu'lu Sarayının harabesi arasındadır.[731] Bu türbe gideleri için Sihrebad köyü'nden bir çiftlik ve bir arazi geliri vakfedilmiş olup H.946-1033 / M.1540-1623 tarihlerinde 500 akçe yıllık geliri mevcuttur. Bu meblağ meremmete, yağ, hasır ve hademe cihetlerine ayrılmıştır.[732]

3.2.4.2.24. İmam Şemseddin Cemmâs türbesi

Büyük evliya ve âlimlerdendir. Bu türbe Musul'un güneyinde yer almakta olup, özellikle Bâbü'l-Irak mahallesi'nde ve çarşısının yakınında bulunmaktadır.[733] Vakıf için üç köy ve dört mezrea akar olarak vakfedilmiştir.[734] Bu vakfa gelir kaydedilen akarlarşu şekildedir:

<u>İmam Şemseddin Köyü</u>

İmam Şemseddin Köyü Musul'un güneyinde ve Dicle Nehri'nin doğusundadır.[735] Köyün mahsulâtı arpa, buğday ve darıydı.[736] H.946 / M.1540'ta köyde 4'ü bennâk ve 6'sı çift olmak üzere 10 nefer bulunmaktaydı. Evkaf gelir toplamı 4983 akçeydi.[737] H.965 / M.1558'de kaydedilen 14 neferin ise 7'si bennâk, 6'i çift ve 1'i mücerreddi. Vakfın gelir toplamı bu tarihte 5664 akçeydi.[738] H.983 / M.1575 tarihinde ise 7'si çift, 3'ü bennâk ve

[728]BOA.,*TT.d.998;195;308;660*; TKGM,TADB,*TT.d.120*.
[729]*Musul Vilayeti Salnamesi(1308;1310)*,82;120.
[730]Şat kapısı Musul'un kuzeyinde, bu kapı H.1216/M.1801 yılında yapılmıştır. Bkz. Sa'ığ, *Tarihü'l-Musul* ,C.2,198.
[731]El-Ömeri, *Münyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*,121; Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,117.
[732]BOA.,*TT.d.195*,144;*TT.d.308*,179;*TT.d.660*,269; TKGM,TADB.*TT.d.120*,107.
[733]El-Ömerî, *Münyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ*,122; Sa'ığ, *Tarihü'l-Musul,* C.2,102.
[734]BOA.,*TT.d.195*,147; *TT.d.308*,159-176; *TT.d.660*,253; TKGM,TADB,*TT.d.120*,117; Bazı çalışmalarda *TT.d.998* numaralı, kaynak almış ve mezar ile ilgili kayıt edilmiştiler, bunun yanlış olduğunu belirtmektedir.
[735]Niebuhr, *Rihlet Nibuhr fi El-Karn El-Sâmin Aşar*,120.
[736]BOA.,*TT.d.195;308;660*.
[737]BOA.,*TT.d.195*,138-147.
[738]BOA.,*TT.d.308*,159-176.

3'ü mücerred olmak üzere toplam 13 nefer bulunmakta olup vakıf geliri toplamı aynı şekilde 5664 akçe idi.[739]

Burc Köyü

İmam Şemseddin evkafından olan bu köy Musul'un Acuz Nahiyesi'ne [740] bağlı olup köyde buğday, arpa, darı ziraatı yapılmaktaydı.[741] H.946 -965 / M. 1540 - 1558 tarihinde köyde 21 nefer kaydedilmiştir. Bunlar 9'u çift, 8'i bennâk ve 4'ü mücerreddir. Evkaf gelir toplamı H.946/M.1540'ta 4637 akçedir. H.965/M.1558'de ise bu miktar 5582 akçeye çıkmıştır.[742] H.983/ M.1575'te köydeki nefer sayısı 14'ü çift, 7'si bennâk ve 3'ü mücerred olmak üzere 24'e yükselmiştir. Bu tarihte evkaf gelir toplamı ise 6650 akçe idi.[743]

Bilal Köyü

Musul'un batısındayer alan bir tepenin üzerinde olup Acuz Nahiyesi'ne bağladır. Bu köy tepe üzerinde yer aldığından dolayı Silâl nâm-ı (Til-i Halil) olarak da anılmaktadır.[744] Köyde buğday, arpa ve darı ziraatı yapılmaktaydı.[745] Köyde H.946 / M.1540 tarihinde 5 nefer meskûn olup vakıf geliri 875 akçeydi.[746] H.965 / M.1558'de yine 5 nefer kayıtlı olan bu köyün 1467 akçe evkaf geliri bulunmaktaydı.[747] H.983-1033 / M.1575-1623 tarihlerinde ise vakıf geliri yıllık 1520 akçeydi.[748]

Mezra'alar

Araştırma dönemi olan H.946-1033 / M.1540-1623 tarihlerinde İmam Şemseddin Türbesi Vakfı'na Musul'da bulunan dört mezranın gelirleri de vakfedilmiş olup bunların gelirleri 120 ile 320 akçe arasında değişmekteydi. Bu mezraların içerisinde yer alan Hediktü'l-Mekabir Mezrası'nın H.946 / M.1540'ta vakıf geliri 150 akçe; H.965/

[739]BOA.,*TT.d.660*,253 ; TKGM,TADB,*TT.d.120*,117.
[740]Musul'a tabi bir nahiye olarak kaydedilmiştir. H.982 / M.1574 'te sonra 10 köyü ve 4 mezrea'ası ile beraber Diyarbekir Tahrir Defterinde kayıtlıdır. Bkz. BOA.,*TT.d.660*,1.
[741]BOA.,*TT.d.195;308;660;*TKGM,TADB,*TT.d.120*.
[742]BOA., *TT.d.195*,138-147; *TT.d.308*,159-176.
[743]BOA.,*TT.d.660*,253; TKGM,TADB,*TT.d.120*,117.
[744]El-Ömerî, *Münyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*155; Sa'ığ, *Tarihü'l-Musul,* C.2,158.
[745]Niebuhr, *Rihlet Nibuhr fi El-Karn El-Sâmin Aşar*,194.
[746]BOA., *TT.d.195*, 139.
[747]BOA., *TT.d.308*, 160.
[748]BOA., *TT.d.660*,254; TKGM,TADB, *TT.D.120*,118.

M.1558'de 220 akçe; H.983-1033/M.1575-1623 tarihine kadar ise 220 akçeydi.[749] Aynı dönemde içerisinde olan Ebdâl Hân Mezrası'nın geliri H.946/M.1540'ta 120 akçe; H.965/M.1558'de 200 akçe; H.983-1033/M.1575-1623 tarihlerinde ise 300 akçeydi. Üçüncü mezra olan Turfa Mezrası'nın geliri ise H.946/M.1540'ta 150 akçe; H.965/M.1558'de ise 240 akçe olup H.983-1033/M.1575-1623 tarihlerinde de 240 akçeydi. Dördüncü mezra olan Ben-i Fettân Mezrası'nın ise H.946 / M.1540'taki gelir toplam 250 akçe; H.965-1033/ M.1558-1623 tarihlerinde ise 320 akçeydi.[750]

Yukarıda da izah edildiği üzere 3 köy ve 4 mezranın gelirlerinin vakfedildiği İmam Şemseddin Cemmâs Türbesi Vakfı'nın vakıf gelirlerinin sürekli olarak yükseldiği görülmektedir. Bu bağlamda H.946 / M.1540 tarihinde 11165 akçe olan gelir toplamı, H.965 / M.1558'de 13693 akçeye, H.983-1033 / M.1575-1623 tarihlerinde ise 13694 akçeye yükselmiştir.[751]

İmam Şemseddin Türbesi vakfı'nın bu gelirleri muhtelif görev ve hizmetlere günlük hesabıyla ayrılmıştır (Bkz. Tablo 3.8).[752]

Tablo 3.8. İmam Şemseddin Cemmâs Vakıf Giderleri

No	Giderler (Cihet,Baha)	Gider Tutarı (günlük – akçe)		
		H.946/M.1540	H.965/M.1558	H.983/M.1575
1	Nezaret	3	3	3
2	Rekabe[753]	2	2	-
3	İmam	2	2	2
4	Müezzin	1	1	1
5	Tevliyet	1	1	1
6	Meşihat ve Tabbah	2	2	2
7	Baha Ruğ-ı ve Hasır	1	1	1
8	Baha Güşt ve Ruğ-ı Sade	5	5	5
9	Baha Nan	7	7	7
10	Baha Hınta	3	3	3
11	Baha Susam ve Nemek	3	3	3

[749]BOA., *TT.d.195*,139-147; *TT.d.308*,160-176; *TT.d.660*,254; TKGM,TADB,*TT.d.120*,118.
[750]BOA., *TT.d.195*,139; *TT.d.308*,160; *TT.d.660*,254; TKGM,TADB,*TT.d.120*,118.
[751]BOA.,*TT.d.195*,138-139-147; *TT.d.308*,159-160-176; *TT.d.660*,253-254; TKGM,TADB,*TT.d.120*,117-118.
[752] BOA.,*TT.d.195*,138-139-147;*TT.d.308*,159-160-176;*TT.d.660*,253-254;TKGM,TADB,*TT.d.120*,117-118.
[753]Aslında boyun demektir. Bir şeyin zatına ve maddi vücuduna da rakabe denir. Ayrıca bir malın sahipliği; bir vakfın gallesini "gelirini" vakfın aslına ilâvet etmektir. . Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik* Lûgat, 1049; Berki, *Vakaf Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*,46.

Tablodan da anlaşılacağı üzere vakfın H.946 / M.1540'ta masrafları toplamı 10800 akçeyi olup bu tarihte vakıf gelirleri 365 akçe fazla vermiştir. H.965 / M.1558 tarihinde de 10800 akçe masrafı olup baki kalan 2893 akçeydi. H.983 - 1033 / M.1575-1623 tarihleri arasında ise toplam masrafları 9912 akçeyi bulmuş ve 3782 akçe fazla verdiği kaydedilmiştir. Bu meblağlardan baki kalan miktarlar ihtiyaçların karşılanması amacıyla rekabe için hıfz edilmiş ve ayrıca fakir fukaraya dağıtılmak üzere pişen yemeğe ve levazımata sarf edilmiştir.[754]

3.2.4.2.25. İmam Zeyd b. Ali türbesi

İmam Zeyd b. Ali b. İmam Zeyd b.Ali Zeynelabidin b. İmam Hüseyin b. İmam Ali künyesiyle bilinen İmam Zeyd, Hz. Ali'nin oğlu İmam Hüseyin'in üçüncü kuşaktan torunudur. Musul'daki Uluvvan mahallesi'ndedir. Vakfın H.932 / M.1526'da levazımını karşılamak için kurulmuş iki mezradan 1000 akçe yıllık gelir elde ettiği görülmektedir. Bu mezralardan Atşan Mezrası'nın yıllık geliri 500 akçe Allah Hace adlı mezranın da yine 500 akçeydi.[755] Vakfın geliri H.946 / M.1540'ta da aynı geliri kaynaklarıdan aynı şekilde elde edilmekteydi. Bu meblağ günlük hesabıyla revgan ve hasır cihetine 1 akçe, cüzhâna 1 akçe olarak sarf edilmekteydi. Böylece vakfın toplam yıllık masrafı 730 akçeyi olan vakfın 270 akçesi ziyade kalmıştı. Fazla kalan bu miktar ise rekabeye tasarrfuna edilmiştir.[756] H.965 - 1033/ M.1558-1623 tarihlerinde ise vakfedilen gelir kaynakları arasında yine Atşan Mezraası 500 akçe; ayrıca vakfın geliri Kıt'a Arz Süfi'den El-Meşhur Allah Hâce 500 akçe tahsis edilmişti ve bir zemin icaresi ve bir çiftlik'ten 200 akçe sağlanmıştır. Bu gelir önceki yıllardaki gibi revgan ve hasır ciheti ile cüzhân masrafları için harcanmaktaydı. H.965 – 1033 / H. 1558-1623 tarihlerinde toplam masraf 730 akçe olup baki kalan 270 akçe ise türbedar, meremmat ve rekabe için kullanılmıştır.[757]

3.2.4.2.26. İmâm Yahya b. İmam Ebu'l-Kasım türbesi

İmam Yahya b. İmam Yahya Ebu'l-Kasım, Hz.Ali'nin oğlu İmam Hasan'ın torunudur.[758] Musul'un Eski-Kale mahallesi'nde yer almaktadır.[759] Vakfın geliri H.946-965/M.1540-

[754]BOA.,*TT.d.195*,138-139-147; *TT.d.308*,159-160-176;*TT.d.660*,253-254; TKGM,TADB, *TT.d.120*,117-118.
[755]BOA.,*TT.d.998*,88.
[756]BOA.,*TT.d.195*,144.
[757]BOA.,*TT.d.308*,190; *TT.d.660*,267; TKGM,TADB,*TT.d.120*,106.
[758] El-Ömerî, *Muniyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El*-Hadbâ,106.

1558 tarihlerinde Hıllî Cuka[760] adlı bir köyün malikane hissesinden bir çiftlikten sağlanmakta olup, yıllık 1694 akçeydi. Cüzhan, türbedar, rekabe cihetine gülük hesabıyla ruğbaha, hasır için 1 akçe, hademeye ise 1.5 akçe sarf edildiği kaydedilmiştir. Baki kalan 794 akçenin [761] türbenin meremmet ve rekabesi için ayrıldığı anlaşılmaktadır.[762] H.983-1033/M.1575-1623 tarihleri arasındaki vakıf gelirileri bu türbe için toplam 1393 akçe geliri olup, Hıllî Cuka Köyü malikâne hissesi, 200'er akçe gelirli yarım çiftlik ve bir asiyabdan sağlanmıştır. Vakfedilen toplam 1793 akçe gelirin, 1246 akçe günlük olarak cüzhah için 1 akçe; hademe, ruğbahâ ve hasır için 1,5 akçe ve tevliyete de günde 3 akçe olmak üzere dağıtılmış ve baki kalan 547 akçe ise türbenin meremmat ve rekabesine ayrılmıştır.[763]

3.2.4.2.27. İmâm Abdullah b. İmam Ömer türbesi

Hz. Ömer'in oğlu olan İmam Abdullah, çok önemli muhaddislerden ve fakihlerden olup, Sultan lakabını ile anılmıştır.[764] Türbe Musul'un güneydoğusundadır. İmam Abdullah Türbesi Vakfı'nın gelirleri Sultan Abdullah adıyla anılan Musul'a bağlı bir köyden sağlanmaktaydı. [765] Vakfı geliri H.946/M.1540'ta 7749 akçeydi. Köyüdekilerin 8'i çift, 6'sı mücerred ve 89'u bennâktı toplam kişi sayısı 103'tür.[766] H.965/M.1558'de vakfın geliri 10664 akçeyi yükselmiştir. Bu yükselişin sebebi köydeki nefer sayısının artmış olmasıydı. Bunların15'i çift, 29'u mücerred, 154'ü bennâktı olup toplam nefer sayısı 198'dir.[767] H.983/M.1575'te ise köyün geliri 12.826 akçe olup köy nüfusu 21 çift, 47 mücerred, 137 bennâk'tan müteşekkil olarak kaydedilmiş olup toplam 205 nefer vardır.[768]

Vakfın bu gelirleri muhtelif görev ve hizmetlere günlük hesabıyla ayrılmıştır (Bkz. Tablo 3.9).

---

[759]El-Ömerî,*a.g.e.*,140.
[760]Hıllî Cuka veya Hıllîcek, köy Tapu ve Evkaf defterlerinde yazılmış fakat bugün bölgede yeri tesbit edilememiştir. Köyde H.946/1540'ta 6 çift, 19 bennak ve5 mücerred vardı. H.983/1575'te 72 çift, 26 bennak,1 mücerred kaydı olmuştur. BOA.,*TT.d.195*,88-89; *TT.d.660*,171-172; El-Ömerî,*Manhalu'l-El-Vliyya ve Meşreb El-Esfiyya min Sadat El-Musul El-Hadbâ*, C.2,215.
[761] Tapu Tahrir Defterinde No 998'de 794 akçe baki kayıtedilmişti. Fakat 781 akçe baki kalması lazım.
[762]BOA.,*TT.d.195*,145; *TT.d.308*,190.
[763]BOA.,*TT.d.660*,276; TKGM,TADB,*TT.D.120*,106.
[764]El-Ömerî, *Manhalu'l-El-Vliyya ve Meşreb El-Esfiyya min Sadat El-Musul El-Hadbâ*,C.2,51.
[765]Avvad*, Medinetü'l-Musul*,242.
[766]BOA., *TT.d.195*,110-111-146.
[767]BOA., *TT.d.308*,160-177.
[768]BOA.,*TT.d.660*,255-256-257; TKGM,TADB,*TT.d.120*,118.

Tablo 3.9. İmam Abdullah b. İmam Ömer Vakfı Giderleri [769]

No	Giderler (Cihet, Baha)	Gider Tutarı (günlük – akçe)			
		H.946/M.1540	H.965/M.1558	H.983/M.1575	
1	Tevliyet	3	3	3	
2	Nezaret	2	2	2	
3	Meşihat ve Tabbah	2	2	2	
4	Ferraş ve Hademe	1	1	1	
5	Rekabe	1	1	1	
6	Ruğ-ı ve Hasır	1	1	1	
7	İmam	-	1.5	1.5	
8	Müezzin	-	-	1	
9	Saka	-	1	1	
10	Güşt ve Ruğ	3	3	3	
11	Gendüm (Buğday)	3	3	3	
12	Nan	4	4	4	
13	Susam ve Nemek	1	1	1	

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere vakfın H.946/M.1540'ta toplam masraflar 7.560 akçeyi olup189 akçe ziyadesi bulunmaktaydı. Bu meblağnın büyük çoğunluğunun fakir fukaraya dağıtılmak üzere pişen yemeğe sarf olunduğu anlaşılmaktadır[770] H.965/M.1558'de vakfın toplam masrafı 8.820 akçe olup kalan 1.844 akçe ise bakiye olarak kaydedilmiştir.[771] H.983/M.1575'te 8.673 akçe masrafı olup fazla kalan 4.153 akçeydi.[772]

3.2.4.2.28. İmam Ali El-Hadi makamı

İmam Ali El-Hadi Hazreti Ali'nin torunlarıdandır.[773] Makam Musul'un batısındadır.[774] Bu vakfın sadece H.932/M.1526 tarihli kaydı mevcuttur. Vakfın geliri Sultan Sirmen cemaatinden sağlanmakta olup, bu cemaatın nefer sayısı 156'dır.Bunlardan 129'u hane ve 27'si mücerreddir. Evkaf geliri ise 2586 akçedir fakat gider miktarları hakkında ise hiçbir kayıt bulunmamaktadır.[775]

[769]Bu tablo 195,308, 660 ve 120 no'lu tahrir ve evkaf defterlerindeki bilgilere göre çıkartılmıştır.
[770]BOA.,*TT.d.195*,146.
[771]BOA.,*TT.d.308*,177.
[772]BOA.,*TT.d.660*,257; TKGM,TADB, *TT.d.120,* 118.
[773]*Musul Vilayeti Salnamesi(1308-1310)*,79-81.
[774]El-Ömerî, *Münyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*105.
[775]BOA., *TT.d.998*,88.

3.2.4.2.29. İmam Kasım b. İmam Musa El-Kâzım türbesi

İmam kasım b. İmam Musa el-Kâzım, Hazreti Ali'nin soyundandır.[776] İmam Kasım Abbasilerden kaçarak buraya gelmiş ve burada vefat etmiştir.[777] Türbe Kerkük kalesi'nin yakınındadır.[778] İmam Kasım İsmiyle de bilinen bir mahallededir.[779] Bu türbenin vakıf gelir kaydı sadece H.1002/M.1593'te mevcuttur. Vakfın geliri Molla Osman adlı bir bağdan sağlanmakta olup, yıllık 1095 akçe olarak kaydedilmiştir. Bu meblağ günlük hesabıyla hademe, revgan ve hasır ciheti için 1.5 akçe, cüzhan için ise 1.5 akçe olarak ayrılmıştır.[780] Türbe H.1023/M.1614'te Kerkük Mutasarrıfı Zülfikar Paşa [781] tarafından tamir ettirilmiştir.[782] Türbe günümüzde de ziyarete açıktır.

3.2.4.2.30. İmam Sultan ve İmam Saki türbeleri

İmam Sultan Saki Hazreti Ali'nin İmam kardeşi Cafer El-Tayyarın bin Ebu-Talib'in torunudur.[783] Bu iki türbe Kerkük şehrinin güneybatısında, Tis'in [784] köyündedir. İmam Sultan ve imam Saki Abbasilerden kaçarak bu bölgeye gelip yerleşmeleridir. Türbenin kaydı sadece Divanü'l-Vakıf-ı Sünni de mevcuttur. H.975/1567'de vakfın geliri yılda 1000 akçeydi. H.1010/M.1601'de vakıf geliri artmış ve yılda 1385 akçeye yükselmiştir. Bu vakfın gelir kaynaklarından olan iki bahçe Tis'in köyündedir. Bu meblağnın bir kısmı cüzhan, hademe ciheti ile ruğbahâ ve hasır masraflarına bir kısımda fakir fukaraya yemek olarak dağıtılıyordu.[785] Türbe günümüzde de ziyaret edilen bir mekân konumundadır.

---

[776] El-Ömeri, *Muniyetu'l-Udeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,*114.
[777]Atiyyetullah, *El-Kâmusu'l-İslami,*C.1, 52; Bayatlı,*a.g.e.*,129.
[778]TKGM, TADB, *TT.d.111*, 28.
[779]Sait, C.(2001), *Kerkük Rehberi*, Erbil,44; Bayatlı *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti,*129.
[780]Divanü'l-Vakıf-ı El-Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Seclat*: *D.1839-5,* 56.
[781]Saatçi, *The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk*,145.
[782]*Salname-i Nezaret-i Ma'arif Umumiye(1312)*,C.6,İstanbul, Matbaa-yı Amire'de Basılmıştır,683.
[783]Şelbi, A.(1986), *Mevsû'atu't-Tarihil'-İslamiyye ve'l-Hadârati'l-İslamiyye*, Kahire, Mektebetül'-Nahza,650.
[784]Kerkük'ün merkezinde yer alan en büyük Türkmen bölgesidir. Bkz. Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,96.
[785]Divanü'l-Vakıf-ı El-Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Seclat*: *D.758-6,*56;*D.1475-8,*12.

3.2.4.2.31. İmam Şeyh Hasan Beg [786] Alemdar-ı Hazreti Resulallah [787] türbesi

Büyük evliya ve âlimlerdendir. Türbe Kerkük'ün güneydoğusuna ve şehir merkezine 19 Km. uzaklıkta olup bulunduğu köy Hasan Köyü olarak bilimenktedir. Bu köy Leylanın [788] merkezinde buulunmaktadır.[789] Vakfın gelirleri H.926-953/M.1520-1546 tarihlerinde Kerkük'e yakın bir mezra'a, bir feddan, yarım (nısıf) ve Kerkük Kalesi'ne yakın bir bostandır. Vakfın yıllık geliri toplam 1000 akçedir.[790] H.955/M.1548'de vakfın gelir toplamı 1800 akçeye yükselmiştir. Bunlar bir mezra'a, bir feddan, yarım takın yıllık geliri 1000 akçe ve bir bostanın yıllık geliri 800 akçe olarak kaydedilmiştir. Bu meblağlar türbenin diderleri için harcnmaktaydı.[791] Türbe günümüzde de ziyarete edilen bir mekândır.

3.2.4.2.32. İmam Zeynelabidin türbesi

İmam Zeynel Abidin, Hz. Hüseyin'in oğlu Hz. Ali'nin torunudur.[792] Türbesi Dakuk'un kuzeydoğusunda yer alan ve aynı isimle anılan köydedir.[793] Türbe bir tepe üzerinde yapılmıştır, fakat ne zaman yapıldığı belli değildir. Türbe günümüzde de yoğun olarak ziyaret edilen bir mekâdır. Recep ayının ilk haftasına kadar kalabalık halk toplulukları tarafından ziyaret edilerek kurbanlar kesilir. Halk dilinde nur ayı olarak tabir edilen recep ayında türbeye özellikle gözleri görmeyenlerin ziyaretleri ilgi çekicidir. Bu vesile ile ziyaret mevsimlerinde İmam Zeynelabidin Köyü halkında büyük bir canlanma göze çarpar.[794] Türbe kapısının üstünde iki kitabe bulunmaktadır. Birincisi, Zilhicce H.1026/ Aralık M.1617 tarihinde Şehri-zor valisi Kayış Mehmet Paşa tarafında onarıldığını göstermektedir. İkincisi ise 8 Şevval H.1059/ 15 Ekim M.1649 tarihinde Şemsi Paşa'nın oğlu Ahmet Paşa tarafından onarıldığına dairdir.[795] Mehmet Dakuklu bu türbe hakkında atalardan kalan bir söylentiyi şu şekilde ifade etmektedir.

---

[786]Şeyh Mekki yazılmış "*111 Numaralı Kerkük Livası mufassal tahrir defteri (kanunî devri*)" yayınlanan defterde bunun yanlış olduğunu belirtmektedir.
[787] Bir askeri birliğin önünde bayrağı ya da sancağı taşıyan kimsedir. Atiyyetullah, *El-Kâmusu'l-İslami,*C.1, 59.
[788]Leylan Köyü Bkz. İmam Zeynel Abidin Mezarı.
[789]el-Bağdadî, *et-Tarihü'l*-Giyasi,57;El-Hasanî, A.(1958),*Tarihu'l-Irak Kadimen ve Hadisen,* Seyda,265-266.
[790]BOA.,*DFE.TD.386*,246;TKGM,TADB,*VAYS.ED.582*,149.
[791] TKGM, TADB,*TT.d.111*,80.
[792]*Musul Vilayeti Salnamesi(1308)*,141; Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,181.
[793]Bakır,T.,Safar, F.(1966), *El-Mürşid ila Mavatınu'l-Asar ve'l-Hazare*,V., Bağdat,7.
[794]Saatçi, S.(1983), *Kerkük Yöresi Halk Mimarisinden Örnekler*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 210.
[795]Çelebi, E.(2012), Evliya Çelebi Kerkük'te IX., *Kardaşlık Dergisi*,14(53),38.

"Osmanlı padişahı dördüncü Murat, Bağdat'ı Safevilerden geri almak için Bağdat'ta geçerken Dakuk yakınlarına ordusu ile birlikte konmuştur. Osmanlı ordusunun gelişinden düşmana haber sızmaması için padişah kimse gece ışık yakmasın buyruğunu vermiştir. Buyruğun yerine getirilip getirilmediğini kontrol etmeye geceleyin çıkan padişah, uzakta bir ışığın yandığını görür ve yaverleriyle birlikte ışığın yakınına gider. Tepenin başında yaşlı bir dervişin bir türbe başında oturduğunu ve ışığın yok olduğunu görünce padişah hayretlere düşer ve dervişe burada bir ışık yanıyordu, nerede diye dervişe sormuştur. Derviş, burada ışık yanmıyordu, ben böyle bir şey görmedim der padişaha. Padişah ne kadar ısrar ettiyse de bir şey elde edememiştir. Padişahın ısrarına üzülen derviş padişahı orada bırakıp gitmek istemiştir. Padişah dervişe der ki bu yatır kimin yatırıdır. Derviş, bu yatır İmam Zeynel Abidin'in yatırıdır demiş ve ayrılıp gitmiştir. Dördüncü Murt ışığın nur olduğunu ve bu mezardan etrafa yayıldığını anlamış ve demiş ki Allah nasip eder de Bağdat'ı fethedersem bu mezarın üstünde yüksek bir kümbet yaptırırım. Bir süre sonra Bağdat'ı fetheden Padişah İstanbul'a geri döndüğünde para göndermiş ve ilk kümbeti buraya yaptırmıştır".[796]

Lakin aşağıda da görüleceği üzere İmam Zeynelabidin Türbesi'ne Osmanlılardan önce vakfedilmiş gelir kaynaklarının bulunması ve yine H.1025/M.1617 tarihinde Şehri-zor valisi Kayış Mehmet Paşa tarafından tamirat gördüğü kaydının bulunması, burasının IV. Murat'tan türbe şeklinde olduğunu göstermektedir.

İncelediğimiz arşiv defterlerine göre İmam Zeynelabidin vakfının gelir kaynakları ve bunlardan elde edilen gelirler şu şekildedir:

Ba'ura Köyü

Dakuk'un güneydoğusunda olup, İmam Zeynelabidin türbesi için vakıf olarak ayrılmış bir köydür. Köyde darı, arpa ve buğday ziraatı yapılmaktaydı.[797] H.926-953/ M.1520–1546 tarihlerindeki kayıtlara göre köyde 88 hane ve 31 mücerred bulunmaktaydı. köyde toplam 119 nefer meskûndur. Köyün vakıf geliri 5397 akçe idi.[798]H.955/M.1548 tarihinde ise 42 hane,7 mücerred, 4 seyyid, 17 hademe toplam olarak 70 nefer bulunmaktadır. Bu defterde

[796]Dakuklu, M.(1984), Köylerimizi Tanıyalım-İmam ZeynelAbidin Köyü, *Kardaşlık Dergisi*, 3(11),30-32;Bayatlı, N.(2008), Kerkük-Dakuk'da Bektaşi Tekkesi: Dede Câfer Tekkesi ve Ritüelleri, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* (47), 141.
[797]Koşcuoğlu, A.(1970), Dakuk, *Kardaşlık Dergisi*,4(5),4-6.
[798]BOA.,*DFE.TD.386*,242-243-244; TKGM,TADB,*VAYS.ED.582*,147-148.

köyün vakıf gelir meblağı kaydedilmemiştir.[799] Elde edilen türbenin levazımına sarf olunmaktaydı.[800]

Leylân Köyü

Kerkük'ün 19 km. güneydoğusunda yer alan köy Kara Hasan adıyla da bilinmektedir.[801] Köyde buğday, üzüm, arpa ve pamuk ziraati yapılmaktadır.[802] H.926-953/M.1520-1546 tarihlerinde köyün vakıf gelirleri 3016 akçe idi ve bu gelir köyün iki malikâne hissesinden sağlanmaktadır. Toplam gelirden yıllık 433 akçenin nereye serf edildiği kaydedilmemiştir.[803] H.955/M.1548'de köyde 218 hane ve 30 mücerredden müteşekkil toplam 311 nefer meskûndur. Bu tarihte de toplam gelir 3016 akçe olup iki malikâne gelirinin 937 akçe olması[804] dikkat çekmektedir.

Mezra'a ve Bağlar

Nefs-i Dakuk'ta yer alan iki mezraa ve altı bağ İmam Zeynelabidin Türbesi'nin giderleri için vakıf edilmiştir. Dakuk vakıf akarları arasında yer alan iki mezraa Ba'ura köyü ahalisinin tasarrufundadır. Bunlar Dere-i Ağluca ve Kumluca mezralarıdır. H.955/M.1548'de geliri 2000 akçedir.[805] 16.yüzyılda vakıflara gelir sağlayan altı bağın toplam getirisi 900 akçedir. Dikkat çeken husus, iki bağın Osmanlı Devleti'nden önceki dördünün ise Osmanluı döneminde İmam Zeynelabidin Türbesi'ne vakfedilmiş olmasıdır. Osmanlılardan önce vakfedilen bağlardan Sultan Bey bağının H.926-1033/M.1520-1623 tarihlerinde vakıf geliri 260 akçedir. İkincisi ise Şah Hatun bağı olup Şah İsmail Safevi'nin vakfettiği bağdır. Bunun da geliri H.926-1033/M.1520-1623 tarihlerinde 200 akçedir. Bu meblağlar türbenin giderleri için sarf olunmaktaydı.[806]

---

[799]Sadece türbenin toplam vakfı kaydedilmemiştir: TKGM, TADB, *TT.d.111*,79-80.
[800]Ama herhangi bir cihetlere kaydı yoktur, sadece türbeye sarf olun kaydedilmiştir. BOA, *DFE.TD.386*,244; TKGM,TADB, *VAYS.ED.582*,148; TKGM,TADB, *TT.d.111*,80.
[801]Dakuklu, M.(1970), *Laylan, Kardaşlık Dergisi*,11,34.
[802]TKGM, TADB, *TT.d.111*, 40.
[803]Bu tarihlerde köyün müteşekkil (hane,mücerred) ahalisinden kaydedilmemiştir. BOA.,*DFE.TD.386*,244;TKGM,TADB,*VAYS.ED.582*,147.
[804]TKGM, TADB, *TT.d.111*,39-40-80.
[805]TKGM, TADB,*TT.d.111*,79.
[806]BOA., *DFE.TD.386*,244; TKGM,TADB, *VAYS.ED.582*,148; *TT.d.111*,80.

H.926-1033/M.1520-1623 tarihlerinde İmam Zeynelabidin evkafına gelir sağlayan 2 köy, 2 mezraa ve 6 bağın toplam getirisi 10243 akçedir.[807] Vakfın bu gelirleri H.1025/M.1616 tarihinde günlük 4 akçe hesabıyla görev ve hizmetlere ayrılmıştır.[808] Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlılar vakıflar konusu ile ilgili miras anlayışında kendilerinden önceki müslümanları takip etmişlerdir. Buna ek olarak Osmanlıların siyasi, mali gücünün daha geniş imkânlara sahip olması Osmanlıyı vakıf medeniyeti haline getirmiştir.[809]

3.2.4.2.33. Hızır Nebi vakfı

Hz. Hızır'a atfedilen bu makam Dakuk'un merkezinde İlhan Mahallesi'nde bulunmaktadır.[810] Makam günümüzde de ziyarete açıktır. Vakfın gelirleri Küçük Abdal adıyla anılan Kerkük'e bağlı bir bahçeden sağlanmaktaydı. H.926-953/M.1520-1546 tarihlerinde vakıf için bahçe gelirinden 1000 akçe ayrılmıştır. [811] H.955/M.1548'de 500 akçe vakfedilmiş ve bu meblağ Şeyh İlahi adlı hademenin masrafı ile fakir fukaraya için harcanmıştır.[812]

Sonuç olarak, kayıtlara göre H.926-1112/M.1520-1700 tarihlerinde, Musul ve Kerkük'te Peygamberlere izafe edilen dört imam ve evliyalara izafe edilen 33 olmak üzere toplam 37 türbe ve makam vakıf kayıtlıdır.[813] Bunların 31'i Musul'da, 6'si Kerkük'tedir. H.926-1033/M.1520-1623 tarihlerinde türbe ve makam vakıfların için tahsis edilen meblağların toplamı 670.174 akçeydi. Bunların 629.665 akçesi Musul'da ve 40.509 akçesi Kerkük'teki vakıflar için harcanmıştır. Osmanlı Devleti kendisinden önceki diğer İslam devletleri gibi fethedilen yerdeki eski vakıfların idaresine dokunmamış ve hangi şartlarla kurulmuş ise o şartlar ile devamı etmesini sağlamıştır.[814] Bölgede Osmanlı hâkimiyetinden önce harap halde olan türbe ve makamlar onarılarak yeniden ziyaret edilebilecek hale

---

[807]BOA., *DFD.TD.386*,244; TKGM,TADB, *VAYS.ED.582*,148; *TT.d.111*,79.
[808]BOA.,*MAD.D.444*, 16.
[809]Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahdi El-Osmani El-Evvel 1534-1623*,63-70.
[810]El-Bağdadî, *et-Tarihü'l-Giyasi*,214; *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)*,32.
[811]BOA.,*DFE.TD.386*,248; TKGM,TADB,*VAYS.ED.*582,149.
[812]TKGM, TADB,*TT.d.111*,79.
[813]Bu adet BOA.,*DFE.TD.386,TT.d.998, TT.d.195, TT.d.308, TT.d.660,* TKGM, TADB, *VAYS.ED.582,TT.d.111* ve *TT.d.120* no'lu tahrir – evkaf defterlerindeki bilgilere göre çıkartılmıştır.
[814]Kılıç, O.(2004), 1571 Tarihli Mufassal Evkaf Tahrir Defterine göre Erciş, Bargiri (Muradiye)ve Muş Vakıfları, *Osmanlı Araştırmaları*,XXIV.,244.

getirildiğini söylemek mümkündür.[815] Türbe ve makamların gelir kaynaklarının gelen olarak şehir merkezlerinde yahut kırsal alanada bulunan boyahane, hane, dükkân, mezraa, bağ ve bostan olduğu görülmektedir.

Musul ve Kerkük'te Osmanlı döneminde, arazi tahrirleri ile birlikte, tahriri yapılan bölgenin vakıflarını ve bu vakıf gelir kaynaklarını gösteren evkaf tahrir defterleri de hazırlanırdı. İşte bu evkaf tahrir defterlerinden, vakıfların cinsini, fiillen görev başında bulunan görevliler ve aldıkları ücretler, vakıflara bağlanan kaynaklar, bu kaynaklardan beklenen yıllık geliri öğrenmek mümkün olmaktadır. Bu bağlamda incelediğimiz mufassal evkaf defterinden tespit edildiği kadarıyla, zikredilen Musul ve Kerkük vakıfları ve vakıf eserleri hakkında bilgiler verilmekteydi.

3.2.5. Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı

Haremeyn Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere demektir yanı Haremeyn fukarasına meşrut olan vakıflardır.[816] Vakıfları en çok ilgilendiren konulardan birisi de, Müslümanların kıblesi ve hac yeri olan Mekke ile İslam Peygamberinin bulunduğu Medine şehirleridir. Haremeyn adını alan bu iki şehir, oralarda bulunan camilerin personeli, Hz. Muhammed'in türbesinin hademeleri, Hz. Peygamber soyundan geldiklerini söyleyen sâdât ve seyyid denilen kişiler, muhtelif memleketlerden hac yapmak için ya da devamlı olarak kalmak üzere bu iki şehre gelen kişiler ve oralarda yaşayan yerli fakirler için vakıf tesis edilmiştir.[817] Yıldırım Bayezid'den itibaren Osmanlı hükümdarlarının Mekke ve Medine'ye sürre [818] alayları ile yardım yaptığı bilinmektedir. Osmanlılar, Mısır'ı ele geçirdikten sonra Memlukler her yıl Haremeyn için tahsis ettikleri sürre vakıflarını devam ettirdikleri gibi bunlara imparatorluğun birçok yerinde pek çok ilaveler de yapmışlardır.[819]

---

[815]Günümüzde İslam coğrafyasında ortaya çıkmış olan terör ortamında ortadan kaldırılan türbeler-mezarlar etrafında meydana gelmiş özellikle Musul'da açıkça görülmektedir.
[816]Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*,21.
[817]Yediyıldız, Sosyal Bütünleşme Açısından Türk Vakıfları,35-36.
[818]Arapça sarre mazi kökünden isimdir. Kelime manası kese, para kesesi, için akçe ve dinar. Istılahı manası ise: Abbasilerden itibaren İslam Devletleri'nin imkânlarına göre Haremeyn halkına tahsis ettikleri şeylerin umumiyetle Receb ayında ulaştırılıp dağıtılmasıdır. Sami, *Kâmus-ı Türkî,*826;Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* C.3,280.
[819] Yediyıldız, Sosyal Bütünleşme Açısından Türk Vakıfları,36.

3.2.5.1. Musul ve Kerkük Haremeyn vakıfları

Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde olduğu gibi Musul ve Kerkük'te de Haremeyn-i ş-Şerifeyn vakfı bulunmaktaydı. İncelenen arşiv kayıtlarından H.926-946/M.1520-1540 tarihleri arasında olan Haremeyn vakıfları "*Vakf-ı Hz. Muhammedü'l-Mustafa (s.a.v.)*" ismiyle kaydedilmiştir; H.965/M.1558'den itibaren bu kayıtlar "*Vakfı Haremeyn-i Şerifeyn*" şeklinde kaydedilmiştir.[820]Ayrıca Haremeyn vakıflarının sorumlusu, Nazır, Kadı ile yardımlaşarak Haremeyn'in gelirlerini idare etmişler. Bunların kayıtları tutulup kontrol için merkezi yönetime sunulurdu. Kaynaklarda kadı ile irtibatlı olan Dârüs-saâde Ağası'nın [821] varlığına işaret edilmektedir.[822] Tahsil edilen gelirlerin Haremeyn'in ihtiyaçları için Mekke ve Medine'ye gönderilmesi ile birlikte vilayet merkezinde her yıl kutlama yapılırdı ve Kur'an-ı Kerim okunup, halka dini vaazlar verilerek Osmanlı sultanının şanı ve mukaddes yerleri gözetme konusundaki isteği övülürdü. Sonra surre alayı, hac kafilesinin sorumlusuna Mekke'deki Osmanlı Devleti sorumlularına ulaştırması için teslim edilirdi.[823]

3.2.5.1.1. Musul'daki Haremeyn vakıfları

Musul'daki vakıflar içinde en fazla gelir tahsis edilen vakıf Haremeyn vakfıdır. Bu vakıf için kaydedilmiş olan akarlar şu şekildedir:

<u>Hataret-ı Köyü</u>

Musul'un kuzeyinde yer almaktadır.[824] Köyde arpa, buğday ziraatı yapılmaktaydı.[825] Köyde H.932/M.1526'da 66 hane,15 mücerred vardır ve evkaf geliri yıllık toplam 12.187 akçe olup bu gelir Haremeyn için tahsis edilmiştir.[826] H.946/M.1540'ta 58'i çift, 59'u bennâk ve 20'si mücerred olmak üzere 146 nefer vardır. Bu tarihteki vakıf gelirinin yıllık

---

[820]BOA.,*DFE.TD.386;TT.d.998;TT.d.195;TT.d.308;TT.d.660;TS.MA.D.3646;3989;3660;EV.HMH.d.203;*TK GM,TADB,*VAYS.ED.582;TT.d.111;TT.d.120*.

[821]Osmanlı Padişahlarının sarayına darüs-saade denirdi. En mühim vazifesi harem işlerine bakmaktı, kendi ve mensublarının vakıfları ile Haremeyn yani Mekke ve Medine vakıflarının nezareti işlerine bakarlardı. Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*,12.

[822]Şakir, A.(1992),*Vilayet Musul fi El-Karn El-Sâdis Aşar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Musul,167; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul(1523-1639)*,386.

[823]Murad, *Tarihü'l-Irak fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750*,130.

[824]Fakat bugün harita ve bölgede yeri tespit edilememiştir. El-Kahwati, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyni'l-Osmaniyyin El-Evvel ve s-Sâni 1534-1638*,254.

[825]Murad, H.A.(1975), *Tarihü'l-Irak İdari ve İktisadi fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bağdat,201.

[826]BOA.,*TT.d.998*,77-89.

toplam 21.343 akçe idi.[827] Köyde H.965/M.1558'de 55'i çift, 72'si bennâk ve 60'ı mücerred olmak üzere 187 nefer vardı ve vakıf geliri toplamı yıllık 33.336 akçe idi.[828] H.983/M.1575'te 102'si çift,152'si bennâk ve 43'ü de mücerred olmak üzere toplam 324 nefer vardı. Evkaf geliri bu tarihte ise 39.868 akçeydi.[829] H.997-999/M.1589-1591 tarihinde Haremeyn için ayrılan gelir 32.224 akçeydi.[830] H.1000/M.1592'de ise köyün yıllık vakf geliri 31.020 akçedir.[831]

Reşidiye Köyü

Musul'un kuzeydoğusunda ve Dicle Nehrin kenarında yer almaktadır.[832] Köyde arpa, buğday, darı ziraatı yapılmaktaydı.[833]H.932/M.1526 tarihinde köyde 59 hane,2 mücerred vardı ve Haremeyn için bu tarihte yıllık toplam 5675 akçe tahsis edilmişti.[834] H.946/M.1540'ta 32'si çift,31'i bennâk ve 15 mücerredden müteşekkil toplam 78 nefer meskundur.[835] H.946-965/M.1540-1558 tarihler arasında evkaf geliri yıllık toplamı 14.123 akçeydi.[836]H.983/M.1575'te nefer sayısı 26'sı çift, 57'si bennâk,14'ü de mücerredden müteşekkildi. Vakıf geliri 16.100 akçe idi.[837] Bu meblağ H.998/M.1590'de11.175 akçeye, H.999/M.1591 tarihinde ise 11.560 akçeye düşmüştür.[838] H.1000/M.1592'de evkaf gelir miktarı yükselerek 78.236 akçeye çıkmıştır.[839]

Şirehan Köyü

Musul'un kuzeyinde bulunan Köyde arpa, buğday, darı keten tohumu ziraatı yapılmaktaydı.[840] Nüfusu H.932/M.1526'da 22 hane ve 2 mücerreddan müteşekkil olup

[827]BOA.,*TT.d.195*,102-103-147.
[828]BOA.,*TT.d.308*,163-164-178.
[829]BOA.,*TT.d.660*,231;TKGM,TADB,*TT.d.120*,98-99.
[830]BOA.,*TS.MA.D.1619.01*,25. Köyde 434 nefer vardır bunlar 417'si bennâk, 17'de mücerreddir; onun için miktarı yüksek olmuştur.
[831]BOA.,*TS.MA.D.3660*,2.
[832] Halil, A.(1966),Kary-i El-Reşidiye El-Türkümaniye, *Kardaşlık Dergisi*,6(3),19;Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,76.
[833]Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,173; Murad, *Tarihü'l-Irak İdari ve İktisadi fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750*,202.
[834]BOA.,*TT.d.998*,79-89.
[835]BOA.,*TT.d.195*,104.
[836]H.965/M.1558'de köyde 95 nefer mevcuttur 23.5'i çift,54'ü bennâk ve 17 mücerredden müteşekkil olup.BOA.,*TT.d.195*,147;*TT.d.308*,164-165-178.
[837]BOA.,*TT.d.660*,232;TKGM,TADB,*TT.d.120*,99.
[838]BOA.,*TS.MA.D.1619.01*,25.
[839]BOA.,*TS.MA.D.3660.55*,2.
[840]Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,174; Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,66.

Haremeyn evkafı yıllık toplam 1527 akçeydi.[841] Köy nüfusu H.946/M.1540'ta 37 nefer olup bunların 15'i çift,17'si bennâk ve 4'ü mücerreddir; evkafın yıllık toplam geliri 6766 akçe idi.[842]H.965/1558'de 14'i çift, 28'i bennâk ve 9'u mücerred olmak üzere toplam nefer sayısı 52'ydi ve yıllık vakıf geliri toplamı 8.595 akçeydi.[843] H.983/M.1575'te ise köyde 18 çift, 36 bennâk, 8 mücerred bulunmaktaydı ve10.330 akçe Haremeyn'n tahsis edilmişti.[844] Bu tahsisat H.998/M.1589'de 17.506 akçe; H.999/M.1591'de de 41.675 akçe idi.[845] H.1000/M.1592 tarihinde ise köyde tahmin olarak 420 kişi vardı ve evkaf geliri toplamı 71.104 akçeydi.[846]

Mücedded Mezra'ası

Musul vakıf akarları arasında yer alan bu mezra'anın tamamı XVI. yüzyılda ve XVII. yüzyılın ilk yarısında tamamı Haremeyn'e vakfedilmişti. Mezraanın yıllık geliri H.932/M.1526'da yıllık geliri 200 akçe iken sürekli bir artış göstererek H.946/M.1540'ta 400 akçe; H.965-983/M.1558-1575 tarihlerinde 650 akçe; H.1014/M.1605'te 1400 akçeye yükselmişti.[847] XVII. yüzyılın ikince yarısının itibaren bu mezraa ile ilgili herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.[848]

Uçuşlu Cemaati

Nefs-i Musul'da meskûn ve Dulkadir boylarından bir oymaktı.[849] Bu cemaat H.932/M.1526'da 180'i hane,1 mücerred, 3 pir-i fani [850] ve 1 imam olmak üzere 185 kişiden mütşekkildi. Evkaf geliri yıllık toplam 3180 akçe olarak kaydedilmişti.[851] H.946/M.1540'ta toplam nüfusu 79 neferdi. Bunların 73'si bennâk olup 7'si ise mücerreddi. Evkaf geliri yıllık toplam 1318 akçe idi. H.965/M.1558'de nefer sayısı146'ya yükselmiş olup130'u bennâk,16'sı mücerreddi. Haremeyn'e tahsis edilen evkaf geliri ise

[841]BOA.,*TT.d.998*,79-89.
[842]BOA.,*TT.d.195*,103-147.
[843]BOA.,*TT.d.308*,162-178.
[844]BOA.,*TT.d.660*,233;TKGM,TADB,*TT.d.120*,100.
[845]BOA.,*TS.MA.D.1619.01*,25.
[846]BOA.,*TS.MA.D.3660.55*,2.
[847]BOA.,*TS.MA.D.3646.90*,5.
[848]BOA.,*TT.d.998*,89;*TT.d.195*,103;*TT.d.308*;165;*TT.d.660*,236;TKGM,TADB,*TT.d.120*,102.
[849]Türkmen aşiretlerden biridir. Geniş ilgi için Bkz. Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler)*,150;Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,149.
[850]Pir-i Fani: yaşlı ve zayıf adam veya bir tarikatın ilk kurucusu demektir. Sami, *Kâmus-ı Türkî*,365-366; Develli oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat*,1038.
[851]Tapu Tahrir Defterinde 998 numaralıda sahife 72'de bu miktar kaydedilmiştir ayni defterde ise sahife 89'da 1800 akçe kaydedilmiştir yani iki ayrı miktarı kaydedildiğini görmekteyiz. Doğrusu yukardaki miktar olduğu belirtmektedir.

yıllık 1858 akçeydi.[852] Cemaat içerisinde H.983/M.1575'te ise 174 nefer mevcut olup bunların123'ü bennâk,51'i mücerreddi. Evkafın yıllık geliri ise 2182 akçe idi.[853] H.1014-1017/M.1605-1609 tarihleri arasında evkaf gelirleri 612 ve 642 akçe arasında kaydedilmiştir.[854]

Karanâz (Kara Ünâz) [855] Cemaati

Musul'da yer alan bu cemaattin H.965/M.1558'den itibaren padişah hassı olarak Haremeyn evkafına tahsis edilmiştir. Cemaatin kayıtlarda bu tarihten önce de geçmesine rağmen Haremeyn ile ilgili bir kayıt söz konusu değildir.[856] Bu durum cemaat gelirlerinin bu tarihten itibaren Haremeyn evkafına tahsis edildiğini göstermektedir. Cemaat nüfusu bu tarihte 33 neferden ibaret olup bunların 24'ü bennâk, 9'u da mücerreddir. Cemaatinin yıllık Haremeyn evkaf geliri 468 akçe olarak kaydedilmiştir.[857] H.983/M.1575 tarihinde 31 hane,1 mücerrde olmak üzere toplam 32 neferden ibaret olup evkaf geliri 678 akçedir.[858] H.1000/M.1592'de ise yıllık toplam 1350 akçe yine padişah hassı olarak Haremeyn vakfına ayrılmıştır.[859] Cemaatten vakıf için toplanan meblağ H.1014/M.1605'te 320 akçeye, H.1017/M.1609 tarihinde ise162 akçeye kadar düşmüştü.[860]

İmadiye ve Akra Haremeyn Vakıfları

İmadiye şehri Musul'un güneyinde yer almaktaydı ve 168 km. Musul'un merkezinden uzakta yüksek bir tepe üzerinde bulunuyordu. H.920/M.1514 Çaldiran savaşından sonra Osmanlılar bu toprağı fethederek yönetimi ele geçirdi. İmadiye de arpa, buğday, pamuk ve susamdan ibaretti. Ama Akra kazası Musul doğusunda yer almaktadır. Hz. Ömer zamanından inşa edilmiştir, kazada; buğday, arpa, pirinç, darı, susam, nohut, mercimek gibi hububat ile pamuk, tütün, soğan gibi ziraat yetiştirilmektedir.[861] Araştırma konusu dönemde İmadiye ve Akra da Haremeyn vakıfları mevcut olup, buradaki vakıf gelirlerinin

[852]BOA.,*TT.d.308,*167-178.
[853]BOA.,*TT.d.660,*234-235.
[854]BOA.,*TS.MA.D.3646.90,*5;*TS.MA.D.3646.94,*3.
[855]Irak'ta yerleşen en eski Türk boylarından Bayat'ın bir kolu olup, bu cemaat Moğollardan önce Irak'a gelip yerleşmişlerdir. el-Azzavi, *Aşa'iru'l-Irak*,C.2,162.
[856]Meselâ H.998/M.1526'da cemaatin nefer sayısı 36 kişi olup,35'i hane,1 mücerrddir, vergi mükellefidir. H.946/M.1540'ta 75 nefer vardı, bunlar 67'si hane,8'i mücerreddir. BOA.,*TT.d.998,*74; *TT.d.195,*125.
[857]BOA.,*TT.d.308,*166-178.
[858]BOA.,*TT.d.660,*233-234; TKGM,TADB,*TT.d.120,*100-101.
[859]BOA.,*TS.MA.D.3660.55,*2.
[860]BOA.,*TS.MA.D.3646.90,*4-5;*TS.MA.D.3646.94,*4-5. Bu düşüş sebebi İran savaşlarında dolayıdır.
[861]Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,156-163-164.

tamamının toplanamadığı görülmektedir. H.965/M.1558'den itibaren İmadiye Hâkimi Sultan Hüseyin Bey [862] buradaki vakıflara karşılık her yıl devlete 4000 akçe vermeyi üstlenmişti. Bu 4000 akçeyi de Musul'daki Haremeyn Vakfı nazırı ve câbisi, Musul'daki gelirle birlikte Haremeyn'e irsal etmek üzere teslim almıştır.[863]

Tablo 3.10. Musul'daki Haremeyn-i ş-Şerifeyn Toplam Gelirleri [864]

H.932 /M.1526	H.946/ M.1540	H.965 /M.1558	H.983/ M.1575	H.999 /M.1591	H.1000/ M.1592	H.1014/ M.1605
21.389	43.950	63.030	73.808	198.371	221.150	369.790

Ayrıca, bu vakıf gelirlerinden tevliyet, hitabet, kitabet, nezaret vs. cihetlere de sarf pay ayrılmıştır. Meselâ XVI.-XVII. yüzyıllarda günlük hesabıyla tevliyet cihetine 10 akçe, hitabet cihetine 3 akçe ve kitabeti cihetine 5 akçe ayrılmıştır.[865] Bu harcamalardan sonra geriye kalan büyük meblağ ise Haremeyn fukarasına irsal edilmiştir.[866]

3.2.5.1.2. Kerkük'teki Haremeyn vakıfları

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kerkük'teki vakıflar içerisnde de en fazla gelir tahsis edilen vakıf "Vakf-ı Mekke-i Şerif"dir. Kerkük'te Haremeyn evkafı için tahsis edilen gelir kaynakları şu şekildedir:

Evcüş Köyü

Evcüş ismini bir cemaatten almış olmalıdır. Çünkü tahrir defterinde 660 numaralı Musul şehrine yerleşmiş bir cemaat olarak da geçmektedir. [867] Kerkük'te Haremeyn evkafına ayrılan köylerden biridir. Bu köy Kerkük merkezine yakındır ve köyde oturanlar Evcüş cemaati olarak anılmakta olup. Köyde buğday, üzüm, arpa ve pamuk ziraatı

[862] H.961/M.1554 yılında İmâdiye beyi olup, acem beylerine üstünlük sağlamakla sancakbeyliği verildi. Cezire'nin beyi olmakla kendisine emâretmeâb ciye ferman-ı hümayunlar yazılırdı. Süleyman kanuni devreinde vefat eyledi. Süreyya, M.(1996), *Sicill-i Osmanî*, C.3, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,697.
[863]BOA.,*TT.d.308*,166;*TT.d.660*,221;*TS.MA.D.3646.90*,5;*TS.MA.D.1619*.01,25;TKGM,TADB,*TT.d.120*,101-102.
[864]BOA.,*TT.d.998*,89;*TT.d.195*,147;*TT.d.308*,178;*TT.d.660*,228;*TS.MA.D.1619.01*,25;*TS.MA.D.3660.55*,2;*TS.MA.D.3646.90*,4-5;TKGM,TADB,*TT.d.120*,98-102.
[865]Cibâyet ciheti 3 akçe, nezaret 6-10 akçe arasındadır, müezzin 1 akçe, mum ve hasır 1 akçe, rekabe ve sair mühimmata da 1 akçe tayin edilmiştir ve yıllık toplamı H.965/M.1558'de 8640 akçe idi..BOA.,*TT.d.308*,178;*TT.d.660*,236;TKGM,TADB,*TT.d.120*,102.
[866]Şakir, *Vilayet El-Musul El-Osmaniye fi El-Karn El-Sâdıs Aşar.*181.
[867]BOA. *TT.d.660*,234-235.

yapılıyordu.[868] H.926/M.1520'da köyde 473 nefer bulunmakta olup bunun 347'si hane, 126'sı mücerreddi. Bu tarihte evkaf gelirleri 83.923 akçedir. Fakat bu gelir sadece köyden elde edilmemiş, bunun dâhilindeki Cemaat-i Sâdât tabi İmam Ahmet bin İmam Zeynelabidin ve Cemaat-i İmam İsmail bin İmam Musa El-Kazım yıllık gelirleriyle birlikte Haremeyn için kayıt edilmişti.[869] H.953/M.1546'da köyde 398'i hane,14'ü mücerreddi olmak üzere 412 nefer bulunmakta olup elde edilen gelirlerden 88.493 akçe Haremeyn vakfına tahsis edilmişti.[870] H.955/M.1548'de ise tahsis edilen miktar 95.625 akçe iken köyde 275 hane ve 114 mücerredden müteşekkil 389 nefer mütemekkin olarak kaydedilmişti.[871] H.1000/M.1592'den itibaren isee köyün sadece vakıf gelirleri kaydedilmiş olup nüfusu hakkında bilgi mevcut değildir. Bu tarihte köyün Haremeyn'e tahsis edilen geliri 99.796 akçedir.[872] H.1019-1022/M.1610-1613 tarihinde farklı miktarlar kaydedilmiştir. Bunlar H.1019/M.1610'da 5233 akçe; H.1020/M.1611'de 7294 akçe ve H.1022/M1613'te 32.940 akçe şeklindedir.[873] Sonraki tarihlerde tahsis edilen gelirler H.1024/M.1615'te 16.289 akçe; H.1025/M.1616'da 20.342 akçe; H.1026/M.1617 tarihinde 23.782 akçe; H.1027/M.1618'de de 64.595 akçe şeklinde olup H.1039/M.1630 tarihine kadar bu durum devam etmiştir ve Osman Bey bu gelir ilgileniyordu.[874]

Cemaatler Vakfı

Bu cemaatlerin yukarda adlarından bahsedildi. Bunlardan birincisi cemaat sâdât türbeleri İmam Ahmet b. İmam Zeynelabidin'dir, bu cemaat hakkında yeterli bilgi yoktur. Sadece H.926/1520'da 5 neferden ibaret olup, 3'ü hane, 2'si mücerreddir. H.953/M.1546'da da 7 neferden ibaret olmuştur.[875] İkincisi ise cemaat türbesi İmam İsmail b. İmam Musa El-Kazım Evcüş cemaatidir ve köyün yakınındadır. Bu cemaat H.926/M.1520 yıllında 69 neferden ibaret olup; 53'ü hane, 16'sı mücerreddir. H.953/M.1546'da 72 neferden ibaret olup; 54'ü hane, 18'i mücerreddi. H.955/M.1548'de

[868] *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)*,30.
[869] BOA.,*DFE.TD..386*,2-7.
[870] Ayni iki cemaatle hasıl gelir kaydedilmiştir. TKGM, TADB,*VAYS.ED.582*,2-3.
[871] TKGM, TADB, *TT.d.111*,76-78.
[872] BOA.,*TS.MA.D.3660.55*,2.
[873] BOA.,*TS.MA.D.3989.48*,2.
[874] BOA.,*TS.MA.D.3989.57*,2; *TS.MA.D.3646.33*,1.
[875] BOA.,*DFE.TD.386*,6-7;TKGM,TADB,*VAYS.ED.582*,3.

78 nefer idi, 53'ü hane, 25'i mücerreddi. Bu cemaatler de Evcüş köyü adıyla anılan vakfın geliri sağlanmakta olup, fakat ne kadar tuttuğu bu cemaatlerce kaydedilmemiştir.[876]

Diğer Vakıflar

İnceleme dönemimizde, Kerkük'teki Haremeyn'e tahsis edilen diğer gelir kaynakları şu şekilde incelemek mümkündür:

Kerkük kalesi'nin batısında olan üç mezraanın hâsılatı Haremeyn evkafı için vakfedilmiştir. Bunlardan elde edilen yıllık gelirler H.960/M.1552'de 19.500 akçe;[877] H.975/M.1567'de 19.900 akçe; H.1005/M.1596'da 20.210 akçe;[878] H.1068/M.1657'de 19.900 akçe; H.1112/M.1700'de 22.350 akçe şeklindeydi.[879] Bu mezralarda buğday, arpa ve darı ziraatı yapılmaktaydı. Mezraaların sahipleri hakkında ayrıntılı bilgi mevcut olmayıp sadece birisinin Molla Yasin Kadır oğlunda iken vefatından H.1120/M.1708'de vefatından sonra evlatlarına intikal ettiği bilgisi bulunmaktadır.[880]

Kerkük'e bağlı Dakuk Nahiyesi'nde dört bostanın malikâne hisselerinden Haremeyn evkafına gelir sağlamakta olup bunların bir kıtasının geliri yıllık 70 ile 156 akçe arasında değişmekteydi. Bu bostanlar sebze meyve ekimine tahsis edilmiştir.[881] H.960/M.1552 tarihinde toplamda 381 akçe gelir sağlanırken [882] H.1005/M.1596'da yıllık gelir toplam 429 akçe;[883] H.1068/M.1657'de ise yıllık toplam geliri 477 akçe idi.[884]

Kerkük'te Haremeyn Evkafı için tahsisi edilen mezraa ve bostanların yıllık gelir toplamı H.960/M1552'de 19.881 akçe; H.975/M.1567'de 19.900; H.1005/M.1596'da 20.639 akçe; H.1068/M.1657'de 20.377 akçe ve H.1112/M.1700'de 22.350 akçeydi.[885]

---

[876]BOA.,*DFE.TD.386*,6-7;TKGM,TADB,*VAYS.ED.582*,2;*TT.d.111*,78.
[877]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Secllat, D.5169-A23*,101.
[878]*a.g.e., D.5169-A33*,30;*D.5169-C13*,12.
[879]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Secllat, D.5169-C12*,70;*D.5169-S201*,18.
[880]*a.g.e., D.5169-A23*,101.
[881]*a.g.e., D.5169-A23*,110.
[882]Mesela birinci bostan yıllık geliri 70 akçe, ikinci bostan 88 akçe; üçüncü 85 akçe ve dördüncü bostan 138akçe idi. Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Secllat, D.5169-A23*,109.
[883]Bu tarihte birinci bostan 81 akçe, ikinci bostan 92 akçe; üçüncü bostan 101 akçe ve dördüncü bostan 155 akçe kaydedilmiştir. Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Secllat, D.5169-C13*,12.
[884]Birinci bostan geliri 95 akçe, ikinci bostan 101 akçe; üçüncü bostan 125 akçe ve dördüncü bostan 156 akçe idi. Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Secllat, D.5169-C12*,70.
[885]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *D.5169-A23*,101-109; *D.5169*-A33,30;D.*5169-C13*,12;*D.5169-C12*,70;*D.5169-S201*,18.

Tablo 3.11. Kerkük'teki Haremeyn Evkafı'na Ayrılan Gelir Miktarları [886]

H.926 M.1520	H.953 M.1546	H.955 M.1548	H.1000 M.1592	H.1022 M.1614	H.1026 M.1617	H.1027 M.1618
95.625	96.358	95.625	99.796	45.467	60.413	64.595

Ayrıca, Haremeyn Evkafı için tahsis edilen gelirlerden muhtelif görev ve hizmetlere günlük hesabıyla tahsis da yapılmıştı. Bu bağlamda H.926/M.1520 tarihinden itibaren Kerkük'te tahsis edilen vakfı Haremeyn-i ş-Şerifeyn'nin görevlileri ve aldıkları ücretler şöyledir: (Bkz. Tablo 3.12)

Tablo 3.12. Kerkük'ten Haremeyn-i ş-Şerifeyn Görevlilerin Ücretleri [887]

Görevli	H.926 M.1520		H.953 M.1546		H.955 M.1548		H.1022-1025 M.1614-1616		H.1068-1112 M.1657-1700	
	Ücret Akçe olarak		Ücret Akçe olarak		Ücret Akçe olarak		Ücret Akçe olarak		Ücret Akçe olarak	
	Günlük	Yıllık	Günlük	Yıllık	Günlük	Yıllık	Günlük	Yıllık	Günlük	Yıllık
Tevliyet	25	9000	8	2880	10	3600	-	-	15	5400
Kitabet	2	720	4	1440	2	720	3	1080	2	720
Nezaret	3	1080	3	1080	3	1080	4	1440	3	1080
Cibayet	3	1080	3	1080	3	1080	-	-	2	720
Sekkâri[888]	2	720	-	-	2	720	-	-	2	720
Hitabet	-	-	3	1080	-	-	-	-	2	720
İmam	-	-	2	720	-	-	-	-	1	360
Ma'ruf	-	-	2	720	-	-	-	-	1	360
Aşırhan	-	-	2	720	-	-	-	-	2	720
Cüzhan	-	-	1	360	-	-	-		1	360
Ferraş	-	-	2	720	-	-	-	-	1	360
Mi'mârî	-	-	2	720	-	-	-	-	1	360
Toplam	35	12.600	32	11.520	20	7200	7	2520	33	11.880

Yukarıdaki iki tabloya dikkat edildiğinde vakfın H.926/M.1520 tarihinde toplam masraflarının 12.600 akçeyi bulduğu ve 83.025 akçenin ziyade kaldığı anlaşılmaktadır.[889] H.953/M.1546'da toplam masrafı 11.520 akçe iken baki kalan ise 84.838 akçedir. H.955/M.1548'de 7.200 akçe masrafı vardı ve baki kalan 88.425 akçeydi.[890]

[886]BOA.,*DFE.TD.386*,2;TKGM,TADB,*VAYS.ED.582*,2;*TT.d.111*,76;*TS.MA.D.3660.55*,2;*TS.MA.D.3989.48*, 2;*TS.MA.D.3989.57*,2;*TS.MA.D.3989.59*,1.

[887]Bu tablo BOA., *DFE.TD.386;MAD.D.444;*TKGM,TADB,*VAYS.ED*.582;*TT.d.111*; Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyud-i ve Secllat,D.5169-C12;D.5169-S201*. Defterlerindeki kayıtlara göre çıkartılmıştır.

[888]İşbaşı, müdür, kahya gibi. Atiyyetullah, *El-Kâmusu'l-İslami,* C.2,421.

[889]BOA, *DFE.TD.386*,2-7.

[890]TKGM, TADB, *VAYS.ED.582*,2-5; *TT.d.111*,76-78.

H.1025/M.1616'da toplam masrafı 2.520 akçe ve baki kalan ise 42.947 akçe idi.[891] H.1027/M.1618'de yıllık toplam geliri 64.595 akçe idi ve tutarın nereye sarf edildiği kaydedilmemiştir.[892] H.1068/M.1657'de 11.880 akçe masrafı vardı ve baki kalan 8.497 akçeydi.[893] H.1112/M.1700'de toplam masraflar 11.880 akçeydi ve 10.470 akçe ise ziyade kalmıştır. Bu meblağların büyük çoğunluğu fakir fukaraya dağıtılmak üzere pişen yemeğe ve mühimmata sarf olunduğu anlaşılmaktadır.[894]

Netice olarak, Musul ve Kerkük'teki vakıflar içerisinde en fazla gelir tahsis edilen Haremeyn evkafıydı Haremeyn evkafına Musul ve Kerkük şehirleri ve kırsal alanları dâhilinde on sekiz gelir kaynağı tahsis edilmişti. Bunlardan dördü köy olup üçü Musul'da birisi ise Kerkük'teydi. Vakfedilen dört mezraadan birisi Musul, üçü Kerkük'teydi. Dört cemaatin ise ikisi Musul'da ikisi de Kerkük'teydi. Gelirleri Haremeyn için tahsis edilen dört bostanın tamamı Kerkük'te iken iki mukataa ise Musul'da bulunmaktaydı.[895]

Yukarıda izah edildiği üzere Haremeyn fakirleri için kurulmuş olan vakıflar, sosyal yardım hizmetleri amacıyla tesis edilmiş vakıflar içerisinde değerlendirilmektedir. Bu vakıflar aracılığı ile maddi gücü yerinde olmayanlara yardımda bulunulmuş ve toplumda huzurun tesis edilmesi amaçlanmıştır. Sosyal hizmetlere yönelik olarak kurulan bu tür vakıflar sayesinde toplumda zengin fakir dengesi sağlanabilmiştir.[896]

3.2.6. Aile ve Sosyal Güvenlik Vakıfları

Aile bir medeniyetin en küçük içtimai nüvesidir bu nedenle onun medeniyet dairesini belirleme, geleceğini sosyal güvence altına alma düşüncesi önemlidir. Vakıf " *bir mülkün menfaatini halka tahsis edip, Allah u Teâlâ'nın mülkü hükmünde olarak temlik ve temellükten müebbeden men etmektir* " [897] şeklinde tarif edilmiştir. İslam hukukçuları vakıf müessesesinin menşeini Kuran'a ve Hz. Peygamber'in sünnetine dayandırmaktadırlar. Kur'an'daki "Mallarını Allah yoluna harcamak " [898] " Malını akrabaya, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, dilenenlere, köle ve esirlere vermek " " Yoksulu doyurmak " ve

[891]BOA.,*MAD.D.444*,17.
[892]BOA.,*TS.MA.D.3989.59*,1.
[893]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyud-i ve Secllat, D.5169-C12*,70.
[894]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyud-i ve Secllat, D.5169-S201*,18.
[895]Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilâl-i El-Ahdi El-Osmani El-Evvel 1534-1623*,110-113.
[896]Keleş,Asar, *XVI-XIX. Yüzyıl Karaman Vakıflarının Hizmet Alanları*,19.
[897] Bilmen, Ö.N.(1969), *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, IV., İstanbul: Bilmen Basımevi,155.
[898] Suret Bakara,195/261.

"Sadaka vermek " [899] mealindeki ayetler ile Hz. Peygamber'in " Bir insan öldüğünde ameli (nin sevabı) kesilir. Defter-i a'mâli kapanır. Yalnız sadaka-i câriyesi (cami, medrese, köprü, hastshane yaptırmak). İlmî eseri; Kendine dua eden hayırlı bir evlâdı olan kimsenin defter-i a'mâli kapanmaz (Böyle amme menfaatine ait eserleri baki kaldıkça sevabı devam deer)" [900] hadis-i şerifinde vakıf muamelesine karşı gayet mühim bir teşviğin bulunduğu kesindir. Zira sadaka-i cariye vakıftan başka bir şey değildir.[901]

İslam hukukuna göre vakıfların hayrî bir amaca doğrudan veya dolaylı olarak yönelmesi gerekmektedir. Bunun için vakıfların geliri veya kullanım hakkı hayrî amaca yönelik olarak değişik şekillerde şart koşulmuştur. Gelirlerin tahsis şekillerine göre vakıflar üç kategoriye ayrılmıştır. Bunlar, hayrî vakıf, aile vakfı (ehli, zürri, evlatlık) ve yarı ailevi vakıftır.[902] Yanı her insanın hem zengin hem de fakir akrabası bulunabilir. Bu bakımdan, vâkıfın ihtiyaç sahibi hısımlarının bulunması ve kendisinin de varlıklı bir kişi olması halinde bunların ihtiyaç ve sıkıntılarını gidermek maksadıyla onlara yardım etmesinin mukaddes bir usûl olan vakıfla yapmış olması ve gelirini de önce akrabalara sonra da fakirlere tahsis etmesi normaldir.[903]

Osmanlı döneminde aile vakıflar (zürrî, evlatlık vakıfları), devlet tarafından gelebilecek müdahale ve müsadereleri önleme, malların bütünlüğünü koruma, miras konusunda istendiği gibi davranma, en önemlisi de ailenin geleceğini garanti (sigorta) altına alarak onların sefalete düşmelerini önleme gibi sebeplerle hızla çoğalmıştır. Hatta öyle ki, bazı aileler vakıf sisteminin kendilerine bahşettiği geniş imkânlardan istifade ederek aile mirasını genişletip nesilden nesle bölünmeden aktarabilmiş, aile fertlerine babadan oğula geçen memuriyetler ihdas etmiş, manevi olduğu kadar içtimai hiyerarşide de en yüksek derecelere yükselebilmişlerdir.[904]

Osmanlı döneminde sosyal güvenlik amaçlı olarak tesis edilen vakıflar, aile vakıfları veya evlatlık vakıfları kategorisinde kurulmuştur. Aile vakfı kuran vâkıfların evlat ve

---

[899] Suret el-Fecer,18;el-Mâûn,3;en-Nisâ,114.
[900] El-Haccac, M.(1955), *Sahih-i Müslim*, Bab 3,Mısır: Kitabül Vasiyye,1255.
[901] Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*,58.
[902] Alkan, M.(2018), "Osmanlı Devletinde Aile Vakıfları ve Sosyal Güvenlik", *Prof.Dr. Vahdet Keleş yılmaz Armağanı Bilim Uğrunda 30 Yıl*,1(1),142.
[903] Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*,134-135; Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*,271-272.
[904] Alkan, *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*,265; Yediyıldız, *VIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*,251-255.

ahfadını vakıflarında idareci, hayrat kurumlarında görevli tayin ederek veya gelirlerden onlara hisse tahsisi yaptıkları gibi, doğrudan evlatlık vakıflar da kurmuşlardır.[905]

Musul ve Kerkük'te de uygulama bu gelen durumdan pek farklı değildir. Araştırma konusu dönemde daha önceden de gösterildiği gibi Musul ve Kerkük'te XVI. ve XVII. yüzyıllarda 165vakıf kurulmuştur. Bu vakıfların % 6.06'sı aile vakfı ve % 93.94 hayrî vakıftır. Bu vakıflardan kuruluş amacı belli olan 10 tanesi aile vakfıdır, bunlar 6'sı Musul da 4'ü de Kerkük'tedir ve oranı Musul da % 60'tir, ama Kerkük'te oranı % 40'tır tespit edilmiştir. İncelenen arşiv belgelerine göre XVI. – XVII. yüzyıldaki aile vakıfları şu şekildedir:

3.2.6.1. Hafız Kulu vakfı

Hafız Kulu Musul ayanlardandır.[906] Musul şehrinin dişinde bulunan Hafız Kulu'nın mülklerinden bir arazi icaresi vakıf edilmişti. Bu mülk onun vefatından sora oğlu Ali'ye olmak üzere nesilden nesle intikal etmiştir. Bu zeminin geliri H.983/M.1575'te yıllık 400 akçe [907] kayıt edilmişken H.1105/M.1694'ta 600 akçeye yükselmişti.[908]

3.2.6.2. Molla İbrahim vakfı

Musul'un güneydoğusunda 30 km., uzaklıkta bulunan keremli köyünde [909] bir arazi icaresi sahibi molla İbrahim'dir. Vakfın gelirleri bir yıllık hâsılatıdır. Bu gelir H.983/M.M.1575 tarihinde 400 akçe olarak kaydedilmiştir. Vakıf Molla İbrahim'den sonra oğlanları Mahmud ve Hasan intikal etmiştir.[910]

---

[905]Alkan, "Osmanlı Devletinde Aile Vakıfları ve Sosyal Güvenlik",141;Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*,1.

[906] Ayan: bir memleketin ileri gelenleridir. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Luğgat*,68;Sa'ığ, *Tarihü'l-Musul*,C.2,152.

[907] BOA.,*TT.d.660*,285;TKGM,TADB,*TT.d.120*,124.

[908] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Secllat No:419*,3.

[909] Köyün halkı Hıristiyandır. Köyde H.983 / M.1575 tarihinde toplamı Müslüman sayısı 68 kişi vardır, bunların 6'sı çift, 50'si bennâk ve 12'de mücerreddir. Ayrıca köyde arpa, buğday ve pamuk üretimi yapılmaktadır. BOA.,*TT.d.660*,121-122; *TT.d.1109*,8.

[910] BOA.,*TT.d.660*,285;TKGM,TADB,*TT.d.120*,114.

3.2.6.3. Murat Çavuş vakfı

Bu şahıs hakkında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Vakıf konusunda ise sadece H.983/M.1575'te Musul'da bir bahçe gelirini kendi zürriyetinden olanlara vakıfettiği bilinmektedir. Vakıf geliri hakkında da bilgi mevcut değildir.[911]

3.2.6.4. Hacı Yunus vakfı

Hacı Yunus Musul tüccarlarındandır.[912] Nefs-i Musul'da H.983/M.1575 tarihide bulunan bir zemin kirası ve bir bahçe vakıfetmiş, bunların elde edilen gelirler ise yıllık 400 akçe olarak kaydedilmiştir. Vakıf Hacı Yunus'un vefatından sonra kardeşi Derviş Ali'ye,[913] H.1105/M.1694 tarihinde Derviş Ali de vefat edince onun oğlu Muhammed'e intikal etmiştir. Muhammed'den sonra evlâdı, ahfadı şeklinde silsilevi bir şekilde intikal edilmesinin şart koşulduğu görülmektedir. Vakıf gelirlerinin ne kadar tuttuğu kaydedilmemiştir.[914]

3.2.6.5. Kadı Veliyüddin [915] vakfı

Musul'da bulunan Kadı Veliyüddin tarafından evladı, ahfâd ve ailenin diğer efradı menfaatine yapılan vakıftır. Bu vakfın gelir kaynağı olarak Kadı Kendi köyü'nde [916] yıllık geliri 3.331 akçe olan bir mezraa, ayrıca Muhallebiye köyü'nde de [917] yıllık geliri 2850 akçe olan bir zemin kirası, Kaim Köyü'nden [918] elde edilen yıllık 376 akçe ile [919] Vâne ve

---

911 BOA.,*TT.d.660,*285;TKGM,TADB,*TT.d.120,*114.
912 Sa'ığ, *Tarihü'l-Musul,* C.2,167.
913 BOA.,*TT.d.660,*286;TKGM,TADB,*TT.d.120,*114; *TT.d.316,*9.
914 Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Secllat No:419,*51.
915 Musul'da kadıların biridir, görevi H.980/M.1572 tarihinde başlamıştır ve H.1040/M.1630 tarihinde safevilerin ikinci işgalinde katl edilmiştir. Bkz. El-Kahwati, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyni'l-Osmaniyyin El-Evvel ve s-Sani 1534-1638,*219.
916 Bu köy Hz. Yunus vakıf konusunda ele alındığından burada tekrar edilmemiştir.
917 Muhallebiye köyü Musul'un batısında yaklaşık 30 km. uzaklıktadır bugün Tallaferin bir ilçesidir. Köyün halkı Türkmen'dir ve köyde H.983 / M.1575 tarihinde 16 çift, 33 bennâk ve 18 mücerred vardır. Köyde arpa, buğday, pamuk ve susam ziraatı yapılıyordu. BOA.,*TT.d.660,*145-146; *TT.d.1109,*15. Bazı çalışmalarda özellikli Vedat Turğut makalesinde (*Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vakıfları*) yanlış köylerin adı yazılmıştır olduğunu belirtmektedir. Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti,*53-54; Murad, *Tarihü'l-Irak fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750,*134.
918 Kaim köyü Musul'un kuzeyindedir, bugün Tilkif nahiyesine bağlıdır. Köyün zirai mahsulleri arpa, buğday, pamuk ve keten tohumu yapılıyordu. H.983 / M.1575 tarihinde köyde 32 çift ve 1 mücerred var.BOA.,*TT.d.660,*142; Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,50; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639),*164.
919 BOA.,*TT.d.660,*277;TKGM,TADB,*TT.d.120,*111.

Revâne Köyü'üden [920] elde edilen yıllık 1515 akçe idi. Vakıf gelirinin bu şekilde toplam 8072 akçeyi bulduğu anlaşılmaktadır. Bu gelirleri kendi evlâdına tahsis edilmiştir. Ayrıca küçük evlâdından Muhammed Bakır Kadı Kendi Köyü'nden 1110 akçe hissesini [921] Hz. Yunus Vakfı'na vakfetmiştir.[922]

3.2.6.6. Abbas Ağa vakfı

İncelenen Divanü'l-Vakıf-ı Sünni Arşivinde bulunan bilgilere göre Musul'un hayırseverlerinden Abbas Ağa adlı birisi Çakallu köyündeki [923] bütün arazilerini ailesi için vakfetmiştir. Bu şekilde kensinin vefatından sora oğlu Abdullah'ın tasarrufunda olduğu belirtilen arazilerin yıllık vakıf geliri 750 akçeydi. Vakıf şartları Abdullah'tan sonra nesilden nesle evlatlarından en müstakim, aslah ve ekber kişiye geçmesi şart koşulmuştur. Yine mütevelliler için de ehil ve müstakim olma şartı koşulmuştur.[924]

3.2.6.7. Muhammed Efendi vakfı

Kerkük'ün ayanlardan olan Muhammed Efendi tarafından vakfedilenler, günümüzde Kerkük'ün güneyinde Bağdat yolu olarak bilinen Kerkük-Dakuk karayolu üzerinde yer alan on dükkândır. Bu dükkânların yıllık geliri 1002 akçe idi. Bu meblağ Muhammed Efendi'nin evlat ve akrabaları ile vakıf görevlilerinin tasarrufundaydı.[925]

3.2.6.8. Şeyh Rauf vakfı

Şeyh Rauf Kerkük'ün tüccarlarındandır. H.1105 / M.1694 tarihli vakıf defterinde ismi zikredilmektedir. Vakıf geliri olarak Kerkük'ün Laylan etrafında araziler vakfedildiği görülmektedir. Bu arazilerde arpa, sebze ve darı yetiştirilmekte olup yıllık vakıf geliri ise

---

[920] Vâne ve Revâne köyü Dicle nehrin doğusundadır ve Musul'un kuzeyinde olur, bu iki köy bir birin karşısındadır. H.983 / M.1575 tarihinde köyde 13 çift, 14 bennâk ve 5 mücerred mevcuttu. Köyde arpa, buğday ve bostan ziraatı yapılmaktadır. Bkz. BOA.,*TT.d.*660,164; *TT.d.1109*,18; Şakir, *Vilayet El- Musul El-Osmaniye fi El-Karın El-Sâdis Aşar,* 108-114.
[921] TKGM,TADB,*TT.d.120*,106.
[922] BOA.,*TT.d.660*,277;TKGM,TADB,*TT.d.120*,111.
[923] Musul'un kuzeyindedir Özellik Tilkefe yakınında. H.983 / M.1575'te 52 çift, 1 mücerred ve 2 bennâk mevcuttu. Köyün mahsulü arpa ve buğdaydır. Bkz. Sa'ığ, *Tarihü'l-Musul* ,C.2,210.
[924] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-ı ve Secllat No:419*,56.
[925]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-ı ve Secllat No:419*,29.

462 akçeydi. Şeyh Rauf bu arazileri hayattayken kendisinin vefatından sonra ise oğllarının tasarrufunda olması koşuluyla vakfetmiştir.[926]

3.2.6.9. Hacı Ömer [927] vakfı

Kerkük'ün kalesi dışında yıllık vakıf geliri ise 1685 akçe olan iki zemin kirası, Hacı Ömer tarafından vefatından sonra kensi soyudan gelecek olan kişilerin idaresinde olması koşuluyla vakfedilmiştir. Kendisi de vakfın ilk mütevillisi olmuştur.[928]

3.2.6.10. Şeyh Muhammed Hasan vakfı

Divanü'l-Vakıf-ı Sünni kayıtlarına göre Şeyh Muhammed Hasan'ın ayandan olduğu bilinmektedir. Vakıf geliri olarak Kerkük'te İmam Kasım Türbesi çevresinde bulunan bir bağ ve iki bahçe vakıfedilmiştir. Vakıf gelirlerinin miktarı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Şeyh Muhammed Hasan da vakfın vefatından sonra kendi soyundan gelecek olan kişilerin tasarrufunda olmasını şart koşumuştur.[929]

Netice olarak, zürrî ve evlatlık vakıfların hayır şartı ya sembolik ya da neslin yok olması hâlinde söz konusuydu. Böylece vakıf kurucuları aile bireylerine hem iş ve hem de meşru bir gelir sağlamış oluyorlardı. Ayrıca vakıf kurucuları tesis ettikleri vakıflarının gayrimenkul (arazi, bağ, bahçe, dükkân vs. gibi) bir kısım gelir kaynaklarının kullanım ve oturma (tasarruf) haklarını da aile bireylerine tahsis etmişlerdir. Vâkıf kurucuları bizzat kendilerini vakfa mütevlli tayin ediyorlar, bu vazifeler babadan oğlua geçiyordu. [930] Musul ve Kerkük'te XVI. – XVII. yüzyıllarda tesis edildiği tespit edilen vakıfların % 100 aile (zürri) vakıflardı.[931] Yani kurulan vakıfların bizzat vâkıfın kendilerinin ya da aileleri veya diğer yakınlarının yararına tesis edilen vakıflardı.[932]

---

[926]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-ı ve Secllat No:419*,32.
[927] Kerkük'ün tüccarların biridir. Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-ı ve Secllat No:419*,35.
[928] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El- Kuyûd-ı ve Secllat No:419*,35.
[929] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-ı ve Secllat No:419*,36.
[930] Yüksel, H.(1990),*Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine bir Araştırma 1585-1683*,Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara,225-226.
[931] Çünkü vakıflar üç kategoriye ayrılmıştır bunlar "*hayrı vakıf, aile vakfı (evlatlık) ve yarı-ailevi vakıf"*tır. Dolaysıyla Musul ve Kerkük'teki vakıfları aile vakfıdır ve oranı %100'dir. Divanü'l-Vakıf-ı Sünni,*Müdiriyyet El-Kuyûd-ı ve Secllat No:419*,3-51;BOA.,*TT.d.660*,121-285;TKGM,TADB,*TT.d.120*,106-124.
[932] Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi bir Sosyal Tarih İncelemesi*,252-253; Alkan, "Osmanlı Devletinde Aile Vakıfları ve Sosyal Güvenlik",144-145.

3.2.7. Sosyal ve Beledi Hizmet Vakıfları

İslam toplum düzeni, toplumdaki her fert için faydalı olan ibadet mekânlarının ve hayır kurumlarının kurulmasının sağlanması için vakıf müessesine önem vermiştir. Vakfeden kişi halkın faydalanması için cami ve medrese vs. gibi bir bina yapmak istediğinde, bu kurumların isteyenlere ücretsiz olarak sunduğu hizmetleri karşılaması için kira gelirlerinden istifade edilen çarşı, hamam ve kervansaray gibi müesseseleri de hayır kurumlarının yakınına yapılmaktaydı. Böylece çok geçmeden cami ve medresenin etrafında oturmak için insanları cezbeden genellikle cami ve medresenin adı ile anılıp mahallenin gelişmesine neden olan yapılar oluşuyordu.[933] Bu hizmetlerin incelenmesi, sosyal ve bilimsel tarih arasındaki bağlantıyı eşsiz ve güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Çünkü bu hizmetler halka yarar sağlayan ve onların refahını yükselten belli başlı alanların en önemlilerinden biridir.[934]

3.2.7.1. Hamamlar

Osmanlı Kültüründe hamamların önemli bir yer teşkil ettiği bilinen bir gerçektir. Namaz ibadetinin kurallarından olan temizlik şartının yerine getirilmesindeki hassasiyetten dolayı Müslüman Osanlı toplumunda hamam kültürü süreli olarak delişmiş ve yayılmıştır.[935]

195, 308 ve 660 Nolu Tapu Tahrir Defleri'ndeki kayıtlarda Musul'un merkezinde dört hamam vakfedilmişti. Vakfı arasında Yunus Hamamı da zikredilmekte olup fakat Hz. Yunus'a vakıflarına ilgisi yoktur. Bu hamamların gelirleri tüm mescitlerde hasır, aydınlatma ve sair giderleri ile vazifeli maaşlarına tahsis edilmiştir. Tablo 13 incelendiğinde şehirlerde genelde vakıf eserlerinin bir parçası olan hamamların bağlı olduklara vakıflara yüksek gelirler sağladıkları görülmüştür. Fakat bu hamamların kurucular hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Bu tapu tahrir defterlerine göre H932-

[933]İnternet: Arnavut, M.,*El-Vakıf ve Nuşûü'l-Havâdiri'l-İslâmiyye*,http://www.alghad.jo.com, son erişim tarihi:19.05.2019.
[934]Abdussalam, İ.(2002), *Târihu Meşârî'u Miyâhi'ş-Şurbi'l-Kadime fî Bağdat*, Bağdat: Daru'l- ş-Şu'uni's-Sekâfiyyeti'l-'Amm, 7.
[935]Derûbî, İ.(1958),*El-Bağdadıyun Ahbârhum ve Mecalsahum*, Bağdat:Matba'atu'l-Alrrabita,397.

983/M.1526-1575 tarihlerinde nefs-i Musul'da Melik Muhammed, Cedid ve Hacı Muhammed Alâ isimleriyle kayıtlı dört hamam vakıf eseridir.[936] (Bkz. Tablo 3.13)

Tablo 3.13. Tapu Tahrir Defterlerinden İsimlerine Rastlanan Hamamların H.932-983/M.1526-1575'teki gelirleri

Hamam Adı	Bulunduğu Yer	Yıllık Geliri Akçe olarak
Yunus Hamamı	Nefs-i Musul Babü't-Tob Mahallesinde	2520
Muhammed Han ve Kadı Darullah Hızır Hamamı	Nefs-i Musul Saray Mahallesinde	4680
Cedid Hamamı	Nefs-i Musul Hassan Bekri Mahallesinde	3600 [937] - 4000 [938]
Hacı Muhammed Alâ Hamamı	Nefs-i Musul Karaharabe Mahallesinde	180 [939]

Kerkük hamamları ilgili belgelerde bulunan üç hamam vakfedilmiştir. Bunlar hamamın gelirleri bir kısımı fukaraya ayrılmıştı ve ikinci kısımede hamamın tamiratene ve levazımına tahsis edilmiş. Fakat bu hamamları kurucuların hakkında bilgi yoktur. Lakin aşğıda da görüleceği üzere bu hamamlar VI. Murat seferi'nden sonra kayıtedilmiştir. Bu hamamlar:

Tablo 3.14. Kerkük'teki Hamamların Gelirleri H.1068-1112/M.1658-1700 [940]

Hamam Adı	Bulunduğu Yer	Yıllık Geliri Akçe olarak
Hacı Hasan Ağa Hamamı	Kale Dışında Tis'in Köyünde	360
Ali Beg Hamamı	Nefs-i Kerkük	260
Hacı Hamdi Hamamı	Nefs-i Dakuk Nahiyesi	362

Görüldüğü gibi, bu gelirleri fakirlere yemek yedirilmesi vakıf şartı olarak belirlenmiştir. Fakat bu günlük mikarrın ne kadar tuttuğu kaydedilmemiştir.[941] Sonuç olarak, Musul ve Kerkük'teki hamam vakıfları XVI.-XVII. yüzyıllarndan yedi tane tespit edilmiştir.

[936] BOA.,*TT.d.998*,73; *TT.d.195*,36; *TT.d.308*,48-190; *TT.d.660*,53; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul(1523-1639)*,130;Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,130.
[937] BOA.,*TT.d.195*,36; *TT.d.308*,48.
[938] BOA.,*TT.d.660*,53.
[939] BOA.,*TT.d.308*,190.
[940] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyüd-i ve Secllat No:658-25*,103.
[941] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyüd-i ve Secllat No:658-25*,104.

3.2.7.2. Köprüler

Osmanlı Devleti'nin erken ve klasik dönemlerinde bütün bölgedekiler köprülerin askeri, ticari, hac ya da erişim nedenleriyle yapıldığı görülmektedir. Bu köprüler vakıflar yoluyla kurulmuş değildir. Ancak vakıf sistemi içinde bakım veya tamirâtları yapılmıştır. Bunlar, Musul'da Dicle Nehri üzerindeki köprü, büyük yol olarak adlandırılmakta idi. Fakat ne zaman inşa edilmiş herhangi bir bilgi mevcut değil. Bu köprü bir kolu Diyarbakır'a, bir kolu Bağdat'a ve bir koluda Musul şehrinin içine ve civarındaki kasabalar giden ara yollar da bulunmaktaydı. Bu köprü ağaçtan yapılmışti ve yönetimler tarafından pek çok defa tamirattan geçirilmiştir. Ayrıca bu köprü harab olunc Sultan IV. Mehmed'in [942] emri ile Musul valisine Ali Paşa ya H.1093/M.1682'de köprünün tamir ve termiminde kullanılan malzemeler ve görevlilere verilen paranın emretmiştir. Dolaysıyla gelir temin edici vakıf kurmuş olan Sultan IV. Mehmed ve "Köprü Mehmed Paşa Evkâfı" olduğunu yazmaktadır. Vakıf gelirlerinden yıllık 1180 kuruş'tu defterde yeri açıklanmayan bir köprünün tamir ve bakımına tahsis etmişti. Aynı zamanda Musul valisi Ali Paşa bu köprü için mütevelli Ahmet b. Muhbir, cabi Ramazan b. Sâlim ve Mutemed Ali Ağa b. Yahya, ilâveten kâtip ve meremmet tayin ettmiştir.[943] H.1096/M.1685'te vezir Mehmed Paşa ile Hasan Paşa'nın yıllık 1430 kuruş köprünün tamir ve termimi için Sultan IV. Mehmed tahsis edilmiştir.[944]

H.1112/M.1700 tarihinde Kerkük'te inşa edilen Cisr Atik (Eski Köprü) demektir. Kerkük'ün merkzi olan Kale'de pek çok hayrat için gelir temin edici vakıf kurmuş olan Hüseyin Ağaoğlu Kerkük'ün tüccarların biriydi, vakıf gelirlerinden yıllık 3468 akçesini de defterde yeri açıklanmayan bir köprünün tamir ve termimine tahsis edilmiş.[945]

---

[942] Sultan IV. Mehmed 1648 tarihinde tahtaya geçmiş ve 6 yaşındaydı, saltanata 39 yıl süresidi, vefatı 51 yaşındaydı 1693 yılında, döneminde çok önemi köprülere vermiş ve döneme de köprülüler denir. Kutluca, *Osmanlı Padişahları Albümü*,19.

[943] BOA.,*AE.SMMD.IV.41/4675*.

[944] BOA.,*AE.SMMD.IV.24/2662*. Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyud-ı ve Secllat No:421*,1; Eroğlu,*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,48.

[945] Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyud-ı ve Secllat No:421*,2. Bu meblağ kaynağı Kerkük tüccarlardan toplanıyordu Hüseyin Ağaoğlu adına.

3.2.7.3. Diğer Vakıflar

İnceleme dönemimizde, Musul ve Kerkük Vakıfları ele alırken H.953/M.1546 yılında Basra savaşında vezir İlyas Paşa'nın komutanlıkında yapıldığı bir savaş.[946] Bu savaşta Osmanlı devleti Basra hâkimi Raşid b. Mugamis'a karşısında savaştı. Dolaysıyla Osmanlı Devleti 25 Ramazan 975 / 24 Mart 1568 tarihinden itibaren Basra ahalisine özellikle savaşta şehit olan babaları aileleri onlar için bir vakıf tahsis edilmişti. Bu vakfın gelir kaynağı Musul'daki boyahanesi'nden yıllık 6935 akçeydi ve ondokuz aileye ayrılmıştı.[947] Sonuç olarak, vakıf müessesesi yüzyıllar boyunca toplumun sosyal hayatının ana kaynaklarını koruma konusunda bir şemsiye konumunda olduğunu göstermektedir.[948]

Söz konusu olarak bu vakıf eserleri, Musul ve Kerkük'te şehrinin imârında önemli bir yer tutarak şehirler hayatının gereği olan dini ve sosyal yapıların kurulmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca birçok kişiye görev sağlaması bakımından da bu müesseselerin önemi büyüktür.[949]

---

[946] Adamov, A.(2009), *Vilayetü'l-Basra fi Mâzihâ ve Hâzirihâ*,(Çev. Haşim Salih),Londar: Daru'l-Verrâk,369; Murtaza Efendi, N.Z.(1971), *Güşen Halfa*,(Çev. Musa Kazım Noris),Necaf: Matba'atü'l-Edab,201.
[947] BOA.,*MAD.d.20207*,21.
[948] Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahdi El-Osmani El-Evvel 1534-1623*,63.
[949] Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,397.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUSUL VE KERKÜK VAKIF KURUCULARI, SOSYAL-EKONOMİK YAPI VE DAĞILIMI

Musul ve Kerkük vakıf kurucularının analizi Osmanlı dönemi Musul ve Kerkük coğrafyasının sosyal ve ekonomik yapısı hakkında da bilgi vermesi açısından önemlidir. Bu nedenle bu bölümde vakıf kurucularının meslek, ad, lakap ve unvanları izah edilmeye çalşılarak birbirini tmamalar mahiyetteki bu bilgilerden Musul ve Kerkük'ün sosyo-ekonomik yapısına dair bir fikir verilmeye çalışılmıştır.

4.1. Vakıf Kurucularının Meslek ve Statüleri

Osmanlı toplumunu askerî ve reaya olmak üzere iki temel sınıftan müteşekkildir. Bunlardan askerî sınıfı, bugünkü manada devlet görevlileridir. Askerî sınıfı seyfiye, ilmiye ve kalemiye olmak üzere üç alt sınıftan oluşmaktadır. Bu sınıfların ortak özelliği padişahın verdiği berat ve bu beratta gösterilen görev karşılığı vergi muafiyeti bulunmasıdır.[950] İkinci sınıf olan reaya ise askerîlerin sahip oldukları vergi muafiyetine sahip olmayan yani herhangi bir devlet kademesinde görev almayan sıradan halka verilen isimdir. Bu bağlamda Musul ve Kerkük vakıf kurucularının analizinde de her iki statüye mensup kişilerin varlığ tespit edilmiştir.

[950]Alkan, *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*,64.

Tablo 4.1. H.922-1112/M.1516-1700 Tarihler Arasında Musul ve Kerkük'teki Vakıf Kurucularının Mesleği Belli Olup-Olmayışına Göre Dağılımı [951]

Kurucular	Cinsiyet	Sayı	Oran %
Mesleği Belirtilenler (Askeri-Mutasarrıf)	Erkek	3	2.91
Mesleği Belli Olanların Toplamı		3	2.91
Mesleği Belirtilmeyenler	Erkek	99	96.12
	Kadın	1	0.97
Mesleği Belirtilmeyenlerin Toplamı		100	97.09
Genel Toplam		103	100

Kurucu Yeri	Mesleği Belirtilenler ve Oran %		Mesleği Belirtilmeyenler ve Oran %		Sayı	Oran %
Musul	1	1.21	82	98.79	83	80.58
Kerkük	2	10	18	90	20	19.42
Toplmı	3	2.91	100	97.09	103	100

Araştırma konusu dönemde tespit edilen 165 vakıftan 103'ünün kurucusu tespit edilmiştir. Bunların % 2.91'sinin meslekleri belirtilmiş; % 97.09'nun ise mesleği belirtilmemiştir. Mesleği belirtilen kişilerin tamamının askerî sınıfına mensup oldukları kesin olması, meslekleri belli olmayanların ekseriyetinin reaya sınıfına mensup kişiler olduğunu düşündürmektedir. Bu bağlamda mesleği bille olmayanların % 96.12'i erkek; % 0.97'si kadındır. Tespit edilen tek kadın vâkıf babadan veya bir yakınından veraset yoluyla kendisine intikal eden evini vakfetmiştir. Bu vakıf kurucularının Musul'da % 1.21'i mesleği belli; % 98.79'unun mesleği belirtilmemiştir. Kerkük'te ise mesleği belli olanlar % 10'dır ve mesleği belirtilmeyenler % 90'dır.[952]

4.2. Kurucuların İsimleri

Musul ve Kerkük vâkıf kurucularının % 99.02'ni erkek, % 0.98'side kadın oluşturmaktadır [953]. Vakıf kurucularının isimleri analiz edildiğinde ortaya çıkan sonuç aşağıdaki gibidir:

[951]Bu tablo, *386, 998, 195, 582, 111, 308, 660, 120, 364, 608, 405, 498* ve *1839-5*no'lu muhtelif arşivlerdeki defterlerindeki kayıtlara göre çıkartılmıştır.
[952]Keleş, H., Albayaty, İ.(2018, 05- 08 Eylül), "*Musul Vakıfları H.922-1004/M.1516-1595 Arşiv Defterlerine Göre"* Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi sunuldu, Burhaniye- Balıkesir,210.
[953]Bu kadının adı Hacîya Hayriye. VGMA.*D.598*,18.

Tablo 4.2. Musul ve Kerkük'teki Vâkıf Kurucularının İsimlerinin Dağılımı

Vâkıf İsimleri	Sayısı Hz. Peygamber ait İsimleri	Oran %
Muhammed	12	
Ahmet	3	
Mahmud	2	
Toplam	17	16.50
Vâkıf İsimleri	Sayısı Ehl-i Beyti İsimleri	Oran %
Ali	1	
Hasan	8	
Hüseyin	1	
Abbas	1	
Haydar	1	
Toplam	12	11.65
Vâkıf İsimleri	Sayısı Kur'an'da Geçen Peygamber İsimler	Oran %
İsa	3	
İbrahim	2	
Yahya	1	
Zekeriya	1	
Yunus	1	
Toplam	8	7.77
Vâkıf İsimleri	Sayısı İlk Üç Halifenin İsimleri	Oran %
Ebubekir	2	
Ömer	2	
Bekir	1	
Toplam	5	4.90
Vâkıf İsimleri	Sayısı Esmaü'l-Hüsna	Oran %
Nur	2	
Selam	1	
Hafız	2	
Gani	1	
Hamid	2	
Rauf	1	
Mâcid	1	
Toplam	10	9.71
Vâkıf İsimleri	Sayısı Türkçe İsimler	Oran %
Şah kulu	6	
Veli	1	
Burhan	1	
Can kardeş	1	
Toplam	9	8.74
Vâkıf İsimleri	Sayısı Kadın İsimleri	Oran %
Hayriye	1	
Toplam	1	0.98
Diğer [954]	41	39.80
Genel Toplam	103	100

[954]Mücahidi, Nureddin, Mensur ve Hammud gibi isimler.

Vakıf kurucularının isimler arasında en yaygın olanlarının, Hz. Peygamber'in ve ehl-i beyt[955] ile diğer akrabalarının isimleri olduğu tespit edilmiştir. Bundan sonra ise Kur'an'da geçen peygamber isimlerinin sıklığı dikkat çekmektedir. Bu gruptan en yaygın olan isimler ise, İbrahim, İsa ve Yunus'tur. Ehl-i beyti arasında gecen Ali'nin dışında Dört Halife'nin isimleri % 4.90 vakıf isimleri arasında da yaygındır. Vakıf kurucuları içerisinde varlığı tespit edilen tek kadının ismi ise Hayriye'dir. Bu durum bölgedeki isim verme geleneğinin toplumsal yapı, dinî yapı ve tarihsel gelenekler tarafından şekillendirildiğini de göstermektedir. Bu etkenler içerisinde en fazla etkili olan ise İslam dininin etkisi olmuştur. Diğer kategorisinde gösterdiğimiz Mücahidi, Nureddin, Mensur ve Hammud gibi isimler de yine bölgenin tarihsel ve toplumsal gelenekleri çerçevesinde kullanılan isimlerdir. Ayrıca vakıf kurucularının isimlerinin bölgede günümüzde mevcut olan isim geleneği ile büyük ölçüde ortüşdüğü de görülmektedir.

4.3. Kurucuların Lâkapları

Lâkap, bir kimseye veya bir aileye kendi adından ayrı olarak takılarak isimden önce söylenen, o kişinin veya ailenin bir özelliğinden kaynaklanan addır.[956] Lâkaplar, sosyal tarihçiler için oldukça önemli bilgiler içermektedir. İncelenen dönem itibariyle Musul ve Kerkük vakıf kurucularının lakapları aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 4.3. Musul ve Kerkük Kurucularının Lâkaplarının Dağılımı [957]

Vâkıf Lâkabı	Sayısı	Oran %
Şeyh	17	29.82
Hacı	20	35.09
Şah	2	3.51
Pir	2	3.51
İmam	4	7.18
Haciya	1	1.75
Molla	1	1.75
Seyyid	2	3.51
---Oğlu	1	1.75
Alemdar	1	1.75
Mevlânâ	3	5.26
---Beg	3	5.26
Toplam	57	100

[955]Hz. Peygamberin yakın akrabası. Develli oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*,249.
[956]Sami, *Kamus-ı Türki*,1243; Develli oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*,646.
[957]Bu tablo *386;998;195;308;660;120;582;111* ve 444 no'lu muhtelif arşivlerden çıkartılmıştır.

Vakıf kurucusu olarak geçen 103 kişiden % 55.34'ü bir lâkap taşımaktadır. Vakıf kurucularının lâkaplardan bir takım sonuçlar çıkarma mümkündür. Buna göre lakaplardan kişilerin dini yaşayışları hakkında bilgi edinme imkânı o vardır. Musul ve Kerkük vakıfların % 35.09'u İslâm'ın mâlî-bedeni ibadeti olan hac yükümlülüğünü yerine getirmiş kişilere verilen hacı lakabına sahiptir. Yine bu lakaplardan ilgili kişilerin sosyal statüleri hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre vakıf kurucularının % 43.97'si ilim sınıfı mensubudur. Bu statüye sahip vakıf kurucularının oranı ise % 29.82 Şeyh, %7.18 imam, % 5.22 mevlana ve % 1.75 molla şeklindedir. Lâkaplardan ayıca ilgili kişilerin soylarına ilişikin bilgi edinmek de mümkündür. Buna göre lakap sahibi vakıf kurucuları içerisinde % 5.26 seyyid % 3.51, % 1.75'i ise oğlu lakabıyla anılmaktadır. Vakıf kurucuları içerisinde lakap sahibi olanların % 78.57'si Musul'da ve % 21.43'ü ise Kerkük'te tespit edilmiştir.

4.4. Kurucuların Unvanları

Unvan, resmi olarak verilen paye, kazanılan sıfat veya iş, durum belirten ve isimden sonra gelen addır. Lâkaplar isimlerin önüne; unvanlar ise sonuna gelmektedir. Unvanlar belli bir eğitimden veya hizmet sürecinden sonra kazanılmaktadır. Osmanlı döneminde lakap ve unvanların kullanılması ve resmi kayıtlarda yazılmasında oldukça titiz davranıldığı söylenebilir. Bu noktadan hareketle unvanlara bakarak toplumdaki meslek grupları rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Her bir unvan askerî sınıf içinde ayrı bir grubu ifade etmektedir.[958]

Musul ve Kerkük'te kurulan ve kurucusu bilinen 103 kurucudan % 16.50'sinin bir unvan aldığı tespit edilmiştir. Bu oranın kendi içinde dağılımı ise,% 70.59'u ulema grubu, % 29.41'i ehl-i örf [959] şeklindedir. Bu unvanlar Tablo 4.4'te gösterilmiştir.

[958]Alkan, *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*,87.
[959]Ehl-i Örf: Padişah dışındaki devletin otoritesini temsil eden sivil ve askeri bürokrasiyi kapsamaktadır. Yüksel, H.(1988), *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683),* Sivas: Dilek Matbaası,29.

Tablo 4.4. Musul ve Kerkük Kurucularının Unvanlarının Dağılımı

Vâkıf Unvanı		Sayısı	Oran %
Hâce	Ulema Grubu	6	35.29
Baba		2	11.77
Dede		1	5.88
Efendi		3	17.65
Toplam		12	70.59
Paşa	Ehl-i Örf Meslek Grubu	2	11.76
Vezir		1	5.88
Dar'ü s-Saâde		1	5.88
Hân[960]		1	5.88
Toplam		5	29.41
Genel Toplam		17	16.50

Araştırma esnasında Musul'daki vakıf kurucularının 12'sinin unvanı olduğu tespit edilmiş olup bu sayının Musul'da tespit edilen vakıf kurucularının sayısına oranı % 70.59'dur. Kerkük'teki vakıf kurucularının ise 5'inin bir unvana sahip olduğu görülmekte olup bu sayının Kerkük'te tespit edilen vakıf kurucularının sayısına oranı ise % 29.41'dir.

Sonuç itibareyle şahıs ad, lakap ve unvanları kullıdıkları bölgelerde izler taşımakta ve aynı zamanda yine bu bölgelerde izler bırakabilmektedir.[961] Bu nedenle Musul ve Kerkük'te vakıf kurucularının isim, lakap ve unvanlarından hareketle vakıf kurma faaliyetlerinin toplum içerisinde belirli bir zümreye has olmadığı, toplumun geneline yayıldığı söylenebilir. Bununla birlikte askerî sınıfının reaya sınıfına oranla vakıf kurma faaliyetlerinde daha etkin olduğu askerî sınıf içerisinde de ilmiye sınıfı mensuplarının ön planda olduğunu söylemek mümkündür.

4.5. Ekonomik Boyutlu Katkılar

Vakıfların verdikleri hizmetleri sürdürebilmeleri için düzenli ve bir noktada süreklilik arz eden gelir kaynaklarına ihtiyaçları vardır. Bütün faaliyetleri bu kaynaklardan elde edilen maddi güce dayanmaktadır. Musul ve Kerkük'teki vakıflar incelendiğinde gelir kaynaklarının birkaç gruba ayrıldığı görülmektedir. Bkz. Tablo 4.5.[962]

[960]Farsça Hükümdar, Eski Türklerde Hakan da denen devlet reisi. Sami, *Kamus-ı Türki*,570; Develli oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*,386.

[961]Albayaty, İ.(2018,05.08 Eylül), "*Kerkük Şehri Klasik Döneminde Arşiv Defterlerine Göre"*, Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi sunuldu, Burhaniye-Balıkesir,44.

[962]
BOA.,*TT.d.998*;*TT.d.195*;*TT.d.308*;*TT.d.660*;*DFE.TD.386*;TKGM,TADB,*TT.d.120*;*VAYS.ED.582*;*TT.d.111*; Divaü'l-Vakıf-ı Sünni:*D.1051.101*;*D.1839.5*;*D.658.25*.

Tablo 4.5. Musul ve Kerkük Vakıflarının Gelir Kaynakları Dağılımı

Musul'da Vakıf Mülkleri	Mülk Tipleri	H.932 M.1526	H.946 M.1540	H.965 M.1558	H.983 M.1575	H.1025-1112/ M.1616-1700	Ünite Adedi Toplam
Gayr-i Menkuller *Tarım İşletmeleri*	Karye(köy)	12	15	17	12	-	56
	Mezra'a	9	9	9	15	-	42
	Zemin	20	1	5	10	-	36
	Çiftlik	-	-	2	2	-	4
	Bağ	20	1	2	3	-	26
Meskenler	Bab Saray	1	-	-	-	-	1
Sanayi İşletmeleri	Boyahane	1	-	1	-	1	3
	Hamam	-	2	1	1	-	4
Ticari Binalar	Han	-	1	36	31	-	68
	Dükkân	68	65	91	215	-	439
	Değirmen	-	-	-	1	-	1
	Ahur	1	-	-	-	1	2
Genel Toplam		132	94	164	290	2	682
Genel Oran %		19.36	13.78	24.05	42.52	0.29	
Gelir Miktarı (Akçe)		152.304	239.633	252.211	430.000	360	

Kerkük'te Vakıf Mülkleri	Mülk Tipleri	H.926 M.1520	H.953 M.1546	H.955 M.1548	H.965 M.1558	H.1002 M.1593	H.1068 M.1658	H.1112 / M.1700	Ünite Adedi Toplam
Gayr-i Menkuller *Tarım İşletmeleri*	Karye(Köy)	5	7	5	-	-	-	-	17
	Mezra'a	12	3	5	-	-	-	-	20
	Zemin	4	5	2	-	-	-	-	11
	Arazi	3	3	2	-	-	-	-	8
	Bostan	-	-	1	3	-	-	-	4
	Bağ	3	2	7	1	1	1	-	15
	Bağçe	1	1	-	-	-	-	-	2
Sanayi İşletmeleri	Boyahane	-	-	1	-	-	1	-	2
	Hamam	-	-	-	-	-	-	3	3
Ticari Binalar	Han	-	-	8	3	-	-	-	11
Menkuller[963] *Hayvan Türleri*	Ağnam (koyun, Camus, keçi)	2	2	-	-	-	-	-	4
Gelen Toplam		30	23	31	7	1	2	3	97
Gelen Oran %		30.94	23.71	31.96	7.21	1.03	2.06	3.09	
Gelir Miktarı (Akçe)		124.056	127.010	129.031	360	1095	19800	982	

[963]Menkuller sözlük manası ile menkul, bir yerden başka bir yere taşınabilen mal demektir. Kurt," Vakıf Müessesesi XV. ve XVI. Asır Vakıfları",516.

Tabloda görüldüğü üzere vakıflara genel olarak on iki çeşit gelir kaynağının vakfedildiği tespit edilmiştir. Bu gelir kaynakları temel olarak menkuller ve gayr-i menkuller şeklinde sınıflandırılmış ve daha sonra kendi içerisinde sınıflara ayrılmıştır. Bu şekilde Musul ve Kerkük'te tespit edilen 165 vakfın toplam 779 kalem akarının % 99.49'unu gayr-i menkuller, % 0.51'sini de menkuller oluşturmaktadır. Gayr-i menkullerin % 66.88'ini ticari binalar, % 30.94'ünü tarım işletmeleri, % 1.54'ünü sanayi işletmeleri, % 0.13'ünü meskenler, menkullerin % 0.51'ini çeşitli hayvan tür ve sürüleri oluşturmaktadır. Bunlar yaklaşık 200 yıllık bir sürecin sonucunda oluşmuş olup bu sayı H.1112/M.1700'den sonra daha da artacaktır. XVI. yüzyılda Musul ve Kerkük'te faaliyet gösteren 165 vakfın, sancak toplam geliri 1.024.605 akçe idi. XVII. yüzyılda ise gelirlerin toplamı 451.255 akçe olarak tespit edilmiştir.[964]

Tablo 4.6. Musul ve Kerkük Vakıflarında Gelir Oranlarının Dağılımı

Nerede / Gelir Kaynakları	Sayısı	Oran %
Musul		
Tarım İşletmeleri	164	24.04
Meskenler	1	0.14
Ticari Binalar	510	74.78
Sanayi İşletmeleri	7	1.03
Toplam	682	87.55
Kerkük		
Tarım İşletmeleri	77	79.38
Sanayi İşletmeleri	5	5.15
Ticari Binalar	11	11.34
Hayvan Türleri	4	4.12
Toplam	97	12.45
Genel Toplam ve Oran	779	100

Vakıfların denetiminde olan bu kaynakların sürekliğinin yine vakıflarca temin edilmesi (bakımlarla, tamir yoluyla) bölgedeki ekonomik canlılığın muhafazası yolunda büyük bir katkı oluyordu. Şöyle ki, gelir kaynaklarının ekonomik ömrünü tamamlayıp atıl hale düşmesi, hem vakıfları, hem de o kaynaklarda icracı durumunda olanları; ekonomik

[964] BOA.,*TT.d.998*,68-92; *TT.d.195*,142-147; *TT.d.308*,151-192; *TT.d.660*,228-285; *DFE.TD.386*,243-248; *MAD.444*,16-20; TKGM.TADB,*TT.d.120*,98-124; *VAYS.ED.582*,147-151; *TT.d.111*,76-83.

faaliyetlerden dışarı iteceği, belki de vakıf eserlerin metruk hale düşerek, hizmet veremez hale gireceği düşüncesi vakıfların tamir hizmetlerinin önemini açıkça ortaya koymaktadır. Bu hizmetlerin bir önemi daha vardır ki, o da tamir faaliyetlerinin yarattığı alımlar (inşaat malzemesi) ve ödenen ücretlerin bir canlılık sebebi olmasıdır.[965]Vakıfların bulundukları bölge ekonomisine katkıları bunlarla sınırlı değildir. Tablo 4.9'da da görüldüğü gibi Musul ve Kerkük'te bulunan vakıflarda 905 kişi görev yapmaktadır. Bu insanlar vakıfların bulundukları şehirlerde ihtiyaçlarını karşıladıkları için aldıkları yevmiye de bölge ekonomisinde canlılık kaynaklarından birini oluşturuyordu. Çalışan her bir kişinin bir aileyi temsil ettiği ve bir ailenin de 5 kişi olduğu varsayılırsa 4525 kişi vakıf ödenekleri ile geçinmektedir. Bu rakam da XVI. yüzyıl ölçülerinde orta büyüklükte bir belde nüfusuna denktir. Sonuç olarak, ekonomik açıdan bulundukları merkezlerde ekonomik canlılığın kaynaklarından biri olan vakıflar XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı toprakları büyümemesine karşın vakıf sayısı artmaya devam etmiştir. Aynı durum Musul ve Kerkük vakıfları için de geçerlidir. Bu durum Osmanlı ekonomisi içinde vakıfların payını sürekli olarak artırmıştır. XVII. yüzyılda vakıfların genel bütçe içindeki payının ne kadar olduğu bilinmemekle birlikte, vakıf bolluğunun hazineyi zora soktuğu bilinmektedir. [966] Şunu belirtmek gerekir ki Osmanlı topraklarında genel olarak vakıf sayısı artarken XVI. yüzyılda yapılan tahrirlerden sonra, Musul ve Kerkük'teki nahiyeler, kazalar ve köylerde vakıflar ile ilgili bilgilerin azaldığı görülmektedir.

4.6. Vakıfların Amaçları

Bu başlık altında Musul ve Kerkük vakıfları hizmet amaçlarına göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmada kurulan vakıf ya da kurumların nitelikleri, gördükleri hizmetler ve amaçları dikkate alınmıştır. Buna göre Musul ve Kerkük çevresinde halkın öncelikle ihtiyaç duyabileceği ibadet kurumları, eğitim-öğretim kurumları, tasavvuf kurumları, sosyal hizmet kurumlarının vakıf yoluyla tesis edildiği görülmüştür.(Bkz. Tablo 4.7).[967]

[965]Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat EL-Irak Hilal-i El-Ahdi El-Osmani El-Evvel 1534-1623*,217-220; El-Kahwati,*Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyni'l-Osmaniyyin El-Evvel ve s-Sani 1534-1638*,249.
[966]Murad, *Tarihu'l-Irak fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750*,211; Şakir, *Vilayet Musul fi El-Karın El-Sâdis Aşar*,195.
[967]BOA.,*TT.d.998*,68-92; *TT.d.195*,142-147; *TT.d.308*,151-192; *TT.d.660*,228-285; *DFE.TD.386*,243-248; *MAD.444*,16-20; TKGM.TADB,*TT.d.120*,98-124; *VAYS.ED.582*,147-151; *TT.d.111*,76-83.

Tablo 4.7. Hizmet Amaçlarına Göre Musul ve Kerkük Çevresinde Kurulmuş Vakıflar [968]

Hizmet Amaçlarına Göre	Vakıf Yapılar	Sayılan	Oran %
Dini Kurumlar	Camii	17	10.30
	Mescit	52	31.51
	Türbe ve İmamzadegân	37	22.42
	Haremeyn-i ş-Şerifeyn	2	1.21
	Toplam	108	65.44
Eğitim-Öğretim Kurumlar	Medrese	14	8.48
	Mekteb	2	1.21
	Toplam	16	9.69
Tasavvuf Kurumlar	Zaviye	20	12.12
	Tekke	1	0.60
	Toplam	21	12.72
Sosyal ve Beledi Hizmetleri	Hamam	7	4.24
	Köprü	2	1.21
	Diğer Vakıf	1	0.60
	Toplam	10	6.05
Toplam		155	93.94
Zürrî (Aile) Vakfı	Aile	10	6.06
	Toplam	10	6.06
Genel Toplam	165		100

Tablo 4.7'de görüldüğü üzere bu vakıflar hayratı amacıyla kurulmuştur. Arşiv defterlerine göre dini amaçlı olarak kurulan vakıfların sayısı 108'dir. Bu vakıfların diğer vakıflar arasındaki oranı ise % 65.44'tür. İbadet amacını taşıyan vakıflar sayesinde Musul ve Kerkük civarında 17 cami, 52 de mescit yaptırılmıştır. Osmanlı şehir, köy ve kasabalarının en önemli kurumlarından olan cami ve mescitler halkın ihtiyaçları doğrultusunda yerleşim biriminin ilk kuruluşunda veya genişlemesi esnasında oluşturulan vakıf yapılar olmuştur. Bu dini kurumlara yeteri kadar personel tayin edilmiş ve giderleri için çeşitli gelir kaynakları ayrılmıştır.[969] Söz konusu bu hizmet amaçlarına göre sınıflandırılan vakıflar arasında en fazla paya sahip olan % 65.44 vakıf çeşidi dini kurumlar ile ilgili vakıflar olmuştur.

[968]BOA.,*TT.d.998*,68-92; *TT.d.195*,142-147; *TT.d.308*,151-192; *TT.d.660*,228-285; *DFE.TD.386*,243-248; *MAD.444*,16-20; TKGM.TADB,*TT.d.120*,98-124; *VAYS.ED.582*,147-151; *TT.d.111*,76-83.

[969]BOA.*DFE.TD.*386,224; TT.d.*998*,68-88; *TT.d.195*,142-145; *TT.d.308*,177-192; *TT.d.660*,236-269; *MAD.D.20207*,15; *MAD.D.20180*,58; TKGM,TADB,*VAYS.ED.582*,121; *TT.d.120*,102-124; VGMA,*D.608*;*ES.D.165*,147; *D.598*,17; Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyud-i ve Secllat*,*No:1839-5*,56-102;*No:756-6*,56-87;*No:1051-101*,73-74;*Delil Alcevamia ve Almesacid Alturasiyye ve Eseriyye:309;323;320;318.*

Musul ve Kerkük civarında eğitim-öğretim kurumları için toplam 16 vakıf oluşturulmuştur. Bu vakıflardan anlaşıldığına göre bölgelerde faaliyette olan 14 medrese ve 2 de mektep bulunmaktadır. Bölge insanının hem temel eğitim hem de yüksek eğitim ihtiyacını karşılamak için oluşturulmuş olan bu eğitim kurumlarının tüm ihtiyaçları ve giderleri bağlı bulundukları vakıflardan sağlanmıştır.[970]

Tasavvuf kurumları ilgili toplam 21 vakıf oluşturulmuştur. Osmanlıların gittikleri bölgelerde ilk andan itibaren tekke ve zaviyeler çerçevesinde kurulan vakıflar, buralarda Osmanlı varlığının devam ettitirilmesinde; bölgenin sosyal, kültürel, dini ve ekonomik yapılandırılmasında öncü rolü oynamışlardır. Osmanlı Devleti halkın ihtiyaç ve sıkıntılarının giderilmesi için zaviye çevresindeki ziraat alanlarının işletilmesine çalışmışlar. Bu sayede yeni köyler ve kasabalar oluşmaya başlamıştır. Musul ve Kerkük civarında birçok köy adının, derviş veya zaviye isimleriyle aynı oluşu bu düşünceyi desteklemektedir.[971] Musul ve Kerkük'te bulunan eski veya yeni yerleşim birimlerinin köy gibi imarını sağlamak aynı zamanda buralarda yaşayan insanların yaşayış koşullarını rahatlamak amacı ile sosyal ve beledi hizmet amaçlı vakıflar kurulmuştur. Bu tür vakıfların sayısı 10 olup diğer vakıf çeşitlerine göre oranı ise % 6.06'dır.[972] Sonuç olarak Musul ve Kerkük'te kurulan 165 vakfın % 93.94'ü hayır amaçlı kurulmuş olup geri kalan % 6.06'sı aile vakıf kategorisindedir.[973]

Musul ve Kerkük'te çeşitli hizmetlere yönelik birçok vakıf kurulmuş ve bu vakıflar hizmet şartlarını defterlerde belirtilen vakıf gelir kaynaklarından elde edilen gelirler sayesinde yürütmüşlerdir. Vakıf sahiplerinin dönemin sosyal ve ekonomik şartları içerisinde kurdukları vakıfları az veya çok gelir kaynakları ayırmışlar ve bunları kendi mülkiyetlerinden çıkarıp vakfetmişlerdir.[974]

---

[970]BOA.,*TT.d.998*,87-88;*TT.d.195*,142; *TT.d.308*,183; *TT.d.660*,258; *AE.SMST.II.1298*,13;*Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*,,C.4,910-919.
[971]Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahdi El-Osmani El-Evvel 1534-1623*,182-196; El-Kahwati, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyni'l-Osmaniyyin El-Evvel ve s-Sani 1534-1638*,155-156.
[972]BOA.,*TT.d.998*,87;*TT.d.195*,143-144;*TT.d.308*,184-185;*TT.d.660*,260-261;TKGM,TADB,*TT.d.120*,121; Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Secellat No:658-25*,109-110.
[973]TKGM,TADB,*120*,122-123;Divanü'l- Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Secllat No:1051-101*,27.
[974]Albayaty, *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahdi El-Osmani El-Evvel 1534-1623*,218-219.

Bu hayır kurumları incelendiğinde, XVI. ve XVII. yüzyıllarda hem şehir hem de kırsal alanda paralel bir vakıflaşma görülmektedir. Musul ve Kerkük'te kurulan 165 vakfın şehir ve kırsal alana dağılımı şöyledir: (Bkz. Tablo 4.8).[975]

Tablo 4.8. Musul ve Kerkük Kurulan Vakıfların Coğrafi Dağılımı

Coğrafi Merkezler		Vakıf Sayısı	Oran %	Toplam Sayı	Oran %
Şehir Merkezi	Musul	122	73.94	139	84.24
	Kerkük	17	10.30		
Kırsal Alanı	Musul	13	7.87	26	15.76
	Kerkük	13	7.87		
Toplam		165		165	100

Tablo 4.8'de görüldüğü üzere vakıfların % 84.24'ü şehir merkezinde, % 15.76'sı kırsal alanda Kurulmuşmuştur. Yine Musul şehir merkezinde kurulan vakıfların, Kerkük şehir merkezinde kurulan vakıflara oranla oldukça fazla sayıda olduğu da dikkat çekmektedir.

4.7. Vakıfların Yönetimi

Yukarıda belirtilen ve akarat arasında sayılan mal ve hizmet üretim birimlerinin yanında, vakıfların kendisi ve bu sayede kurulan yapılar birer hizmet merkezleridir. Vakıflar ve vakıf eliyle kurulan kurumların hizmetlerini sürdürebilmesi için çeşitli görevlilere ihtiyacı vardı. Osmanlı Devleti'nde de diğer Türk ve İslam devletlerinde geçerli olan vakıf yönetim sistemi sürdürülmüştür. Vakıfların başında kadının onayı ile atanan ve vakfın yöneticisi durumunda olan "mütevelli" ler bulunurdu. Vakfın şartlarına uygun olarak şer'i hükümler gereğince vakıf işlerinin idare edilmesi, vakfın haklarının korunması, vakıf gelirlerinin nasıl sarf edileceğini, taşınmaz malların kiraya verilmesi, artan vakıf gelirinin tasarruf gibi görevleri yürütmekle mükelleftiler.[976] Genelde vâkıf tarafından belirtilen görevlilerin çeşidi ve sayısı, vakfın faaliyet gösterdiği alana, vakfın büyüklüğüne ve vakfın ekonomik durumuna göre değişmektedir. Vakıf kurumlarında çalışan personeller

[975]BOA.,*TT.d.998,*87;*TT.d.195,*143-144;*TT.d.308,*184-185;*TT.d.660,*260-261;TKGM,TADB,*TT.d.120,*121; Müdiriyyet El-Evkaf El-Amma fi MuhafazetNineva,*Sicill-i Muhtacin No:405,*74;*498,*56-57; Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *Müdiriyyet El-Kuyûd-i ve Secellat No:658-25,*109-110; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye,*,C.4,910-919.

[976] Köprülü, M.F.(1983),*İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, 374-375.

maaşlarını bağlı bulundukları vakıftan almakta ve bu sayede vakıflar yöre insanı için bir gelir ve geçim kapısı hâline gelmekteydi.[977]

Musul ve Kerkük kayıtlarına göre toplam sayıları 905 kişi olan 34 çeşit görev tespit edilmiştir. Bu görevlilerin sayıları ve aldıkları ücretler vakıftan vakfa değişebilmektedir. Aşağıda XVI. ve XVII. yüzyıllarda Musul ve Kerkük civarında kurulan vakıflarda çalışan personeller sayısal olarak gösterilmiştir. (Bkz. Tablo 4.9).[978]

[977]Keleş, H.(2006), *Erzurum Vakıfları H.988(M.1580-1581) Tarihli Evkâf Defterine Göre*, Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık,75.

[978]BOA.,*DFE.TD.386*,243-248; *TT.d.998*,68-92; *TT.d.195*,142-147; *TT.d.308*,151-192; *TT.d.660*,228-285; *MAD.D.20207*,1-21; TKGM,TADB,*VAYS.ED.*582,147-151; *TT.d.*111,76-83; *TT.d.120*,98-124; Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, *D.1051.101*,73-74; *D.758.*6,56-87; *D.1839.5*,56-102; *D.1475.8*,12; *D.5169.C12*,70; *D.5169.S.201*,18; VGMA.,*D.598/12*,18-19.

Tablo 4.9. Vakıf Kurumlarında Çalışan Personel Sayıları Dağılımı

Vakıflarda Çalışan Görevliler	Sayıları
Mütevelli	53
İmam	84
Hatip	17
Hafız	19
Müezzin	66
Muallim	5
Nazır	29
Ferraş	40
Cabi	12
Hademe	41
Tabbâh	13
Şeyh	7
Müdrris	4
Kâtip	24
Rekabe	70
Revgan ve Hasır	160
Cüzhân	112
Türbedar	69
Saka	11
Habbâz	3
Ma'ruf	7
Vaiz	3
Meremmet	11
Aşirhan	17
Siyer hân	2
Mum	4
Tezin Camii	2
Kayyım	1
Çerağı	6
Molla	1
Sure-i Yasinhân	1
Sure-i Tebârekhân	2
Sure-i Enam	1
Meşihat	8
Toplam	905

H.926-1112/ M.1520-1700 tarihleri arasında Musul ve Kerkük'te kurulan 165 vakıf müessesesinde toplam 905 kişiye görev verilmiştir. Ayrıca bu görevlilerinin ücretleri de çalıştıkları vakfın gelirine göre değişmiştir.[979] Tabloda görüldüğü gibi, belgelerde yer alan vakıflarda en fazla revgan ve hasır işleriyle ilgili görevlilerin görevlendirldiği görülmekte olup bu sayı toplamda 160 kişidir. Vakıflarda ikinci olarak en çok istihdam edilen görevli ise cüzhân, üçüncü sırada yer alan görevliler ise imamlardır. Kurulan mescit ve camilerde imamet vazifesini yürüten imamlar diğer vakıf görevlilerinden sayıca fazla durumdadırlar. Vakıflarda çalışan personelin bir kısmı nazır, kâtip, mütevelli gibi vakıfların hukuki

[979]Mesela camiler konusunda; Nureddin Şehit camii imamının ücreti (cihet) H.932/M.1526'da 4 akçe idi, pek çok mescitlerde; örnek Şeyh Muhammed b. Hilâl mescidi imamının ücreti ise 1 akçe arasında değişmektedir.BOA.,*TT.d.998,*86-88.

işlemlerine yerine getirirken bir kısmı da eğitim-öğretim, imamet gibi bilfiil vakıf hizmetlerini yürütmekteydiler. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Musul ve Kerkük'te kurulan vakıf görevlilerin dağılımında da bu görevliler yer almaktadır. (Bkz. Tablo 4.10).[980]

Tablo 4.10. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Musul ve Kerkük Vakıfların Dağılımı

Vakfın Türü	Bulunduğu Yer	Sayı	Toplam Sayı	Oran %
Camii	Musul	12	17	10.30
	Kerkük	5		
Mescit	Musul	52	52	31.52
	Kerkük	-		
Medrese	Musul	11	14	8.49
	Kerkük	3		
Sıbyan Mektep	Musul	2	2	1.21
	Kerkük	-		
Zaviye	Musul	12	20	12.12
	Kerkük	8		
Tekke	Musul	-	1	0.61
	Kerkük	1		
Türbe ve İmamzadegân	Musul	31	37	22.42
	Kerkük	6		
Sosyal ve Beledi Hizmetleri	Musul	6	10	6.06
	Kerkük	4		
Haremeyn-i ş-Şerifyn	Musul	1	2	1.21
	Kerkük	1		
Aile Vakfı	Musul	6	10	6.06
	Kerkük	4		
Toplam		165		100

Bu kurumlarda idari görevlilere tahsis edilen ücretler konusunda belli bir standart yoktu. Her vakfın ayrı bir ücret kategorisi ve ödeme şekli bulunmaktaydı. Musul ve Kerkük'teki vakıf müesseselerinin tamamına yakını dini amaçlı vakıflardır. Ancak, zaviyelere bağlanan vakıf gelirlerinin gelen-geçen yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak için sarf edilmesi, bu müesseselerin hem dini hem de sosyal yardımlaşma bakımından hizmet verdiklerini göstermektedir. Bundan dolayı zaviyeleri sadece birer dini kurum olarak değil, aynı zamanda sosyal boyutu olan kurumlar olarak değerlendirmek daha doğru olur.[981] İşte bu vakıf eserler, Musul ve Kerkük şehrinin imarında önemli bir yer tutarak şehir hayatının gereği olan dini ve sosyal yapıların kurulmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca, birçok

[980]BOA.,*DFE.TD.386*,243-248; *TT.d.998*,68-92; *TT.d.195*,142-147; *TT.d.308*,151-192; *TT.d.660*,228-285; *MAD.D.20207*,1-21; TKGM,TADB,*VAYS.ED*.582,147-151; *TT.d.*111,76-83; TKGM,TADB,*TT.d.120*,98-124; Dinanü'l-Vakıf-ı Sünni, *D.1051.101*,73-74; *D.758*.6,56-87; *D.1839.5*,56-102; *D.1475.8*,12; *D.5169.C12*,70; *D.5169.S.201*,18;VGMA.,*D.598/12*,18-19.
[981]Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,390.

kişiye istihdam imkânı sağlaması bakımından da Musul ve Kerkük açısından bu müesseselerin önemi büyüktür.[982]

4.8. Mahalleler ile İlgili Vakıflara

Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşman bir topluluğun yaşadığı yerdir. Osmanlı döneminde ismi ile aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimi olarak da tanımlanabilir. Şehirlerde en temel birim olan mahalleler genellikle dini kurumların ya da pazarların çevresinde oluşmaktaydı. Her mahalle, kendi gelenekleri ve hayat tarzı ile ayrı bir topluluktu. Mahallenin sakinleri dini inanç, ekonomik meşgale ve komşuluk ilişkileriyle bir birlerine bağlanmışlardı. İbadet, eğitim, tasavvuf kurumlar topluluğun merkezini oluşturur burası gerektiği zaman mahallelerinin ortak çabalarıyla genişletilebilirdi.[983] Şu halde mahalle, şehir hayatının fiziki merkezi olduğu kadar belirli bir millet, lonca ya da tarikatın yerel bir birimiydi. Her mahalle kendi cami, mescit, okul ya da zaviyelerine sahipti. Bu ortak kurumlar varlıklarını vakıflar yoluyla sürdürüyorlardı.[984] Yani şehirlerin teşekkülü ve inkişafında vakıfların büyük önemi bulunmaktaydı. Osmanlı şehirleri bir vakıf eseri olan camilerin etrafında oluşmaktaydı. Şehir yapısının en temel birimi olan mahalleler de yine bu yapıların etrafında ortaya çıkarak gelişmekteydi.[985]

Musul ve Kerkük için de durumu bu açıklamalardan farklı değildi. Mahalleler aşiret, kavim veya şahıs ya da şehirde bulunan cami veya mescit adlarıyla isimlendirilmişlerdir. Osmanlı şehirlerinin mahalle sayısı kentin büyüklüğüne göre değişirdi.[986] Musul ve Kerkük merkezinde veya merkez dışında kurulan 165 vakıf söz konusu mahallelere dağılmıştır, aşağı tabloda Musul ve Kerkük bölgesinde vakıfların mahallelere dağılımı verilmiştir. (Bkz. Tablo 4.11) [987]

---

[982]Gündüz, *a.g.e.*,397.
[983] Alkan, *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*,274; Ergenç, Ö.(1981),*"Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler"*, VIII. Türk Tarih Kongresi sunuldu, Ankara,1271.
[984] Alkan, *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*,274; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,85.
[985] Alkan, *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*,274-275.
[986] Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul* Eyaleti,111;Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,85.
[987] El-Ömeri, *Münyetu'l-Üdeba fi Tarihü'l-Musul El-Hadba*,3-99-126.

Tablo 4.11. Musul ve Kerkük Vakıflarının Mahallelere Dağılımı

Vakfın Adı	Mahalleler	Şuan Mahalle adı	Açıklama
Bina-ti İmam Hasan	Musul / Eski Kale	Suku'l-Alsağaha	
İmam Avneddin b. İmam Hasan	Avneddin	İmam Mahallesi	
Muhammed El-Bahır	Muhammed El-Bahır	İmam El-Bahır	Şehrin Batısında
İmam Muhsin b. İmam Hasan	Eski Kale	Baştabya	
İmam Ali b. İmam Ali El-Hadi	Eilvan	Kantara Mahallesi	Babu'l-Abyad
İmam Zeyd b. Ali	Eilvan	Kantara Mahallesi	Babu'l-Abyad
Şah Zennan	Suku'l-El-Gazal	Hamam Almanuqușha	
Pençe-i Ali	Musul'un Suru dışında	İbnü'l-Esir Ceddesi	Şehrin Kuzey tarafında Merkezi Lisesi yakınında
Hayrü'l-Nessac	Muhammed El-Bahır	Elmuşahde Mahallesi	
Sitti Nefise Bint-i İmam Zeyd	Muhammed El-Bahır	Hamam Sarayın de	
İmam Yahya b. Ebu'l-Kasım	Eski Kale	Baştabya	Şehrin Kuzeyinde
Fatıma El-Suğra Bint-i İmam Hüseyin	Eski Kale	Baştabya	
Şeyh Kazibü'l-Ban	Sur dışında	Rası aljada	Şehrin Batısında, yönetim stadyumu' ne yakın
İmam Abdurrahman b. İmam Hasan	Kara Saray	Kara Saray	
İsa Dede	Kara Saray	Dika Barka	
İmam Abdullah b. Emirül Müminin Ömer	Sur dışında	Karye Tel Şhaeir	
Nuri Camii			Camii Kebir Mahallesinde
Nebi Şit Camii			14 Ramazan Sok. Vakıflar Müdürlüğü Yanı
Nebi Cercis			Babü'l-Nebi
İmam Kasım	Kerkük / İmam Kasım	İmam Kasım	Kale dışında
Ali Beg Celali	Begler Mahallesi	Begler Mahallesi	
Han Ahmet	Han Ahmet	Han Ahmet	Kale dışında [988]
Sultan Saki	Tisin Mahallesi	Tisin Mahallesi	

XVI – XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı hâkimiyeti ile şehirde imar faaliyetleri iki farklı şekilde devam etmiştir. Bunlardan birincisi nüfusu artmasına paralel olarak, yine cami ve mescit merkezli mahallelerin oluşumu, ikincisi ise ibadet dışındaki sosyal ve ekonomik ihtiyaçları karşılayacak her türlü sosyal tesisin yapılma sürecidir.[989] Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Musul ve Kerkük'ün gelişimi de mahalleler çerçevesinde

[988] TKGM,TADB, *TT.d.111*,27-28; Divanü'l- Vakıf-ı Sünni, *Cevâmi Kerkük No:323,318*.
[989] Şakir, *Vilayet El-Musul El-Osmaniye fi El-Karın El-Sâdıs Aşar*,154-155; El-Kahwati, *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyni'l-Osmaniyyin El-Evvel ve s-Sani 1534-1638*,159-160.

olmuştur. İncelenen arşiv belgelerine göre bu mahallelerde vakıf faaliyetleri çerçevesinde görev alan kişilerin sayısı tablo 4.12'de izah edilmiştir.(Bkz. Tablo 4.12)

Tablo 4.12. Musul Mahallelerinde Görev Yapan Vakıf Görevlileri

Nerde	Mahalle adı	Görevliler		
		H.946/M.1540	H.965/M.1558	H.983/M.1575
Musul -Sincar	Ribat	1 İmam		
Musul	Babü'l-Irak 1		4 İmam 4 Müezzin Halife [990]	
	Dar-ı Hacı Ahmet			
	Çihâr-i Suk	İmam Müezzin		
	Nadgar			
	İmam Efendi			
	Şeyh Hasan Bakri	3 İmam 2 Müezzin [991] 1 Hatib [992]	2 İmam 3 Müezzin	2 İmam
	Akaba	İmam Hatib [993] Müezzin [994]	2 İmam	3 İmam
	Dar-ı Hoş	İmam		
	Şeyh Muhammed Hilal	5 İmam 2 Müezzin [995]		
	Minare-i Mahcume	İmam Müezzin [996]	İmam [997]	
	Bağdadi [998]	İmam		
	Cemmâs	3 İmam [999]	5İmam[1000]	2 İmam 2 Müezzin[1001]
	Kara Tepe	İmam [1002]	İmam [1003]	İmam Müezzin [1004]
	Eski Kale	İmam		
	Mahalle Nebi	İmam [1005]	2 İmam [1006]	
	İmam Zeyd Veled-i Ali		İmam Müezzin [1007]	

[990] BOA.,*TT.d.308*,24-26.
[991] BOA.,*TT.d.998*,72.
[992] BOA.,*TT.d.195*,24-25.
[993] BOA.,*TT.d.998*,72.
[994] BOA.,*TT.d.660*,24-27.
[995] İsimler arşiv defterlerinde kayıt olunmamış.BOA.,*TT.d.998*,72.
[996] BOA.,*TT.d.998*,72
[997] BOA.,*TT.d.308*,21-22.
[998] BOA.,*TT.d.998*,64-72.
[999] BOA.,*TT.d.195*,14.
[1000] BOA.,*TT.d.308*,18.
[1001] BOA.,*TT.d.660*,24.
[1002] BOA.,*TT.d.195*,17.
[1003] BOA.,*TT.d.308*,21.
[1004] BOA.,*TT.d.660*,28-29.
[1005] BOA.,*TT.d.195*,19.
[1006] BOA.,*TT.d.308*,23.
[1007] BOA.,*TT.d.308*,23.

Musul	Babü'l-Irak 3 [1008]		3 İmam 3 Müezzin	
	Elmehdeyin			
	Şeyh Şareffiddin			
	İsa Dede			
	Ömer Ebu Kasım			
	Elşüvarbe			
	Hayeti		İmam	2 İmam
	Al-Harbavi			
	Şah			
	Sayfü'ı-Burj			
	Lasuni	İmam		
	Esfel Lasuni		Müezzin	
	Tarık			
	İmam Muhammed			
	Kale Mahallesi			
	Dergâh Mahallesi			
	Kerkükli Mahallesi			
	Babü'l-Irak 2		1 İmam 2 Müezzin	
	Yehudiyin			
	Al-Hatım [1009]		İmam	

Tablodan anlaşılacağı üzere araşyırma konusu dönemde Musul'da 36 mahalle tespit edilmiş olup bunları 31'i Müslüman, 3'ü Hıristiyan mahallesi, 2'si ise Yahudi mahallesidir.[1010] Ayrıca Kerkük'te de Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi vardır. Söz konusu dönemde mahallerden çok köy veya mezraların kaydedildiği görülmektedir.[1011] Netice itibariyle, XVI-XVII. yüzyıldan sonra Musul ve Kerkük'e idari açıdan bağlı olan birimler gelişmiş ve şehir ve kasabalar vakıf hizmetlerinde büyük faaliyetler göstermeye başlamıştır. Vakıflar, sosyal ve ekonomik hizmet veren kurumlar olmalarından ötürü Musul ve Kerkük'ün gelişiminde önemli rol oynamışlardır.

4.9. Vakıf Arazileri

Osmanlı sultanları cami, mescit, hayır kurumu yapımında ve bunlara vakıflar tahsis etme konusunda birbirleri ile yarışmışlardır.[1012] Osmanlılar H.920/M.1514 yılından sonra Arap

[1008] Bu mahalle adı Babü'l-Irak mahallesinin 3'e bölünmesi sonucu oluşan üçüncü mahalledir.BOA.,*TT.d.308*,26-27.

[1009] Bu mahalle yeri ve isminin hakkında bir bilgiye ulaşamadık. BOA.,*TT.d.308*,30-31; Şakir, *Vilayet El-Musul El-Osmaniye fi El-Karn El-Sâdis Aşar,*122-129; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,87-95.

[1010] Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,87-96-123; Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*,111-117.

[1011] *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri 1525-1919*,36

[1012] Es-Salâbî, A. (2001). *ed-Devletü'l-OsmâniyyeAvâmilu'n-Nuhûz ve Esbâbu's-Sukût***,** B.1, Kahire: Dâru't-Tevzî ve'n-Neşru'l-İslâmiyye, 139; Şelbî, A. (1986). *Mevsû'atu't-Târîhi'l-İslâmiyyeve'l-Hâdârati'l-İslâmiyye*, Kahire: Mektebetü'n-Nahza, 854.

bölgelerinin çoğunda hâkimiyeti ele aldıklarında[1013] Osmanlı Devleti'ndeki sultanların ve valilerin vakıf kültürüne olan ilgilerinden dolayı vakıf alanları bu bölgelerde genişlik kazandı.[1014] Ayrıca Osmanlılar, hâkimiyetleri altında olan topraklardaki vakıfların değerini bilerek onları koruyarak vakıfları devam ettirmişler ve Vakıfların muhafazası için onları vakıf sicillerine (defterlerine) kaydetmişlerdir.[1015] Bu bağlamda Osmanlılar Irak'ı H.922 / M.1516'da fethettikten sonra Musul, Kerkük ve Kuzey Irak'ta var olan vakıfları da korumuşlardır.[1016] Vakıflara ve onların mali varlıklarına dokunmamışlardır. Böylece bu vakıflar camilere, mescitlere, medreselere ve zaviyelere yaptıkları yardımları devam ettirmişlerdir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin vakıf hükümlerinin uygulanması konusunda sıkı denetimde bulunmaktaydı.[1017]

Osmanlı döneminde arazi tahrirleri ile birlikte, tahriri yapılan bölgenin vakıflarını ve bu vakıf gelir kaynaklarını gösteren evkaf tahrir defterleri de hazırlanırdı. İşte bu evkaf tahrir defterlerinden, vakıfların cinsini, fiilen görev başında bulunan görevlilerle aldıkları ücretleri, vakıflara bağlanan kaynakları, taşınır ve taşınmaz malları ve bu kaynaklardan beklenen yıllık geliri öğrenmek mümkün olmaktadır.

4.9.1. Vakıf Arazilerinin Mülkiyeti

Osmanlı Devleti yeni coğrafyalara hâkim olduğunda bütün arazileri ve öşür gelirlerini kayıt altına alırdı.[1018] Ayrıca orada bulunan nüfusu ve hane sayısını da defterlere kaydederdi.[1019] Yani koyulacak olan vergi miktarını belirlemek için arazilerin ölçümü ve yıllık olarak nüfus vegelir hesaplaması yapılırdı.[1020] Yine "tahrir" defterleri olarak bilinen defterlere arazilerin yüz ölçümü kaydedilirdi.[1021] Osmanlılar Irak'a hâkim oldukları zaman

---

[1013] Osmanlıların doğuya yönelmeleri ile alakalı tafsilatlı bilgi için Bkz.: Rasim, A. (1330),*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, C.1, İstanbul: Şems Matbası, 251-270-271; ez-Zeydî, M. (2006) ,*Mevsû'atu't-Târîhi'l-İslâmiyye (Osmanlı Devri)*, Ürdün: DâruÜsâmeli'n-Neşr, 25.

[1014]Ed-Devrî, A. (2007) , *Evrâkunfi't-Târîhve'l-Hadâra*, B.1, C.2, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 252-253.

[1015] EL-Zawahreh, T. (1992), *ReligiousEndowmentsandSocial Life in theottomanProvince of DamascusInTheSixteenthandSeventeenthCenturies*, Ürdün, 89.

[1016] El-Ömerî, *Münyetü'l-Üdebâ fî Târîhi'l-Mûsuli'l-Hadbâ*, 94.

[1017] El-Ömerî, *a.g.e.,* 94; EL-Zawahreh, *a.g.e.,* 91.

[1018] Savaşmadan önce ahalisi teslim olan yerlerde araziler sahiplerinde kalır ve bu arazilerin sahipleri yerleri için öşür vergisi öderlerdi. Bkz.: Pamuk, *Et-Târîhi'l-Mâlîli'd-Devleti'l-Osmâniyye*, 147.

[1019]Beyat, *Dirâsâtün fî Târîhi'l-'Arabfi'l-'Ahdi'l-'Osmânî,*110; el-Azzavi,A.(1949),*Tarihü'l-Irak,* C.IV, Bağdat,36.

[1020] Bayat, F. (2008),*Bağdât min Hilâli Vesâiki'l-Arşîfi'l-'Osmânî*, Takdim: Halit Eren. İstanbul: Merkezi al'abhath Tarih ve Alfunun,12; Arazi sahipliği ile ilgili daha fazla bilgi için Bkz.:İnalçık, H. (2007*), et-Târîhi'l-İktisâdiyye ve'l-İctima'iyye,*C.1,(Cev**.**Abdullatif Haris). Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 175.

[1021] Bu defterler Özel ve kamuya ait mülklerin kaydedilip, nüfusun ve idari bölgelerin hesaplamalarının yapıldığı evraklardır. Bkz.*111 Numarali Kerkük Livasi Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri),* 3.

da tımar arazileri, vakıf arazileri ve özel arazileri devralmuışlar fakat Irak'ta harap olmuş köylerle ve çökmüş bir ziraatla karşılaşmışlardır.[1022]

Osmanlıların Irak arazileri konusundaki siyaseti, Avrupa'da yönetimi altına aldığı bölgelerdeki arazilerden farklılık arz etmekteydi. Avrupa'daki araziler konusunda askerî fetih kuralları uygulanarak, arazilerin hepsi devlet malı olarak mîrî arazi kabul edilirdi. Fakat askerî kuvvet ile hâkimiyet altına alınmış olmasına rağmen İslamiyet'in yaygın olduğu bölgelerde uygulanan kurallar farklıydı. Çünkü nüfusun çoğunun Müslüman olduğu bölgeler "daru'l-islam" kabul edilmekteydi. Buna karşılık Avrupa'daki nüfusun çoğunluğunun gayr-i müslim olduğu bölgeler "daru'l-harb" kabul edilmekteydi.[1023]

Osmanlı Devleti, hâkimiyeti süresince İslami kurallara ve maslahatlara uygun bir yönetim anlayışı sürdürmüştür. Ziraatla alakalı vergilere yeni bir şey eklemedikleri gibi İslamî kurallara uygun olan arazi dağıtım yöntemini de değiştirmemişlerdir. Böylece bu topraklardaki araziler önceki asırlarda bulunduğu hal üzere devam etmişlerdir.[1024]

Osmanlılarda arazilerin sahipliği meselesinde ise vakıf arazileri kendi içerisinde şu şekilde ayrılmaktaydı:

1- Mîrî araziler devlete ait topraklardır. Bunların asıl sahibinin Osmanlı sultanı olmasından dolayı "el-arazi's-sultâniyye" (Sultana ait araziler) de denilmektedir. Bu arazilerin gözetimi sultanın sorumluluğu altındadır.[1025] Istılahî olarak ise bu arazilere "mîrî" denilmektedir. Bu ifade, emire ait anlamındaki (أميري) kelimesinin kısaltılmış halidir. Emir lafzı ile kastedilen ise İslam devletinde Müslümanların lideridir.[1026]

2- Şahısların sahip olduğu araziler; satma veya vakfetme hakkına sahip kişilerin elinde bulunan topraklardır. Osmanlı Devletinin hâkimiyeti altına aldığı yerlerde bu araziler öşür

---

[1022] El-Kahwati, *Târîhü'l-IrâkBeyne'l-İhtilaleyni'l-Osmâniyyîne el-Evvel ve's-Sânî 1534-1638*, 360.
[1023] Murad, *Tarihü'l-Irak fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750*, 289-290.
[1024] El-Kahwati, *Târîhü'l-IrâkBeyne'l-İhtilaleyni'l-Osmâniyyîne el-Evvel ve's-Sânî 1534-1638*,362; Şakir,*Vilâyetü'l-Mûsulfi'l-Karni's-SâdisAşrDirasetün fî Evzâuhâ's-Siyâsiyyetive'l-İdâriyyeti ve'l-İktisâdiyyeti*,152.
[1025]Mîrî arazi ile ilgili daha fazla bilgi için Bkz.Şakir,. *Vilâyetü'l-Mûsulfi'l-Karni's-Sâdis AşrDirasetün fî Evzâuhâ's-Siyâsiyyetive'l-İdâriyyeti ve'l-İktisâdiyyeti*,152; Sâhilî Oğlu, H.(2000),*Min Tarih Al'aqtarAlearabia fi AldiOsmani,* İstanbul: Merkezi Al'abhath Tarih ve Alfunun,503; Cuma, M.(1985), *Eyalet Dimişk***,** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,Şam Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Şam,127.
[1026]Lorimer, J. G., *Delîlu'l-Halîc el-Kısmu'l-Coğrâfî***, (**Çev. Mektebi Hâkim Katar), Doha, 1055; el-Cevâhîrî, İ.(1978), *TârîhüMüşkileti'l-Arâzîfi'l-Irâk*, Bağdat,16-17; Luteski,V.(1971),*Târîhu'l-Aktâri'l-'Arabiyyeti'l-Hâdîs,*(Çev. Afife el-Bustânî), Moskova: Dâru't-Takaddüm, 9.

ve haraç vergileri verilmek şartı ile özel mülk statüsü korunarak sahiplerine bırakılmıştır.[1027]

3- Vakıf arazileri ise; vakıf olarak bağışlanmış geniş arazilerdir. Bu araziler vergilerden muaftır.

4- Umumi araziler ise; sahipliği belirli bir şahsa ait olmayıp orada oturanların hepsinin tasarrufunda bulunan topraklardır. Osmanlı yönetimi Irak'taki umumi arazileri çiftçilerden alıp mîrî arazilere katmaya çalışmıştır.[1028] Ayrıca sürüleri otlatmak için verilmiş umumi otlak statüsündeki araziler de umumi arazi olarak tahsis edilmiştir.[1029]

4.9.2. Vakıf Arazileri Kökenleri ve Çeşitleri

Osmanlı Devletinde vakıf arazileri iki ana gruba ayrılmaktadır ve aynı durum H.941/M1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından Osmanlı sınırlarına dahil edilen Irak bölgesindeki vakıflar için de geçerlidir. Bu topraklar mîrî (sultânî) vakıf arazileri ve kişilere özel vakıf arazileridir.[1030]

Sultanî vakıf arazileri, sultana ait arazilerden olup emîrî veya mirî olarak da bilinmektedir. Bu isimlendirmenin nedeni, hâkimiyeti altındaki toprakların Osmanlı sultanının sorumluluğu altında olmasıdır. Bu kısım araziler bazı emîrî arazilerden ayrılarak sultanın emri ile belirli bir surette vakfedilir, bazen de geliri vakfa aktarılan vakıf arazisi gibi sultanın izni ile ve belirli bir şekilde kişilere tahsis edilirdi.[1031] Bu arazilerden alınan öşür ve zorunlu vergiler, sultanın veya sultanın bu hususta izin verdiği kişilerin belirlediği gibi vakfedilirdi.[1032] Bu tarz vakıflar ve araziler genellikle Mekke ve Medine (Haremeyn)'deki araziler, camiler, mescitler, zaviyeler, evliya ve salih zatların makamının bulunduğu yerler veya diğer pek çok hayır işleri ile alakalı vakıf arazileridir.

[1027] Murad, *Tarihü'l-Irak fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750*, 205; İnalcık, *et-Târîhi'l-İktisâdiyyeve'l-İctimaiyye*, 222-223.
[1028] El-Kahwati,*Târîhü'l-IrâkBeyne'l-İhtilaleyni'l-Osmâniyyîne el-Evvel ve's-Sânî 1534-1638*, 374; Luteski, *Târîhu'l-Aktâri'l-'Arabiyyeti'l-Hâdîs*,10.
[1029]Rifat, H. (1327), *Yeni ve Mükemmel Malumât-ı Kânûniye*, İstanbul: Dersaadet, 314-315.
[1030]Pakalın, M.(1946), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 70-71.
[1031]Pakalın,*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*,C.1,71; el-Hâlid, H., el-Ezrî, M.(1980),*TârîhuAhkâmi'l-Arâzîfi'l-Irâk***,** Bağdat: Dâru'r-Reşit, 58.
[1032] El-Hâlid, *TârîhuAhkâmi'l-Arâzîfi'l-Irâk,* 58.

Bu araziler dini kurallara uygun yapılmış bir vakıf sayılmaz. Dinen bu tarz arazilere irsâd, el-vakfu'l-irsâdî veya tahsis edilmiş vakıf arazileri denilmektedir. Bu araziler mülkleri ile vakfedilmediği için dinen doğru bir vakıf değildir. Sadece onun kullanımı ve gelirleri vakfedilmiştir.[1033] Şer'i hüküm ise malın yararlanma hakkını değil de kendisinin elde bulundurulmasını şart koşar. Çünkü faydalanma hakkının sınırlandırılması veya vakfedilmesi dinen uygun değildir. Fakat şöyle şer'i hükme uyumlu hale gelmiş olur: Burada vakfedilen yerden faydalanılan şeyler değildir. Vakfedilen belirli bir şekilde tahsis edilmiş hazine gelirleridir. Bu durum da Beytulmalin harcamalarından sayılır. Osmanlı Devleti'ndeki vakıf arazilerinin çoğunun bu şekilde olduğu görülmektedir.[1034] Emîrî arazilerin gözetimi Beytulmal'e aittir. Hiç kimsenin onda tasarrufta bulunma hakkı yoktur veya sultanın kendisinin ya da onun izin verdiği birisinin dışında faydalanma şartları ve gelirleri belirlenmiş arazinin vakıf durumunu değiştirme yetkisi yoktur. Sadece sultan ve onun izin verdiği kişi vakfı değiştirebilir, dönüştürebilir veya gelirleri ve faydalanma hakkını tekrar elde edebilir. Bu durum sadece vakfedilmiş emîrî arazide olur. Normal olarak vakfedilmiş arazilerde ise kanuni hükümler ve muameleler şer'i maslahatlara dayanan hükümlere ve vakıf şartları konumunda kabul edilen sultanın özel isteklerine dayanmaktadır. Çünkü bu durum, şahısların vakfettiği özel vakıf arazilerindeki vakfedenin şartlarına benzemektedir.[1035]Mahsulünden elde edilen öşür gelirlerine göre emîrî vakıf arazilerinden, ağaç ve üzüm ekilmiş arazilerden alınan gelir oranına kıyaslanarak ya aynısı ya beşte biri ya da daha fazlası alınmaktadır. Bu durum arazinin sulanma yöntemine göre değişmektedir. Şayet bu arazi sürekli yağmur ve nehirle sulanıyorsa o zaman alınan mahsulün çeşidine veya bunun dışındaki başka bir duruma göre arazinin gelirinden alınmaktadır. Irak topraklarından alınan da buna benzer bir vergidir. Bu kazançlar üstü örtülü, tuğlalı yapılardan, harman yerlerinden, otlaklardan, ormanlardan alınan vergilere, tapu bedeli ücretine ve bunların dışında emîrî arazilere uygun düşen diğer senelik zorunlu vergilere benzemektedir.[1036]

Vakfedilmiş araziler üç kısma ayrılmaktadır. Bunların birincisi gözetimi beytulmalin elinde olup idari işleri idare eden bir mütevelli sorumluluğunda bulunan gelirleri hayır yoluna bağışlanmış vakıf arazisidir. Satımı sırasında tapu sisteminde özel kanun ve

[1033]Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1, 76.
[1034]Pakalın, *a.g.e.*,76.
[1035]Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1,71.
[1036]Pakalın, *a.g.e.*,76; El-Hâlid, el-Ezrî, *TârîhuAhkâmi'l-Arâzî fi'l-Irâk*,56.

hükümler uygulanan arazi çeşidine uyum sağlamaktadır. Bu hükümler sadece emire ait araziler ile aynıdır.[1037]

İkincisi: Gözetimi beytulmalin elinde olup vergi ve öşür gelirleri beytulmale giden arazidir. Fakat bu arazide tasarruf hakkı belirli bir şekilde sınırlanır. Öşürleri ödenir ve gelirlerinden faydalanılır. Bu gelirler genellikle medrese, medresedeki hoca ya da zaviye (tekke)'deki şeyh için kullanılır.

Üçüncüsü: Gözetimi beytulmalin elinde olup vergi ve öşür gelirleri sultanın veya devletin belirlediği özel bir maslahat için kullanılır. İdaresi, ekimi ve sorumluluğu beytulmale aittir. Medreseye, camiye veya bir hayır kuruluşuna vakfedilmiştir.[1038] Bu vakıf arazisinin vakıflığının artırılması azaltılması ya da vakıflık şartlarının değiştirilmesi mümkündür. Bunlar İslam hukuku âlimlerinin cevaz verdiği uygulamalardır. Ancak bu araziler alım ve satım muamelelerine uygun değildir.[1039] Ayrıca bu çeşit araziler içerisinde "tahsisât" olarak isimlendirilen sultana ait vakıflarda vardır. Bunlar da ikiye ayrılır.

Birincisi: sultana ait vakıfların tahsisatlarıdır. Beytulmalin gelirlerinden bir kısım mallar tahsis edilir, bu mallar beytulmalin harcaması kabul edilerek okul öğrencilerinin barınma ve iaşelerinde kullanılır. Sultan veya sultanın izin verdiği bir kişi tarafından vakfedilmiş sultana ait vakıfların içerisinde okullar, camiler, mezarlıklar ve çeşmeler de yer almaktadır. Bu işler için tahsis edilmiş mallar tahsis edildiği şekilde kullanıldığında doğru bir vakıf olarak kabul edilir. Bu gibi vakıflarda vakıf şartlarına riayet etmek zorunlu değildir. Maslahatın gerektirdiği şekilde bu vakıfların şartlarını artırma veya eksiltme sultanın hakkıdır. Fakat vakfı başka bir şekle dönüştürmek mümkün değildir. Yani gelirleri başka bir şekilde harcanmaz. Çünkü bu tahsis edilen malların vakfedilmesindeki temel amaç beytulmalin sorumlu olduğu Müslümanların maslahatları ile ilgilidir.[1040]

İkincisi: Beytulmalin harcaması gerekli olmayan meselelerde beytulmale ait mallardan tahsis edilen kullanımlardır. Bu gibi araziler, sultanın veya başka bir kişinin sultanın izni ile belirli bir şekilde dinen hakkı olmayan bir kişiye tahsis ettiği emirî arazilerdir. Bu

---

[1037]Şükrîc, N. M. (1971),*el-Fethu'l-Osmânî ve İntişâru'l-İslâm ve Neşetü'l-Müessesâtü'l-İslâmiyyefi'l-Bosnâve'l-Hersek (Yugoslavya) fi'l-Karneyni'l-Hâmise Aşer ve's-Sâdise Aşar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bağdat,69.
[1038]Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1,71.
[1039]Pakalın*, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1,76.
[1040]Pakalın, *a.g.e.*, 76.

durumda diğer Müslümanların hakkına girilmiş kabul edilir. Bu tarz bir tahsis doğru olmayan bir tahsis olup bozulması gerekir.[1041]

Daha önce de söylendiği gibi sultana ait vakıf arazileri dini kurallara uygun doğru bir vakıf değildir. Çünkü bu meselede fıkhî kurallara şekilsel bir uyarlama bulunmaktadır. Bu uyarlamanın meşruiyeti iki esasa dayanmaktadır. Birincisi: Haraç ve cizye'nin tahsisi konusunda şer'i iznin varlığıdır.[1042] Kamu yararı ve hayır işlerinde harcanmak için halkın çoğunluğundan alınan vergide de (darîbe) durum böyledir. Emîrî arazilerden alınan darîbenin yapısına bakıldığında ortak haraç çeşitlerinden sayılır. Fakat fakihler emîrî arazilerin gelirlerinin hayır işleri için tahsisini dinen uygun kabul etmektedirler.[1043] İkincisi: Osmanlı Devletinin kuruluşunda ahalinin sahip olmadığı devletin hâkimiyeti altında bulunan araziler Beytulmale kalmıştır. Bunların intifa hakkı savaşlarda ve fetihlerde kahramanlık göstermiş olan kişilere, tımar sahiplerine[1044] ve zeametler [1045] tahsis edilmiştir. Bu kişiler bu arazilerin intifa hakkını devletin izni ile vakfediyorlardı. Sonrasında bu araziler gelirlerini toplayan devlete dönmekteydi. Bazı ekim arazilerinin intifa hakkının tahsisi ise kamunun maslahatı ile çelişmeyecek surette devletin elinde bulunmaktaydı.[1046]

Kişilerin vakfettiği özel vakıf arazileri: bu arazilerin mülkleri ve intifa hakları belirli bir şekilde veya belirli kişilere hayır vakfı ya da zürrî vakfı nitelendirmesi ile vakfedilir. İnsanları bu gibi vakıfları bağışlamaya sevk eden etkenler çok fazladır. Bu etkenler arasında Allah'a yakınlaşma, rızasını kazanma niyeti veya arazilerin hacz edilme korkusu bulunmaktadır. Hacz edilme korkusu ile arazilerini vakfedenler arasında sadrazamlar,

---

[1041]Pakalın, *a.g.e.*,77.

[1042] Haraç: Bütün topraklardan alınan vergiye haraç denildiği gibi, gayri müslim çiftçinin elinde bulunan fakat devletin sahip olduğu ziraat arazileri için devlete ödenen vergiye ve gayr-i müslim bir devletin İslam devletine ödediği vergiye haraç denilir. Cizye: İslam devletinde yaşayan akıl baliğ olmuş gayr-i müslim erkeklerden alınan vergidir. Fakat Osmanlılar bu vergiyi ailenin hepsinden toplu olarak alıyorlardı. Bkz. İnalcık, *et-Târîhu'l-İktîsâdîve'l-İctimâ'î li'd-Devleti'l-'Osmâniyye*,602-603.

[1043]Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1,76.

[1044] Tımar: Askeri hizmet karşılığında Devlet'in mirî toprak bölgelerini askerlere dağıttığı bir sistemdir. Bkz.Brockelmann, K.(1948),*Tarihü'l-AlşhueubAl'islamia,* (Çev. Binya Amin), Bayrut: Daru'l-Alilim, 458-459; Cıbb, H.,Bowen, H.(1971),*el-Mucteme'u'l-İslâmî ve'l-Garb*,(Çev. Ahmet Abdurrahim Mustafa), Mısır: Dâru'l-Meârif, 69.

[1045] Ez-Zeâmât: Askerlerin komutanına ve bazı şeyhlere tahsis edilmiş İktâdır. Bkz.Brockelmann, *Tarihü'l-AlşhueubAl'islamia*,459; İnalçık, *et-Târîhu'l-İktîsâdîve'l-İctimâ'î li'd-Devleti'l-'Osmâniyye*,604; Luteski, *Târîhu'l-Aktâri'l-'Arabiyyeti'l-Hâdîs*,11.

[1046]Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1,76.

vezirler, paşalar ve Osmanlı Devletinde yüksek görevlerde bulunan kişiler bulunmaktadır.[1047]

Özel mülk olan arazilerin herhangi bir şekilde veya belirli kişilere vakfedilmesi uygundur. Bu tarz vakfedilmiş araziler dini vakıf şartlarına uygun olduğundan dolayı sahih vakıf arazileri olarak isimlendirilir. Vakıf şeklinin değiştirilmesinin ve vakfedenin onayı olmadan başkalaştırılmasının caiz olmayışı vakıf şartlarındandır. Doğru şekilde vakfedilen arazinin kontrolü için bütün tasarruf hakları vakfedene aittir. Doğru şekilde vakfedilmiş arazilere kanuni muameleler işlemez. Aksine ne olursa olsun kanunların vakfedenin şartları ile uyumlu işlemesi gerekir. Bu araziler ve doğru şekilde vakfedilmiş mülklerdeki tasarruflar vakıf mütevellisinin bilgisi ya da onun ile ilişkili vakıfların devir yazıları veya şeyhu'l-islam[1048], kadı asker[1049], babü's-saade ağalarından birisinin bilgisi ile işlerdi.

Geçerli bir satışla satın alınan araziler, tam bir mülk özelliği kazanır. Dini izin ile beytulmal'den satın alınan emîrî araziler, doğru bir şekilde vakfedilen öşür ve haraç arazileri [1050] ve doğru bir şekilde vakfedilmiş bu tarz araziler tam bir mülk özelliğindeki arazilerdir. Dini kurallara uygun bir şekilde yapılmış vakıfların kontrolü, arazilerin ekimi, binası, kiralanması ve onun ile alakalı bütün tasarruf hakları, sorumlu olan vakıf komisyonuna aittir. Bu vakıf hakkında kanuni muameleler işlemez. Onun hakkında vakfedenin şartlarına ve isteğine uygun uygulamalar işlemektedir. Vakfedenin şartları şâ'rî'in nassı gibidir. Hanefi mezhebine göre vakfedenin şartlarına aykırı davranmak caiz değildir. Fakat vakıf şartlarına aykırı davranmak vakfedilen kişilerin maslahatına ise, hâkimin emri ile vakıf mütevellisinin vakıf şartlarına aykırı davranması mümkündür. Mesela birisi bir seneden daha fazla kiraya verilmemesi şartı ile bir yer vakfetmiş, fakat hiç kimse üç seneden daha az kiralamaya yanaşmamaktadır. Kiralamak isteyenler üç sene veya daha fazla kiralamak istemektedirler. Bu durumda vakfedenin şartına aykırı davranmak

---

[1047]Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1,77.

[1048]Şeyhu'l-İslam: Alimlerin başkanı ve İslam meşîhalığıdır. Bu bir makamdır. Osmanlı Devlet düzeninde ilmi bir heyettir. Daha fazla bilgi için Bkz. İhsanoğlu, *ed-Devletü'l-OsmaniyyeTarihün ve Hadaratün*, C.1,302; Şükayrât, A.(2002),*TârihuMüesseseti Şuyûhi'l-İslâm fi'l-'Ahdi'l-Osmânî*,B.1, C.1,Ürdün: el-Mektebetü'l-Vataniyye,122.

[1049] Kadıasker: Osmanlı devletinde Şeyhu'l-İslâmdan sonraki en yüksek yargı makamıdır. O, askeri olan dini yargı problemlerinin çözümünü üstlenmektedir. Bkz.Brockelmann, *Tarihü'l-Alşhueub Al'islamia*,478; ez-Zeydi, *el-Mevsûatu't-Târîhi'l-İslâmiyye (Osmanlı Devri)*,107.

[1050] Arazi-i Haraciyye: İslamın ilk dönemlerinde devletin sahip olduğu ekim arazileridir ve bu araziler öşürden daha fazla miktarda bir vergi olan daribe vergisini almak için Müslüman olmayan çiftçilere bırakılan arazilerdir. Bkz. İnalcık, *et-Târîhu'l-İktisâdîve'l-İctimâ'î li'd-Devleti'l-Osmâniyye*,599.

mümkündür. Yani "vakfın maslahatını gerçekleştirmek için hâkimin emri ile vakfedenin şartlarına aykırı olarak vakıf mütevellisi tarafından kiraya verilir ".[1051]

4.9.3. Vakıf Arazileri ve Vakfedilme Yolları

Vakıf arazileri ürünü ve geliri camilere, okullara, kutsal mekânlara ve bunların dışında hayır müesseselerine devlet veya kişiler tarafından bağışlanan arazilerdir. Vakıf arazileri çok sayıdadır. Osmanlı sultanları vakıf müessesine önem verip dini önderlerin türbelerine çok sayıda köy ve araziyi vakfetmişlerdir.[1052]

Osmanlı kaynakları, Osmanlı hâkimiyetindeki Musul ve Kerkük vakıf arazileri hakkında bolca bilgi sunmaktadır. Bu bilgiler, vakıf arazilerinde çalışan çiftçilerin sayısı gibi pek çok konuyu içermektedir. Bu araziler içerisinde Irak'ın farklı bölgelerinde mezhepsel bağlılığa bakılmaksızın evliyalara, salih insanlara ve dini liderlere gelirlerinden istifadesi için tahsis edilmiş araziler bulunmaktaydı. Irak'taki vakıf arazilerin sayısının özellikle Osmanlı döneminde özellikle XVI. yüzyılda sayıca arttığı görülmektedir. Bu vakıflarla alakalı olarak tahrir defterleri, vakfiyeler ve diğer asli kaynaklar yazılmış ve muhafaza edilmiştir. Bu kaynaklar arazilerin yerleri, tahsil edilen senelik gelir miktarları gibi pek çok bilgiyi içermektedir. Bu gibi arazilerin örnekleri oldukça çoktur. Musul ve Kerkük'te bulunan vakıf arazilerini şu şekilde tasnif edilebilir:

1. Haremeyn-i Şerifeyn vakfı.

2. Peygamber, büyük imam ve evliya türbeleri, camiler ve zaviyelere ait vakıflardır.

3. Ehlî vakıf veya başka bir isimlendirme ile zürrî vakfı. Bu vakıf türünde resmi vakıflarda olduğu gibi arazi olma şartı yoktur. Üstü örtülü bir yapı (müsekkafât) veya ekim alanı (müstegallât) [1053] da olabilir. Yani ekilerek veya ağaç dikilerek istifade edilen bir arazi de olabilir.[1054]

[1051]Pakalın, , *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*,C.1,76; İnalcık, *et-Târîhu'l-İktîsâdîve'l-İctimâ'î li'd-Devleti'l-'Osmâniyye,*175-176-177.

[1052] Murad, *Tarihü'l-Irak fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750,*206; El-Kahwati,*Târîhü'l-IrâkBeyne'l-İhtilaleyni'l-Osmâniyyîne el-Evvel ve's-Sânî 1534-1638,*372.

[1053]El-Müstegallât: Genellikle ekim alanlarının ve bostanların vakıf gelirleri ile alakalı her şeye denilir. Özel olaraksa Hurma bahçeleri ile alakalı kullanılır. Bu alanlar çoğunlukla 3 yıl süresince kiralanır. Bu kiralama ücreti buğday ile arpa üretiminden veya pirinç ile hurmanın üretiminin yarısından elde edilen gelirlerin

Osmanlı ekonomisinin ağırlıklı olarak tarıma dayandığı bilinmektedir. Tarım vakıfların da en önemli gelir kaynakları arasında yer almaktadır. Musul ve Kerkük vakıflarına gelir sağlayan tarım işletmeleri bağ, bağçe, tarla, çiftlik, mezra'a ve köyler ile bunların müştemilâtından oluşmaktadır. Musul ve Kerkük'te XVI. yüzyılda belgelerde mezra'a veya arazi olarak tanımlanan bu toprak parçaları sonraki yüzyıllarda özellikle XVIII. Yüzyıldan itibaren tarla olarak ifade edilmeye başlanmıştır. [1055]

Musul ve Kerkük Haremeyn-i Şerifeyn vakıf akarları arasında yer alan dört mezra, dört bostan ve altı köy olmak üzere toplam 14 arazi yer almaktadır. Bunlar XVI. yüzyılda vakfedilmiştir. Bunlardan beş köy ve bir mezra Musul'da yer almaktaydı. Musul vakfedilen arazilerden Haremyn için vakfedilenlerin oranı % 42.86'dır. Kerkük'te ise Harameyn vakfı ile ilgili sekiz akar mevcuttur. Bu şekilde tahsis edilenler bir köy, üç mezra ve dört bostan olup bu arazilerin toplam vakıf arazilerine oranı % 57.14'dür.[1056] Haremeyn Evkafı'na bağışlanan gelirler hakkında üçüncü bölümde ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir.

Musul ve Kerkük'te vakfedilen arazilerin bir kısımı peygamberler, dini önderler ve evli zatların türbeleri çerçevesinde vakıf olarak tahsis edilmiştir. Bu şekilde tahsis edilen arazilerin sayısı 222 olup bunların 154'ü Musul'da 68'i Kerkük'tedir. Bu arazilerin toplam vakıf arazilerine oranı ise Musul'da % 69.37, Kerkük'te ise % 30.63'tür. Arazi tahsis açısından Musul'da en zengin vakfın Hz. Yunus Türbesi Vakfı'dır. Bu vakıf dört köy, dört mezra ve iki bağ tahsis edilmiştir. Kerkük'te de türbelere ve ziyaretgâhlara vakfedilen tarım arazileri bulunmaktadır. Bu vakıflardan arazi açısından en zengin İmam Musa Kazım'ın Bağdat'taki Türbesi için vakfedilen arazidir. Bu arazide 473 çiftçi çalışmaktaydı. Diğer bir arazide 5 kişinin çalıştığı görülmekteyken üçüncü bir arazide ise 69 kişi çalışmaktaydı.[1057]Ayrıca Osmanlı Arşivi'ndeki 111 numaralı tahrir defterinin işaret ettiği gibi Dakuk'ta İmam Zeynelabidin'in Türbesi için vakfedilen bir arazi de

---

ortalamasına göre alınır. Gelirler mahsul olarak değil para olarak alınır. Daha fazla bilgi için Bkz.*el-Merkezü'l-Vatanî liHıfzi'l-Vesâik fî Bağdat,*el-İdbâra Rakam 1/5, Tüselsilü:10, 51.

[1054] El-Mur, D.(1923),*Ahkâmü'l-Arâzî'l-Müttebi'ateft'l-Bilâdi'l-Arabiyyeti'l-Münfasiletiani's-Saltanati'l-Osmâniyye,* Kudüs: Matba'ati Beyti'l-Makdis,21-23.

[1055] Murad, *Tarihü'l-Irak fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750*,212 ; El-Kahwati,*Târîhü'l-IrâkBeyne'l-İhtilaleyni'l-Osmâniyyîne el-Evvel ve's-Sânî 1534-1638*,380.

[1056]TKGM,TADB,*TT.d.111*,76-77;*VAYS.ED.582*,2-4.

[1057]-*Merkezü'l-Vatanî liHıfzi'l-Vesâik fî Bağdat,* el-İdbâra Rakam 1/56, Tüselsilü:101,201.

bulunmaktadır.[1058] Bu vakıf arazileri müsadereden (haciz) korunduğu için artmaya devam etmekteydi.

Osmanl kaynakları ziraat arazileri, bağlar, bostanlar gibi sadece gelirleri vakfedilen çok sayıda vakfın varlığına da işaret etmektedir. Musul'da halka ait vakıflar da görülmektedir. Mesela Bâbü'l-Irak mahallesinde inşa edilmiş camiye ait H.979/M.1571 tarihli Hacı Kasım Ömerî vakfı bunlardandır.[1059] Bu vakıf arazisi Dicle Nehri kenarında yer alıp, Musul ve Tikrit yoluna kadar uzanan bir araziyi içine almaktadır ve kabak ile karpuz ekimi için kullanılmaktadır. Hacı Kasım Ömerî kendi oturduğu evin dışında sahip olduğu bütün evleri vakfetmiştir. Bu arazi Musul'da bulunmaktadır. Vakıftan elde edilen gelirin dörtte birinin caminin masraflarına harcanması şart koşulmuştur. Ayrıca vakfeden vakfın sorumluluğunun kendi nesline ait olmasını, vakfın yönetiminin Osman oğullarına geçmemesini, nesli kesilir ve zürriyeti olmazsa evladından, neslinin geri kalanlarından en salih ve en olgununun vakfın sorumlusu olmasını şart koşmuştur.[1060]

Arazilerin üçüncü tasnifi de aile arazilerdir. Musul ve Kerkük'te bu şekilde altı tarım arazisi vakfedilmiştir. Bunların dördü Musul'da ikisi Kerkük'tedir. Fakat bu mülk topraktan veya toprak üzerinde yaşayan köylüden alınan her türlü vergiler olmayıp sadece toprağın kuru bir mülkiyet hakkıdır. Dolayısıyla mâlikâne sahibi, çiftçiden yalnızca bir nevi toprak kirası olarak öşür talep edebilir. Çünkü arazinin vergi geliri devlet tarafından sipahiye dirlik olarak tevcih edildiğinden, mahsulün öşrünü de sipahi almaktadır. Bu şekilde toprak kirası ve mahsul öşrünü ayrı ayrı ödendiği araziler iki baştan tasarruf veya mâlikane divani sistemi denilmektedir.[1061]

[1058]Bu arazi hakkında ikinci bölümde işaret ettiğimiz gibi.
[1059]El-Ömerî,*Münyetu'l-Üdebâ fî Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,* 123.
[1060]Divanü'l-Vakıf-ı Sünni, Müdiriyyet El-Evkaf El-Amma fi Muhafazet Nineva, *Vakfı Ömerî, No:369*,2.
[1061]Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*,368.

SONUÇ

Bu çalışmada Musul ve Kerkük'ün Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı hâkimiyetine alındığı H.922 / M.1516 tarihinden H.1112 / M.1700 tarihine kadar olan dönemde Musul ve Kerkük vakıfları ele alınmıştır.

Araştırmada ulaşılan en önemli sonuçlar şunlardır:

İslami bir müessese olan vakıflar Musul ve Kerkük bölgesinde Osmanlı hâkimiyetinden önce de bulunmaktaydı. Bu bağlamda Musul ve Kerkük vakıfları Abbasilerin döneminden itibaren bölgeyi kontrol eden ve kesintisiz bir şekilde devam Müslüman yönetimler tarafından ilgi görüp gözetim altında tutulmuştur. Vakıfların kontrolü nazıru'l-evkaf ve sadru'l-evkaf gibi isimler altında vakıfların işlerini yürüten özel görevliler veya kadılara bırakılmıştır. Bölgede hüküm süren yönetimlerin vakıflara gösterdikleri ilgi ve alakanın en temel sededi vakıfların, halk ve yöneticiler nazarında dinin teşvik ettiği hayır işleri olarak görülmesi ve bu özelliğinden ötürü toplumsal dayanışmanın ve siyasi istikrarın bir göstergesi kabul edimesidir.

Musul ve Kerkük toplumunun sosyal ihtiyaçlarının tamamını karşılamaya çalışan vakıf müessesesi, Osmanlıların bölgeye hâkim olmalarından sonra da varlıklarını devam ettirmiş ve faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Hatta Osmanlıların, İslam dünyasının lideri ve mukaddes beldeler Mekke ile Medine'nin koruyucusu olma hassasiyetinden ötürü vakıflarla, bölgede kendilerinden önce hüküm sürmüş olan diğer İslam devletlerinden daha fazla daha fazla ilgilendikleri söylenebilir. Bu nedenel Musul ve Kerkük bölgesindeki vakıf faaliyetlerin Osmanlılar döneminde önceki tarihlere nazaran daha fazla inkışaf ettiğini söylemek de mümkündür.

Bölgede daha önce tesis edilmiş olan vakıfların konumları Osmanlılar kabul edilip muhafaza edilmiş ve idareleri aynı şekilde devam ettirilmiştir. Vakıflarla ilgili bütün hususlar ve yapılan bütün işler vakıf sicillerinde kayıt altına alınmıştır. Musul ve Kerkük'te Osmanlı döneminden önce vakıf eserleri bulunmakla birlikte bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra da vakıf kurma faaliyetleri artarak devam ettirilmiştir.

Bölgede XVI. yüzyıl boyunca dini, kültürel, sosyal yardım alanlarında hizmet vermek amacıyla vakıflar kurulduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin dini temellere dayanan siyaseti ve cami, mescit, medrese, zaviye ve türbelerin ihtiyaçları gibi pek çok hayır hizmeti için vakıf tesis etmeleri bölge halkı tarafından da desteklemişlerdir. Buna bağlı olarak da cami, mescit, medrese, sıbyan mektebi, zaviye, tekke ve hamam gibi yapıların sayısı vakıf sayısına paralel olarak yükselmiştir. Bununla birlikte XVII. yüzyılda vakıf sayısının XVI. yüzyıla oranla düştüğü görülmektedir. Bu dönemde Osmanlı-Safevi savaşlarının devam etmesinin hem vakıf kurma faaliyetlerini olumsuz etkilediği hem de vakıf kayıtlarının tutulamamasına neden olduğu söylenebilir.

Araştırma konusu dönemde Musul ve Kerkük bölgesinde toplamda 165 vakıf tespit edilmiştir. Bu vakıflardan 135'i Musul'da 30 tanesi ise Kerkük'te bulunmaktadır. Tespit edilen vakıfların 69'u cami ve mescit vakfıdır. Camilerden 12'si Musul'da, 5'i Kerkük'tedir. Mescitlerin 52'si Musul'dadır. Her biri birer vakıf yapısı olan bu cami ve mescitlerden ibadete açık olmayanlar vakıf faaliyetleri çerçevesinde Osmanlı döneminde ibadete açılmış zaman zaman tadilat görmüştür. Bu dönemde inşa edilen cami ve mescitler Osmanlı mimari üslûbuna göre inşa edilmişlerdir.

Araştırma konusu dönemde vakıf faaliyetleri çerçevesinde tesis edilmiş 16 medrese ve sıbyan mektebi tespit edilmiştir. Bunlardan 13'ü Musul'da, 3'ü ise Kerkük'tedir. Bu durum bölgede eğitim-öğretime verilen önemin göstergesidir. Bu medreseler bölgede biröçok ilim erbabının yetişmesine neden olmuştur.

Vakıf müessesesi sonucunda bölgede tesis edilen tekke ve zaviyelerin sayısı ise bulunan 21'dir. Bunlardan 12'si Musul'da 9'u ise Kerkük'tedir. Bu tekke ve zaviyeler İslam dininin Müslümanlar için temin ettiği sosyal dayanışmanın birer göstergesiydi. Bu anlamda tekke ve zaviyeler ihtiyacı olanlara ücretsiz yemek sunup kıtlık zamanlarında yardımlar dağıtmışlardır. Osmanlıların, Musul ve Kerkük'e hâkim olmasından bölgede tekke ve zaviye varlığı yaygınlık kazanmıştır. Bunun sonucunda Musul ve Kerkük XVII. yüzyılla birlikte şeyh, derviş ve âlim grubunun ilgisine mazhar olmuştur. Musul'da günümüzde bu tekke ve zaviyeler çoğu harabe halindeyken Kerkük'tekilerin çoğu ise hâlâ kuruluş amaçlarına hizmet etmektedir.

Vakıflarca tesis edilmiş olan türbe ve ziyaretgâh sayısı ise 37'dir. Bunlardan 31'i Musul'da, 6'sı Kerkük'te tesis edilmiştir. Bu şekilde tesis edilen vakıflardan 4'ü peygamber 33'ü ise imam ve evliya türbe ve ziyaretgâhlarına ait vakıflardır. Bölgede Osmanlı döneminden önce harap halde olan türbe ve ziyaretgâhlar da bu durumdan kurtarılarak yeniden ziyaret yapılabilecek hale getirilmişlerdir. XVI. – XVII. yüzyıllarda Musul ve Kerkük'teki tüm vakıflar hizmet sektörlerine göre dağılımı ise % 63.03 ibadet kurumları, % 9.69 eğitim-öğretim kurumları, % 15.15 tasavvuf kurumları ve % 6.06 sosyal yardım vakıfları şeklinde tespit edilmiştir.

Musul ve Kerkük'teki arazilerin önemli bir kısmının da vakıf arazisi olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti bu vakıf arazilerinin gelirlerini genel olarak Haremeyn'e göndermiştir. Bu gelirler köylerden, mezralardan ve aşiretlerin tasarrufundaki arazilerden gelmiştir. Bununla beraber birçok köyün arazisi de büyük imam ve evliya türbeleri için vakfedilmiştir. Bu tür vakıfların gelirleri ise oradaki türbelerin hizmeti için çalışanlara ve ziyaretçilere harcanmaktaydı. Bu tür araziler, müsadere edilmekten ve başka tür arazilere dönüştürülmekten korunduğu için de sayı olarak artmaya devam etmiştir.

Musul ve Kerkük bölgesinde XVI.-XVII. yüzyıllarda varlığı tesis edilen 165 vakıf için toplam 779 gelir kaynağı tespit edilmiştir. Bunlardan 682'si Musul'da ve 97'si ise Kerkük'te olup Musul'daki gelir kaynaklarının toplam gelir kaynaklarına oranı % 87.53, Kerkük'tekilerin oranı ise % 12.47'dir. Bu 779 kalem akarın % 99.49'u gayr-i menkul olup menkul vakfın oranı ise % 0.51'dir. Akarların % 84.24'ü Musul ve Kerkük merkezindeyken % 15.76'sı da kırsal alanlara dağılmıştır. Tespit edilen gelir kayraklarından % 93.94'ü hayır kurumlarına tahsis edilmişken % 6.06'sı ailelere tahsis edilmiştir.

Musul ve Kerkük'te inşa edilen vakıf eserlerinden kurucuları tespit edilenlerin sayısı 103'tür. Bunların da % 78.57'si Musul'da, % 21.43'ü ise Kerkük'tedir. Tespit edilen kurucuların arasında meslekleri belli olanların oranı % 2.91 iken % 97.09'unun da mesleği belirtilmemiştir. Meslekleri belli olmayanların çoğunluğunun reaya sınıfına mensup kişiler olduğu düşünüldüğünde vakıf faaliyetlerinin Musul ve Kerkük'te toplum tarafından ne denli benimsenmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Vakıflarda 34 ayrı görev için istihdam edilen 905 görevli tespit edilmiştir. Vakıflarda çalışan personelin mütevelli, nazır, kâtip gibi bir kısmı vakıfların hukuk işlemlerini yerine getirirken bir kısmı da eğitim-öğretim

imamet gibi fiili hizmetleri yürütmüşlerdir. Bu görevlilerin ücretleri çalıştıkları vakfın gelirine göre ve yıldan yıla değişmiştir.

Netice olarak araştırma konusu dönedme Musul ve Kerkük'te vakıflar aracılığıyla sunulan ve Osmanlıların yerine getirilmesi konusunda gayret gösterdiği hizmetlerin çeşitlilik arz ettiği ve vakıf hizmetlerinin neredeyse hayatın bütün alanlarını kapsadığı ifade edilebilir. XVI.-XVII. yüzyıllarda Musul ve Kerkük'te kurulmuş olan vakıflar, imar faaliyetleri sayesinde şehrin bayındır hale gelmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu husus Musul ve Kerkük'ü Osmanlı Devleti'nde önemli birer merkez konumuna getirmiştir. Bu özelliklerinden ötürü Musul ve Kerkük bölgesinin Osmanlı sistemine entegrasyonunda önemli bir rol oynadığını söylemek de mümkündür.

KAYNAKLAR

ARŞİV KAYNAKLARI:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- Tapu Tahrir Defterleri (TT.d)

No: 998; 195; 308; 660; 1109 (282); 818; 1134.

- Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d)

No: 20207; 20180; 5233; 444; 9836.

-Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d)

No: 3660.55.57; 1619.01; 3646.33.90.94; 3989.44.48.57.59.

- Defterhane-i Amire Tahrir Defteri (DFE.TD)

No: 386.

-Evkaf Harameyn Muhasebesi (EV.HMH.d)

No: 203.

- Cevdet Tasnifi, Evkaf Defteri (C.EV)

No: 253/12832.

- Mühimme Defteri (MD)

No:5. Hüküm: 1083; 1452.

-Ali Emiri Tasnifi, Mustafa II. ; Mehmed IV. (AE.SMST.II ; AE.SMMD.IV.)

No: 13/1298.001.

No: 41/4675.

No:24/2662.

-Haritalar (HRT.h)

No: 445.01, 08, 12.

Tapu ve Kadastor Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM)

- Evkaf Defterleri (VAYS.ED)

No: 582.

- Tapu Tahrir Defterleri (TT.d)

No: 111; 120; 316.

Divanü'l-Vakıf-ı Sünni Arşivi

- Müdiriyyet El-Kuyud-ı ve Secllat Defterleri

No: 756-6; 1839-5; 1475-8; 1051-101, 106, 111; 658-25; 5169-A23. A33. C12. C.13. S201; 2181-H; 419; 421.

- Delil Alcevamia ve Almesacid Alturasiyye ve Eseriyye Defterleri

No: 309; 318; 320; 323.

- Müdiriyyet El-Evkaf El-Amma fi Muhafazet Nineva, Vakıf Camii

No: 364; 369; 251.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Müceddet Anadolu Vakfiyye İsna Aşer Defteri (D)

No: 598.12; 608.22.138.

Musul Esası Defteri

No: 169/1.

Bağdat, Halep, Musul Fihristi Defteri

No: 165.

el-Merkezü'l-Vatani li Hıfzi'l-Vesaik fi Bağdat

el-İdbara Rakam: 1/5, Teselsilü:10.

el-İdbara Rakam: 1/56, Teselsilü: 101.

YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.(2003), *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)*, Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.64.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.(1993), *Musul – Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başbakanlığı.11.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.(2006), *Osmanlı Döneminde Irak,* İstanbul: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başbakanlığı Yayınları.83.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi.(1997), *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569)*, I-II., Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başbakanlığı Yayınları.37.

KAYNAK ESERLER:

Çelebi, E.(1314), *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, C.4, Dersaâdet Akdam Matbaası.

Çelebi, K.(1732), *Kitabi Cihannüma 1632*, İstanbul: Matbaa-i Amire.

El-Ömeri, Y.(1955), *Münyetu'l-Üdebâ fi Tarihü'l-Musul El-Hadbâ,* Thk.Said Deveci,Musul: Matbaatü'l-Hedef.

Peçevi, İ.(1283), *Tarihu'l-Peçevi*, C.1, İstanbul: Matbaa-i Amire.

Rasim, A.(1330), *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, C.1, İstanbul: Şems Matbası.

Rifat, H.(1327), *Yeni ve Mükemmel Malumat-ı Kânûniye*, İstanbul: Dersaadet.

Musul Vilayeti Salnamesi (1308, 1310, 1312), Mektubî-i Vilayet Hasan Tevfik Efendi Tarafından Basılmıştıt.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (1312),C.6, İstanbul: Matbaa-i Amire Basılmış.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (1319),C.4, Darü'l-Hilafe El-Aliye.

Eroğlu, C.vd (2008), *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, B.2,Ankara: Global Strateji Enstitüsü.

TELİF VE TETKİK ESERLER:

Abdusselâm, İ.(1979), " Mesacid Bağdat ve Meşahirha fi El-Ahd El-Osmani", *El- Rslalh El-İslamiyye*, 12(121),Bagdat.

---------- (2002), *Tarihü Meşâriu Miyâhi ş-Şurbi'Kadime fi Bağdat*, Bağdat: Daru ş-Şu'uni s-Sekâfiyyeti'l-Aımm.

---------- (1975), *El-Musul fi El-Ahd El-Osmani 1726-1834*, Nejef: Daru'l Kütüb.

Abdssâhib, İ.A.(1977), " Ahvâlü Bağdat fi Ahdi'l-Havâce Mercân", *Beyne'n-Nehrayn*, (17),Bağdat.

Abdulvahab, H.(1946), *Tarihü'l-Mesacid'l-Eseriyye*, C.1,Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Mısriyye.

Adamov, A.(2009), *Vilayetü'l-Basra fi Mazihâ ve Hâzirhâ*,(Çev. HaşimSalih), London: Daru'l-Varrâk.

Ağa, A.E.(1974), *Beledü Eski Musul*, Musul: Matbaatü'l-Cumhûr.

Ahmet, B.(2017), " Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre İmadiyye'deki İlim ve Medreseler", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2).

Ahmet, B.(2017), *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Musul, Şehrizor ve İmadiyye*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Ahmet, İ.H.(1992), *Hareketü'l-Terbiye ve't-Talim, Mevsû'atu'l-Musuli'l-Hadariyye,* C.4, Musul: Daru'l-Kütüb li'n-Neşir.

Akgündüz, A.(1996), *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, B.2, İstanbul: Cihan Matbaası.

Alkan, M.(2014), *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

---------- (2018), " Osmanlı Devletinde Aile Vakıfları ve Sosyal Güvenlik", *Prof.Dr. Vahdet Keleş Yılmaz Armağanı Bilim Uğrunda 30 Yıl,* 1,Ankara.

Albayaty, İ.(2018, 05.08 Eylül), " *Kerkük Şehri Klasik Döneminde Arşiv Defterlerine Göre*", Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi Sunuldu, Burhaniye-Balıkesir.

---------- (2012), *El-Vakıf fi Eyalat El-Irak Hilal-i El-Ahdi El-Osmani El-Evvel 1534-1623*,Bağdat: Divan El-Vakıf Sünni.

Al-Hamavî, Y.(1968), *Mu'cemul-Buldan,* C.5, Beyrut: Kitabevi.

---------- (1965), *Mu'cemul-Buldan*, C.4, Tahran: Mektebetü'l-Esedi.

Alu Yasin, M.(1967), *Tarihü'l-Meşhedi'l-Kazimi*, B.1, Bağdat: Matbaatü'l-Meârif.

Asrar, A.(1972), *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Alemi*, İstanbul: Büyük Kitaplık.

Atiyyetullah, A.(1963), *El-Kâmûsu'l-İslami*,C.1-2,Kahire: Mektebetü Nahdatü'l-Mısriyye.

Avvad, G.(1959), *Medinetü'l-Musul*, Bağdat: Dar-ı El-Neşir.

----------(1961), " Tahkikat Buldaniyye, Tarihiye, Eseriye fi Şarki'l-Musul", *Sümer*,(17), Bağdat.

Aydın, M.(2001), *Türkiye Irak Hududu Meselesi*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi Yayınları.

A'zmi, H.(1967), *Tarihü'l-Cami'il-İmami'l-Azam ve Mesacidi'l-Azamiyye*,C.2,Bağdat: Matbaatü^l-Anî.

Alûsi, M.(1346), *Tarihü Mesacid Bağdat ve Âsarihâ*, Bağdat: Matbaatü Daru's-Selâm.

Balta, S.(2018), *Türkiye'de Safevi Tarihi Hakkında Yapılan Çalışmaları Üzerine Bir Bilbliyografya Denemesi*, Avrasya'da Türkiyat ve Şarkiyat Çalışmaları, İstanbul: Demavend Yayınları.

Bakır, T.,Safar,F.(1966), *El-Mürşid ilâ Mavâtınu'l-Asar ve'l-Hazare*,C.V,Bağdat.

Bayatlı, N.(1999), *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bayatlı, N.Y.(2008), "Kerkük-Dakuk'ta Bektaşi Tekkesi, Dede Câfer Tekkesi ve Ritüelleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bekteş Veli Araştırma Dergisi*,(47).

Bayat, F.(2008), *Bağdat min Hilâl Vesâiki'l-Arşivi'l-Osmani*, Tak. Hâlid Eren, İstanbul: Merkezi Al'abhath Tarih ve Alfunun.

---------- (2003), *Dirâsâtün fi Tarih.'l-Arab fi'l-Ahdi'l-Osmani*, Beyrut: Daru'l-Medâri'l-İslami.

Berki, A.(1965), *Vakfa Dair Yazıların Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*, Ankara: Doğus Matbaası.

Bilmen, Ö.(1969), *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılaht-ı Fıkhiyye Kamusu*, C.IV, İstanbul: Bilmen Basımevi.

Bizbirlik, A.(1997), "XVI. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Musul Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*,(26).

Brockelman, K.(1948), *Tarihü'l-Alşhueub Al'islamia*, (Çev. Binya Amin), Beyrut: Daru'l-Aleilm.

Cahine, C.(1973), *Tarihü'l-Arab ve ş-Şuûbi'l-İslamiyye*, B.1, (Çev. Bedreddin Kasım), Beyrut: Daru't-Tıbâa.

Cebecioğlu, E.(2014), *Tasvvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Otto Yayınları.

Cemaleddin, M.(1982), *Alavddin Ata Melik el-Cüveyni Hahimu'l-Irak*, B.1, Kahire: Maktebetü'l-İskenderiyye.

Cevâd, M.(1940), " Evvelü Medresetin fi'l-Irak", *El-Muallimu'l-Cedid*, I, Bağdat.

---------- (1990), " Tarihte Kerkük", (Çev. Ekrem Pamukçu), *Kerkük Dergisi*, (1).

Cercis, A.(1975), *Delilu'l-Musul'l-Ammı Münzü Te'sisiha Hatta Ami 1975*, Musul: Matbaatü Cumhur.

Cibb, H., Bowen,H.(1971), *el-Mucteme'ul-İslami ve Garb*, (Çev. Abdurrahim Mustafa), Mısır: Daru'l-Meârif.

Cuma, M.(1985), *Eyalet Dimişk*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şâm Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Şâm.

Çelebi, E.(2010), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Bağdat, Basra, Bitlis, Diyarbakır, Isfahn, Malatya, Mardin, Musul, Tebriz, Van)*, C.4, İstanbul.

---------- (2012), "Evliya Çelebi Kerkük'te IX ", *Kardaşlık Dergisi*,14(53).

Çelebi, D.(1946), *Mahtutatu'l-Musul*, VI, Bağdat.

Çev. Murad, H.(2005), *Muhtarat min Kitap Musul ve Kerkük fi El-Vesaik El-Osmaniyye*, Süleymaniye.

Dakuklu, M.(1984), " Köylerimiz Tanıyalım İmam Zeynel Abidin Köyü", *Kardışlık Dergisi*, 3(11).

---------- (1970), "Laylan", *Kardaşlık Dergisi*,(11).

Demelüci, S.(1949), *El-Yezidiyeh*,Musul: Matbaat İttihad.

Demir, E.(2017), *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Mîsâk-ı Millî II*, B.1, İstanbul: Hiperlik Eğitim İletişim Yayınları.

Devellioğlu, F.(2013), *Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lûgat*, İstanbul: Aydın Kitabev Yayınları.

Deveci, S.(2014), "Atabekler Döneminde Musul Medreseleri",(Çev. Tülay Yüreli), *Sanat Tarihi Dergisi*, 23(2).

---------- (1959), *El-Musul fi Ahdi'l-Atabegi*, Bağdat.

---------- (1959), " Kal'atü'l-Musul fi Muhtelifu'l-Usur", *Sümer*,(10).Bağdat.

---------- (1962), "Medâarisü'l-Musul fi'l-Ahdi'l-Osmani", *Sümer*,(18),Bağdat.

---------- (1982), *Tarihü'l-El-Musu*l, C.1-2,Bağdat: Daru'l-Kütüb.

---------- (1982), *Bahsun fi Turasi'l-Musul*, Musul: Daru Kütüb.

---------- (1963), *Cevami'u'l-Musul fi Muhtelifi'l-Usur*, Bağdat.

Doğan, Y.(1992), *Tarihte Kerkük*, Yayımlanmamış Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Elazığ.

Ebu Halil, Ş.(2007), *El-Hadaratü'l-Arabiyyetü'l-İslamiyye ve Mûcizun ani'l-Hazarati's-Sabika*, Şâm: Daru'l-Fikr.

El-Ali Beg, M.(2005), *Tarihü'l-Hidemati'l-Vakfiyye fi'l-Musul H.1249-1337 / M.1834-1918*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bağdat Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Bağdat.

El-Alusi, M.(1347), *Tarihü Mesacidu Bağdat ve Asaruha*, Bağdat: Matbaatü Dari s-Selam.

El-Berhavî, R.(2002), *Hidemâtü'l-Evkaf fi'l-Hazarati'l-İslamiyye*, Bağdat: El-Mecme'ul-İlmi.

El-Bedlisi, Ş.(2006), *Şerefnâme*, C. 2, (Çev. Muhammed Ali Avni),Şam: Dar'ül Zaman.

El-Derûbî, İ.(1958), *El-Bağdadiyyüne Ahbâruhum ve Mecâlisuhum*, Bağdat: Matbaatü'l-Alrrâbita.

El-Halidi, H.(1980), *Tarihü'l-Arazi fi'l-Irak*, Bağdat: Daru'l'r-Reşid.

El-Haccac, E.H.(1955), *Sahih-i Müslim*, B.3,Mısır: Kitabül Vasiyye.

El-Hasani, Ş.M.(1948), *Rihletu'l-Münşi'ü'l-Bağdadi*, Bağdat.

El-Hasani, A.(1958), *Tarihü'l-Irak Kadimen ve Hadisen*, Sayda: İrfan Matbaası.

El-Hasani, A., Devri, A.(1984), *Bağdat*, B.1, Beyrut: Daru Kütübi'l-Lübnaniyye.

El-Hilâlî, A.R.(1959), *Tarihü'l't-Talim fi'-Irak fi Ahdi'l-Osmani 1638-1917*, Bağdat.

El-Hanbeli, E.F.(1351), *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbârin min Zeheb*, C.VIII, Kahire.

El-Kahwati, H.(1975), *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyni'l-Osamniyyin El-evvel ve's-Sâni 1534-1638*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bağdat.

El-Katrânî, H.(1988), *ez-Zübeyr fi'l-Ahdi'l-Osmani 1517-1914*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Basra Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basra.

El-Kübeysi, M.(1977), *Ahkâmü'l-Vakıf fi ş-Şeriati İslamiyye,* C.1,Bağdat.

El-Mur, D.(1923), *Ahkâmü'l-Arâzil-Müttebi'ate fi'l-Bilâdi'l-Arabiyyeti'l-Münfasileti ani s-Saltanati'l-Osmaniyye*, Kudüs: Matbaati Beyti'l-Makdis.

El-Ömeri, M.E.(1968), *Manhalu'l-Evliyya ve Meşreb El-Esfiyya min Sadat El-Musul El-Hadbaa*, C.2, Musul: Matbaat Hürriyyat.

El-Ömeri, M.(1948), *ed-Delil li İslahi'l-Evkaf,* Bağdat: Matbaatü'l-Meârif.

El-Rifaiye, M.(1305), *Tenvir El-Absar fi Tabakat El-Sade El-Rifaiye El-Ahyar*, Mısır: Matbaatü Alim.

El-Sufi, A.(1970), *Tarihü Bağdat ve Musul*, Musul: Matbaatü El-Hadif.

El-Verdi, A.((1969), *Lamahat min Tarihi'l-Irak El-Hadis,* C.1,Bağdat.

----------, *Dirasatün fi Tabi'ati'l-Mücteme'i'l-Iraki*, Bağdat.

El-Zawahreh, T.(1992), *Religious Endowments and Social Lifein The Ottoman Province of Damascus in The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Jordan.

El-Zehebi,(1987), *Tarihü'l-El-İslam ve Vefeyat El-Mesahir ve El-A'lam*,C.12,Betrut: Dar-u El-Kitab.

el-Azzavi, A.(1947), *Aşa'iru'l-Irak*, C.2, Bağdat.

---------- (1935-1936-1949), *Tarihü'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, C.1-2-4, Bağdat.

---------- (1949), *Tarihü'l-Irak Beyne İhtilaleyn*, C4, Kum: Mektebetü'l-Haydariyye.

---------- (1998), *El-İmadiyye fi Mutelif'l-Usur,* Tah. Hamdi Abdulmecid vd.,Erbil.

el-Anî, N.(1986), *el-Irak fi'l-Ahdi'l-Celâyiri*, B.1, Bağdat: Daru'l-Hüriyye.

el-Azami, A.(1926), *Muhtasru Tarihü Bağdat*, Bağdat: Matbaatü'l-Fırat.

el-Bağdadi, A.(1975), *et-Tarihü'l-Giyasi,* Tak. Tarık Nafi el-Hemedâni, Bağdat: Matbaatü Esad.

el-Belâzurî.(2002), *Fütûhu'l-Büldân,*(Çev. Mustaf Fayda), Ankara: Kültür Bakanlığı.

el-Cemili, R.(1979), " Hamletü Hülâgü ala Bağdat 656 H.", *Al-Morid*, 4(60),Bağdat.

el-Cevahiri, İ.(1978), *Tarihü Müşkileti'l-Arazi fi'l-Irak*, Bağdat.

el-Hâlid, H.,el-Ezri,M.(1980), *Tarihü Ahkâmi'l-Arazi fi'l-Irak*, Bağdat: Daru'r-Reşit.

el-Hemedâni, R.,*Câmiu'l-Tevarih*, C.1, (Çev. Muhammed Sadık), Kahire: Daru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.

el-Hemdani, T.(1989), *Melâmihu Siyâsiyye ve Hazâriyye fi Tarihi'l-Irak'l-Hadis ve'l-Muâsır*, Beyrut: ed-Daru'l-Arabiyye li'l-Mevsûat.

el-Verdi, B.(1984), *Bağdat Hülefâuha-Vülâtüha-Mülükuha-Ruesâüha*, Bağdat: el-Kadisiyye li'Tibâa.

ed-Derâci, H.M.(2001), *er-Rabt ve't-Tekâya'l-Bağdadiyye fi'l-Ahdi'l-Osmani H.941-1336/M.1534-1917*,Bağdat: Daru's-Şu'Ûni's-Sekafiyye.

ed-Devri, A.(2007), *Evrakun fi't-Tarih ve'l-Hadâra*, B.1,C.1, Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami.

er-Refiî, A.(2002), *el-Irak Beyen Sukütiʼd-Devleti'l-Abbasiyye ve Sukütiʼd-Devleti'l-Osmaniyye*, B.1, Bağdat: el-Minâu li t-Tibâa ve n-Neşr.

er-Râvi, M.(2006), *Hayru'z-Zâd fi Tarihi Mesacidi ve Cevâmi Bağdat*, Tah.İmad Abdusselâm Râuf, Bağdat: Merkezü'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâti'l-İslamiyye.

es-Salâbi, A.(2001), *ed-Devletü'l-Osmaniyye Avâmilu'n-Nuhûz ve Esbâbu's-Sukût*, Kahire: Daru Tevzi ve Neşir İslamiyye.

ez-Zeydi, M.(2006), *Mevsû'atu't-Tarihi'l-İslamiyye (Osmanlı Devri)*, Ürdün: Daru Üsâme li'n-Neşr.

Enbâri, A.(1977), *en-Nizâmu'l-Kadâi fi Bağdat fi'l Asri'l-Abbasi*, Nejef: Matbaatü'n-Numan.

Eren, G.(1999), *Osmanlı –Teşkilât*, C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Ertem, A.(2011), " Osmanlı'dan Günümüze Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, (36).

Ergenç, Ö.(1981), " *Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler*", VII. Türk Tarih Kongersi Sunuldu, Ankara.

Fehd. B.(1971), *Tarihü'l-Irak fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Ahîr H.552-656/M.1157-1258*,Bağdat: Daru'l-İrşâd.

Fernsis, B.(2017), *Mevsû'atu'l-Elmüdün ve Elmevaki fi Irak*, C.1, London.

Gündüz, A.(2003), *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.

---------- (2002), "Kerkük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXV. Ankara.

---------- (2006), " Musul Irak'ta Tarihi Bir Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXI, Ankara.

Günay, V., Ömer, S.(2017), " Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği)", *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi,*III., İzmir.

Halaçoğlu, Y.(1991), *XIV. – XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Halil, A.(1966), "Kary-i El-Reşidiye El-Türkmeniye", *Kardaşlik Dergisi*, 6 (3).

Hasan,H.İ.(2001),*Tarihü'l-İslami's-Siyasiyyi'd-Diniyyi's-Sekafiyyi'l-İctimai*,B.15,C.4, Kahire: Mektebetü'n-Nahza.

Hasbek, J.(1968), *el-Irak fi Ahdi'l-Moğol el-İlhaniyyin (H.656-736/M.1258-1335)*B.1, Bağdat: Matbaatü'l-Anî.

Haydar, A.(2003), *el-İlhânî Hülâgü ve Devrühü fi Neş'eti ve Kıyâmi'd-Devleti'l-İlhaniyyeti (H.613-663/M.1216-1265)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyet Fakültesi, Bağdat.

Hâlidi, R.M.(2004), *el-Vakıf ve'l-Hidemâti'l-Amme fi'l-Irak fi'l-Asrı'l-Abbasi (H.132-656/M.749-1258)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bağdat.

Hurşit, A.(2012), *El-Amair El-İslamiyye fi İmadiyye ve Nevahiha Hata Nihaye Kernel-Sani Aşır El-Hicri / El-Samın Aşır El-Miladi*, İstanbul: Ravza Matbaası.

Hut, D.(2006), *Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

İbn Arabşah, E.M.(1350), *Acaibü'l Makdûr fi Ahbar Timur*, Mısır: Kalekta.

İbn Esir, E.(1966), *el-Kâmil fi Tarih*, C.IX, Beyrut: Daru s-Sadr.

İhsan oğlu, A.(1999), *ed-Devletü'l-Osmaniyye Tarihün ve Hadaratün*, (Çev.Salih Sadavi), İstanbul: Merkezu'l-Ebhas li't-Tarih ve'l-Funun ve's-Sekafati'l-İslamiyye.

İnalcık, H.(1988), *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, (Çev. Hulusi Yavuz), İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul: Hikmet Yayınevi.

---------- (1987), *H.835 Tarihli Sret-i Defter-i Sancak-ı Arvanıd*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

---------- (2007), *et-Tarihü'l-İktisâdi ve'l-İctimâi' li'd-Devleti Osmaniyye*, C.1, (Çev. Abdullatif Haris), Beyrut: Daru'l-Medâri'l-İslami.

---------- (2002), *Tarihil-Devlet El-Osmaniyye min Alnuşu ila İnhidar*,(Çev. Muhammed Arnvut), Beyrut.

İnternet: Kevseroğlu,N., *Madaris Kewrkük fi El-Fetret El-Osmaniyye*, https://www.turkmentribune.com/Kerkük/35.html. Son Erişim Tarihi:31.07.2018.

İnternet: Arnavut,M., *El-Vakıf ve Nuşûü'l-Havadiri'l-İslamiyye*, http://www.alghad.jo.com. Son Erişim Tarihi:19.05.2019.

İnternet: www.konyapostasi.com.tr. Son Erişim Tarihi:20.04.2020.

İzzeddin, Y.(1980), " Al-Hayat-ı Al-Fikrıye fi Bağdat", *Al-Mçem Al-İlmi Irakıy*, 2(31), Bağdat.

J.S.Buckıngham.(1827), *Travels in Mesopotamia, Vol II,* London.

Kasapoğlu, S.(2009)," Kanuni Kerkük'te", *Tarih Okulu Dergisi*, (2),İzmir.

Kayar, M.(2003), *Türk Amerikan ilişkilerinde Irak Sorumu*, İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık.

Kazancı, A.L.(1997), *Peygamberler Tarihi,* C.3, İstanbul.

Kazıcı, Z.(2003), *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul: Bilge Yayınları.

---------- (1985), *İslam ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, İstanbul.

---------- (2003), " Osmanlı Devletinde Din ve Hukuk", *İstem İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsıkîsi Dergisi*,1(1).

Kalkaşandi, A.A.(1987), *Subhu'l-A'şâ fi Sinâati'l-İnşâ*, B.1,C.4, Tah. Hüseyin Şemseddin, Berut: Daru'l-Fikr.

Kavak, İ.H.(2007), *21. Yüzyılda Kerkük'teki Gelişmeler, Türkiye'ya Yansımaları Durumu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Keleş, H.(2006), *Erzurum Vakıfları H.988(1580-1581) Tarihli Evkaf Defterine Göre*, Ankara: Gündüz Eğitim Yayıcılık.

----------, Asar, S.(2015), "XVI-XIX. Yüzyıl Karaman Vakıfların Hizmet Alanları", *e-Kafkas Eğitim Araştırmalar Dergisi,* 2(3).

----------,(2009), "Yozgat ve Çevresinde Tekkeler ve Zaviyeler,*Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*,29 (özel sayı).

----------,Al-Bayaty, İ.(2018,05.08 Eylül), "*Musul Vakıfları H.922-1004 / M.1516-1595 Arşiv Defterlerine Göre*", Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi Sunuldu, Burhaniye- Balıkesir.

Kılıç, O.(2004), " 1571 Tarihli Mufassal Evkaf Tahrir Defterine Göre Erciş, Bargiri (Muradiye) ve Muş Vakıfları", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIV, İstanbul.

Kılıç, R.(2010), " Kerkük ve Musul Tarihî Coğrafyası", *Türklük Bilim Araştırmaları Dergisi,* (28).

Kindî, E.Ö.(1908), *el-Vülât ve Kitabi'l-Kudât*, Tah. Refet Keset, Beyrut: Matbaatu'l-Abâi el-Yesüiyyîn.

Koçcuoğlu, A.(1970), " Dakuk", *Kardaşlık Dergisi*,(4-5).

Koç, H.(2014), " Osmanlı Dönemi Şehrizor Eyaletinde İdari Taksimat", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 17(45).

----------(2014), *Şehrizor'un Tarihi Coğrafyası*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kopar, M.(2009), " Bir Türkmen Şehri Kerkük", *Avrasya Etüdleri Dergisi*, 36(2).

Köprülü, M.F.(1983), *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Köprülü. F.(1942), "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*,(2).

Kurt, İ.(1997), " Vakıf Müessesesi XV ve XVI. Asır Vakıfları", *XV. ve XVI. Asırları Türk Asır Yapan Değerler*, *İslami İlimler Araştırma Vakfı*, İstanbul: Ensar Neşriyat.

Kutluco, M.(2012), *Osmanlı Padişahları Albümü*, Ankara: Reyhan Kitap.

Küfrevi, M.(2010), *XVI. Asırda Kerkük Sancağı (1515-1560)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kütükoğlu, B.(1993), *Osmanlı – İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.

Luteski, V.(1971), *Tarihü'l-Aktâri'l-Arabiyyeti'l-Hadis*,(Çev.Afife el-Busrâni), Moskova: Daru't-Takaddüm.

Lorimer, J.G., *Delilu'l-Halic El-Kısmu'l-Coğrafi*, (Çev. Mektebi Hakim Katar), Doha.

Maruf, N.,e-Devri,A.(1955), *Mu'ciz Tarihi'l-Hadarati'l-Arabiyye*, Bağdat: Matbaatü Dari's-Selâm.

Marufoğlu, S.(1996), "Osmanlı Döneminde Kerkük Şehri'nin Sosyal ve İktisadi Yapısı (1847-1908)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (103).

----------(1998), *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*,İstanbul: Eren Yayıncılık.

Mazhar Ahmet, K.(2004), *Kerkük Tarih, Politika ve Etnik Yapı*, (Çev. Kadir Yıldırım), Süleymaniye: Avest Yayınları.

Mahbuba, C.(1958), *Mâzi'n-Nejef ve Hâziruhâ*, B.2.C.1, Nejef: Matbaatü'l-Adâb.

Mecmûatu Bahisîn.(1985), *Hazaratü'l-Irak*, C.9-10,Bağdat: Daru'l-Hürriyye.

Mehâti, A.(1943), *Kavânine'd-Devâvin*, Tak. Aziz Suryal Atiyye, Kahire: Matbaatü'l-Mısır.

Merçil, E.(2005), *Büyük Şelçuklu Devleti*, İstanbul: Nobel Yayınları.

Merzo, F.(2016), " Sincar fi Evahir Ahdi Osmani (Dirasa fi Awdaeaha İctemaiyya ve İktesadiyye)", *e-Şarkiyat İlmi,* 8(15).

Murad, H.A.(1975), *Tarihü'l-Irak fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. Bağdat.

Murtaza Efendi, N.Z.(1971), *Gülşen Halfa*, (Çev. Musa Kazım Noris), Nejef: Matbaatü'l-Edab.

Mustafa, H.(1998), *el-Basra fi Matla'i'l-Ahdi'l-Osmani 953-1079 H ./ 1546-1668 M.*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Basra Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basra.

Mustafa, Ş.(1988), *El-Mudun fi'l-El-İslam Hatta'l-Asri'l-El-Osmani,* C.2,Bağdat: Zatü'l-Selasil.

Nahcûvâni, M.(1976), *Dusturu'l-Kâtib fi Ta'yini'l-Merâtib*, C.11, Tah. Abdukerim Alioğlu, Moskuva.

Nakip, M.(2007), *Kerkük'ün Kimliği*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Niebuhr,(1965), *Rihlet Nibuhr fi El-Karn El-Sâmin Aşar*, Tercüme Muhammed Emin, Bağdat.

Oppen Herim, M.F.(2004), *Mine'l-Bahri'l-Mütevessit ile'l-Halic, El-Irak ve Halic*,(Çev. Muhammed Kemal), London: Daru Varrak.

Özdemir, R.(1993,14-17 Ekim), "*Osmanlı VakıflarININ Kurulması ve Yaşatılmasında Devlet Kurumlarının İşleyişi*", Fırat Üniversitesi Tarih Sempozyumu'na Sunuldu, Malatya.

Özcan, A.(2000), " İdris-i Bitlisi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXI.

Öztuna, Y.(1998), *Osmanlı Devleti Tarihi Medeniyet Tarihi*, C.2, Ankara: Kültür Bakanlığı.

----------(1989), *Büyük Türkiye Tarihi*, C.IX.,İstanbul.

Pakalın, M.Z.(1946-1949-1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.1-2-3, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Pamukçu, E.(2001)," Kerkük Tarihi", *Türk Kültürü ve Hacı Veli Araştırma Dergisi*,(19).

Pamuk, Ş.(2005), *El-Tarihi'l-Mali'li'd-Devleti'l-Osmaniyye*,(Çev. Abdullatif El-Haris, Beyrut: Daru'l-Medari'l-İslamiyye.

Raymond, A.(1995), *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*,(Çev. Ali Berktay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Saatçi, S.(2007), *Kent Dokusu ve Geleneksel Evleriyle Kerkük*, İstanbul: Kerkük Vakfı.

---------- (1996), *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul: Tarih Araştırmaları Vakfı.

---------- (2007), *The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk*, İstanbul: Kerkük Vakfı.

---------- (1983), *Kerkük Yöresi Halk Mimarisinden Örnekler*,Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Sadettin Efendi, H.(1999), *Tacü't-Tevarih*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, C.5, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Sahillioğlu, H.(1965), " Dördüncü Muradın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, II(3-4).

---------- (1991), " Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı", (Çev. Mustafa Öztürk), *Belleten*, LIV/211.

---------- (2000), *Min Tarih Al'aqtar Alearabia fi Ahdi Osmani*, İstanbul: Merkezi Al'abhath Tarih ve Alfunun.

Saığ, E.S.(1971), *Tarihü'l-Musul*, C.1-2,Musul.

Sait, C.(2001), *Kerkük Rehberi*, Erbil.

Sami, Ş.(1317), *Kâmus-ı* Türkî, Dersaadet İkdam Matbaası.

---------- (1314-1316), *Kâmus-l Alam*, C.5-6, İstanbul: Mihran Matbaası.

Sertoğlu, M.(1992), *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukuki ve Mali Müeyyide ve Mükellefiyetleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Edbiyat Fakültesi Yayınları.

Serdar, M.T.(2016), " İdris-i Bitlisi ve Heşt Behişt Eseri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2).

Seyufi, N.(1965), *Mecme'u'l-Kitabati'l-Muharrati ala Ebniyeti'l-Musul*, Bağdat: Matbaatü Şefik.

Sufi, A.(1953), *Hitatu'l-Musul*, C.2,Musul.

Süleyman, A.vd.(1986), *Muhafazatü Ninava Beyne'l-Mazi ve'l-Hazır*, Musul.

Sümer, F.(1972), *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

---------- (1952)," XVI. Asırda Anadolu Suriye ve Irak'ta Yaşıyan Türk Aşiretlerin Umumi Bir Bakış", *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası Dergisi*.11(1-4).

---------- (2001), "Karakoyunlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXVI.

Süreyya, A.(1996), *Sicill-i Osmani*, C.3-4, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Süveyni, A.(2005), *Mu'cemu İmârati'ş-Şu'Ûbi'l-İslamiyye*, B.1, Bağdat: Beytu'l-Hikme.

Şakir, A.(1992), *Vilayetü'l-Musul fi'l-Karni's-Sadis Aşr Dirasetün fi Evzâuhâ s-Siyasiyyeti ve'l-İdariyyet ve'l-İktisadiyyeti*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Musul.

---------- (1984), *Tarihü'l-El-Irak fi El-Ahdi El-Osmani 1638-1750*,Nineva: Mektebü 30 Temmuz.

---------- (2011), *Vilayet El-Musul El-Osmaniye fi El-Karın El-Sâdis Aşar*, B.1, Ürdün: Gayda lilneşir.

Şekirat, A.(2002), *Tarih Müessess ŞüyûH El-İslam fi El-Ahdi El-Osmani (828-1341 H./ 1425-1922)*,Ürdün: Kanan Matbası.

Şeker, M.(1991), *İslâmda Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi.

Şelbi, A.(1986), *Mevsû'atu't-Tarihil'-İslamiyye ve'l-Hadârati'l-İslamiyye,* Kahire: Mektebetü'l-Nahza.

Şerif, A.(1983), Müessestü'l-Evkâf fi'l-Irak ve Devrihe't-Tarihi el-Müteaddidü'l-Eb'âd, Nedvetü Müesseseti'l-Evkâf fi'l-Alemi'l-Arabiyyi'l-İslami, el-Münazzimetü'l-Arabiyye li't-Tarbiye ve s-Sekâfe ve'l-Ulûm, *Ma'hedü'l-Buhüs ve'd-Dirasâti'l-Arabiyye*, Bağdat.

Şükrîc, N.M.(1971), *el-Fethu'l-Osmani ve İntişaru'l-İslam ve Neşetü'l-Müessesâtü'l-İslamiyye fi'l-Bosnâ ve Hersek (Yugoslavya) fi'l-Karneyni'l-Hâmise Aşar ve s-Sâdise Aşar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bağdat.

Şükayrât, A.(2002), *Tarih Müesseseti Şuyûhi'l-İslam fi'l-Ahdi'l-Osmani*, B.1,C.1, Ürdün: Mektebetü'l-Vataniyye.

Tavernier. J.B.(1677), *Les Six Voyages de Baptiste Tavernier En Turquie En Persie et Aux Lndes,* C.II, Paris.

Tekindağ, Ş.(1968), " Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi,* XXII.

Tırmizi, M.(1975), *El-Cami'u s-Sahih Sünenü't-Tırmizi,* Tah. Ahmet Muhammed Şakir, Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi.

Turan, Ş.(1962), *XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı,* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yıllığı.

Turğut, V.(2016), " Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Musul Sancağı Vakıfları", *Vakanüvis – Uluslaraarası Tarih Araştırmaları Dergisi,* 1 (2149-9535).

Türkay, C.(1979), *Osmanlı İmprartorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler,* İstanbul.

Uluçam, A.(1989), *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*,B.1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ürekli, M.(1993), " Celâyirliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.VII.

Yediyıldız, B.(2003), *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

---------- (1985), *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

---------- (1984), " Sosyal Bütünleşme Açısından Türk Vakıfları", *Vakıf Haftası Dergisi*,1.

---------- (1986), "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XIII.

Yıldız, H.(2004), *Irak – Musul – Kerkük Üçgeni ve Büyük Oyun*, İstanbul: Ön Kültür Sanat Yayıncılık.

Yusuf, Ş.(1997), " el-Mesâcid ve'l-Cevâmi fi Bağdat fi Uhûdi't-Türkmen ve'l-Fırs ve'l-Osmaniyyin", *Risâleti'l-İslamiyye,* 10(100).

Yuvalı, A.(2000)," İlhanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXII.

Yüksel, H.(1988), *Osmanlı Sosyalı ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683),* Sivas: Dilek Matbaası.

Yüksel, H.(1990), *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma 1585-1683*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Zabit, Ş.S.(1964), " Kerkük'te Danyal Peygamber", *Kardaşlık Dergisi,* 4 (6).

---------- (1965), " Kerkük'te Topal Osman Paşa", *Kardaşlik Dergisi,* 4 (9).

Zerkeşi, A.(1965), *A'lamü's-Sacid bi Ahkami'l-Mesacid*, Tak. Ebu'l-Vafa Mustafa, Kahire: El-Meclisü'l-Alali's-Suuni'l-İslamiyye.

EKLER

EK 1. Musul'un Coğrafi Haritası .(BOA.,*HRT.h.445.08)*.

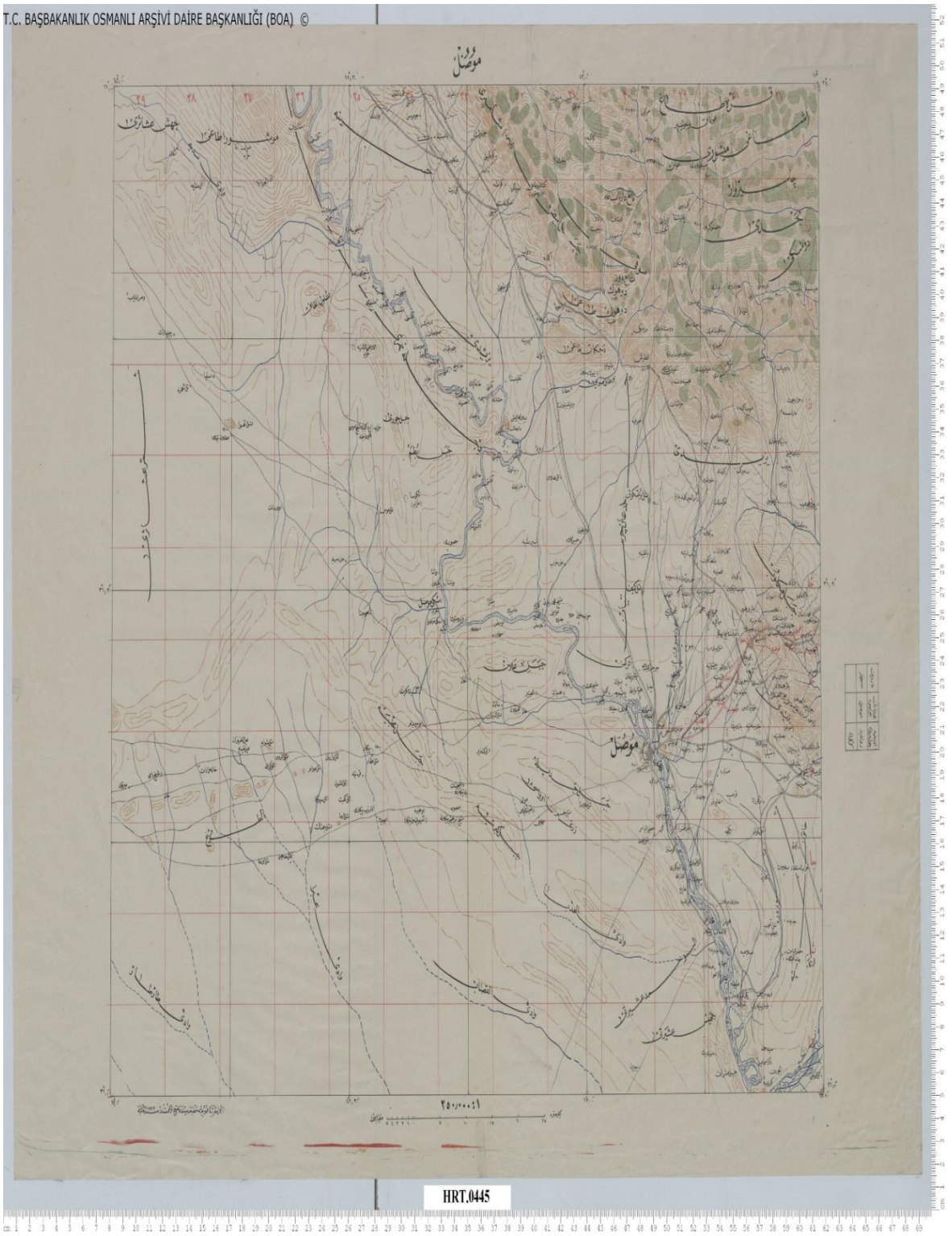

EK 2. Kerkük'ün Coğrafi Haritası (BOA.,*HRT.h.01)*.

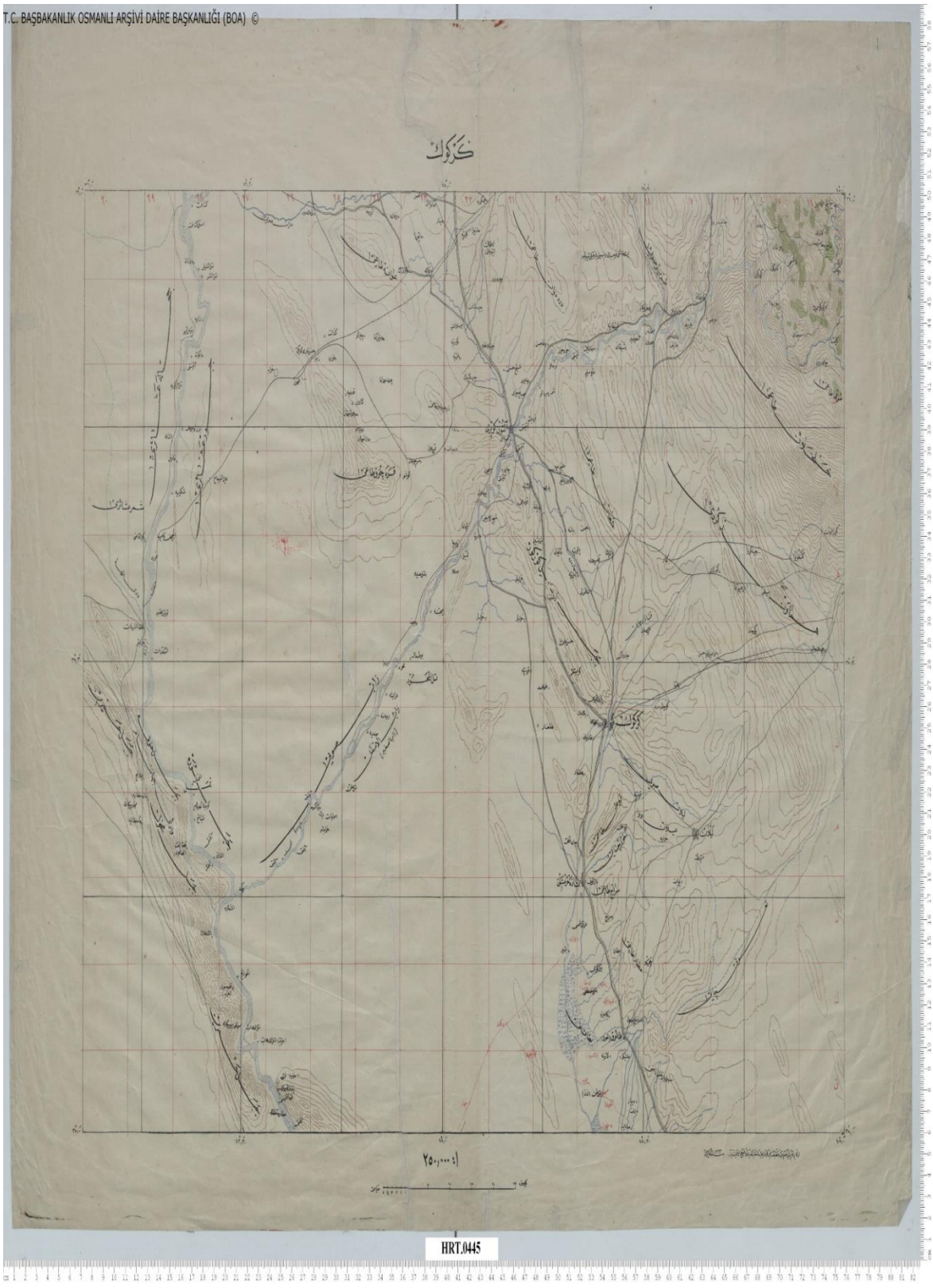

EK 3: TKGM,TADB,*TT.d.120*,120.

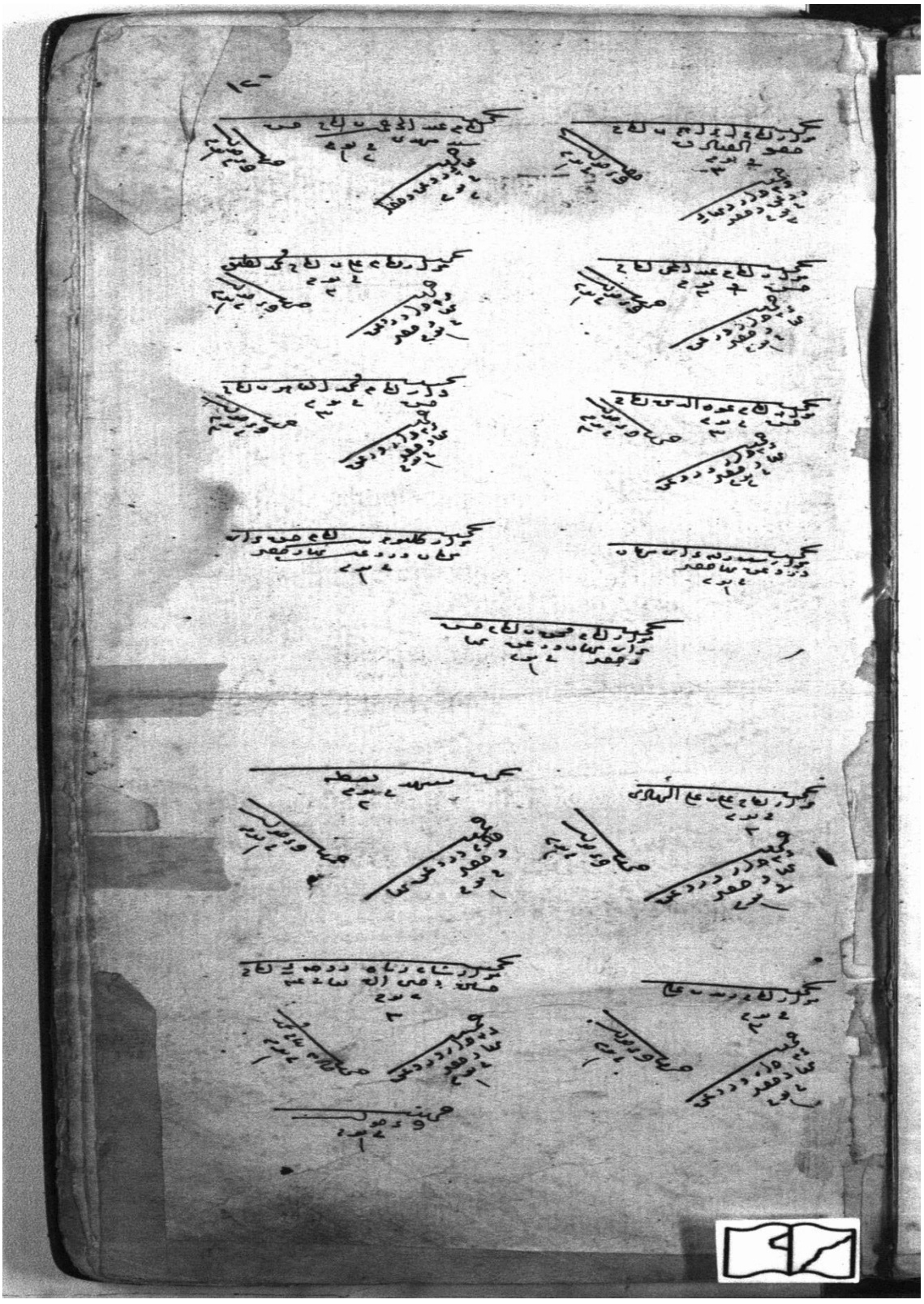

Cihet-i

Mezarı İmam İbrahim b. İmam Ca'ferü'l Sadık

fi yevm 3

cihet-i türbedâ ve bahâ-i revgan ve hasır

fi yevm 2

cihet-i cüzhân fi yevm 1

Cihet-i

İmam Abdurrahman b. İmam Hasan

fi yevm 1.5

cihet-i bahâ-i revgan ve hasır

fi yevm 0.5

cihet-i cüzhân fi yevm 1

cihet-i

Mezarı İmam Abdul Muhsin b. İmam Hasan

fi yevm 2

cihet-i türbedâr ve revgan beher ve hasır fi yevm 1

cihet-i cüzhân fi yevm 1

cihet-i

Mezarı İmam Ali b. Muhammed Lütfi

fi yevm 2

cihet-i türbedâr revgan behe ve hasır fi yevm 1

cihet-i cüzhân fi yevm 1

cihet-i Mezarı İmaam Avneddin b. İmam Hasan

cihet-i türbedâr ve revgan beher ve hasır fi yevm2

cihet-i cüzhân fi yevm 2

cihet-i Mezarı İmam Muhammed el-Bakır

cihet-i türbedâr ve revgan beher ve hasır fi yevm 1

cihet-i cüzhân fi yevm 2

cihet-i Mezarı Sitti Rukiye

meremmet ve revgan bahâ-i hasır fi yevm 1

cihet-i Ümmü Gülsüm bint İmam Hasan

meremmet ve revgan bahâ-i fi yevm 1

cihet-i Mezarı İmam Muhsin b. İmam Hasan

türbedâr ve revgan bahâ-i hasır fi yevm 1

cihet-i Mezarı İmam Ali b. Ali El-Hadi

fi yevm 2

cihet-i türbedâr ve revgan bahâ-i ve hasır fi yevm 1

cihet-i cüzhân fi yevm 1

cihet-i Meşhed Nokta

fi yevm 2

cihet-i hâdim ve revgan bahâ-i ve hasır fi yevm 1

cihet-i cüzhân fi yevm 1

cihet-i Mezarı İmam Zeyd b.Ali

fi yevm 2

cihet-i türbedâr-i ve revgan bahâ-i ve hasır fi yevm 1

cihet-i cüzhân fi yevm 1

cihet-i Mezarı Şah Zennân zevce-i İmam Hüseyin

fi yevm 3

cihet-i türbedâr ve revgan bahâr-i ve hasır fi yevm 1

cihet-i hâdim benâti Muhammed fi yevm 1

cihet-i cüzhân fi yevm 1.

EK 4. BOA.,*TT.d.308*,176.

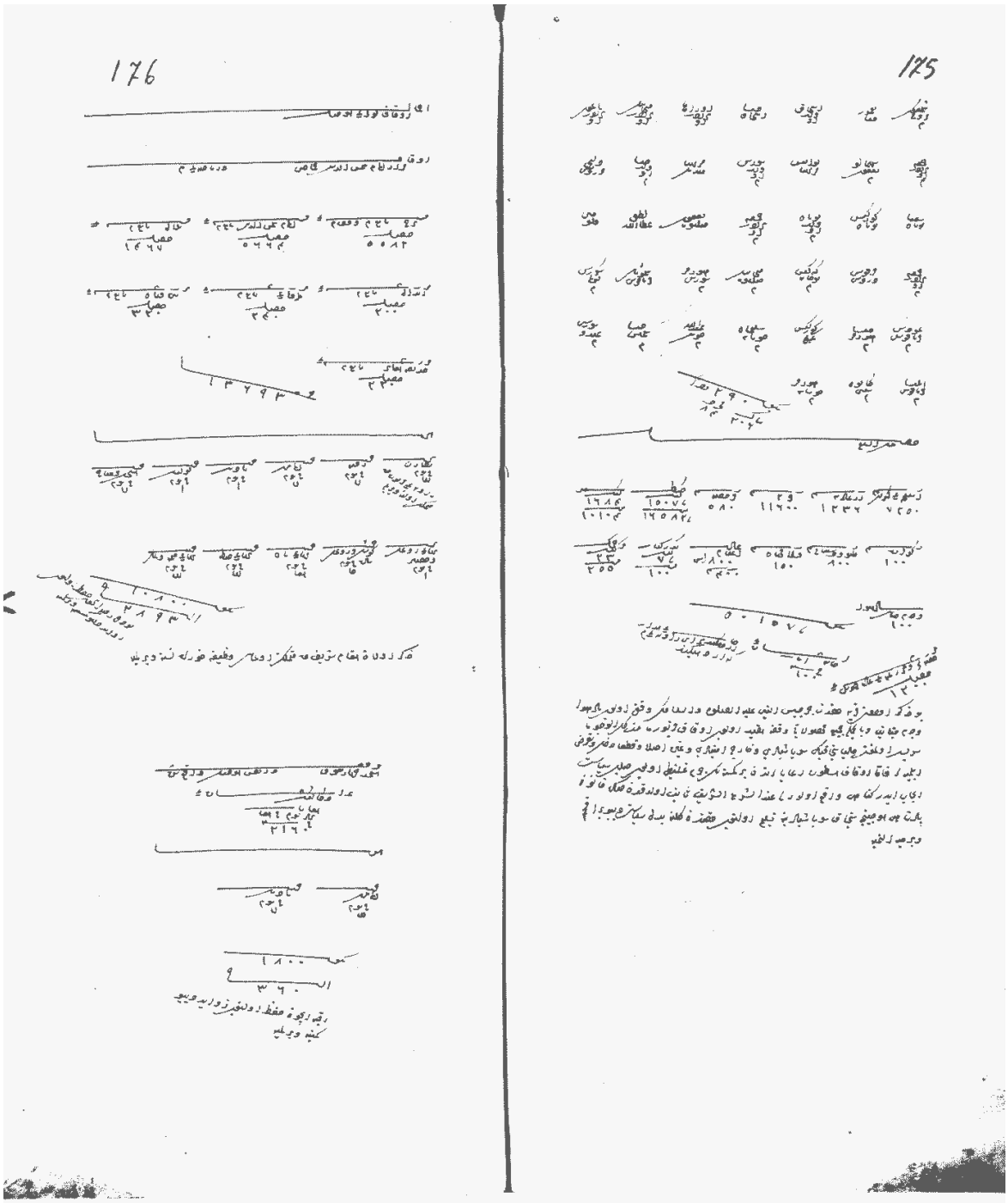

İcmâl-ı Evkaf-ı Livâ-ı Musul

Evkaf-ı Mezarı İmam Şemseddin Cemmâs der- nahiye-m.(mezbür)

Karye-i burç	karye-i imam Şemseddin	karye-i bilâl
Hâsıl	Hâsıl	Hâsıl
5582	5664	1467
Mezra'a-i	Mezra'a-i	Mezra'-i
Abdullah tâbi m	Tarfe tâbi m	Benıi fetan tâbi m
200	240	320

Mezra'a-i Hediktü'l-Mekabir tâbi m Cem'an

Hâsıl 220 13693

Berây-ı

Cihet-i Nezart	cihet-i rekabe	cihet-i imâmet	cihet-i mü'ezzin	cihet-i tevliyet	cihet-i meşhid ve tabbah
Fi yevm 3	fi yevm 2	fi yevm 2	fi yevm 1	fi yevm 1	fi yevm 2

Cihet-i	cihet-i	cihet-i	cihet-i	cihet-i
Bahâ-i revgan ve hasır fi yevm 1	güşt ve revgan sade fi yevm 5	bahâ-i nân fi yevm 7	bahâ-i hınta fi yevm 3	bahâ-i susam ve nemek fi yevm 3

Yekûn 10800

El-Bâki 2893

Bu dahi zemin içün hıfz olup zavayid deyü kimseye verilmes

Zikr olan makam şerif der-mütemellık olmağla vazife hurdenîna verilmip

Vakıf mescid çihar-i suk der-nefs-i Musul vâki şark

Ber-icare Dekâkîn

7 bâb fi yevm 7

Fi sene 2160

Bahâ-i

cihet-i	cihet-i
imâmet fi yevm 3	mü'ezzin fi yevm 2

yekün 1800 El-bâki 360 rekabe içün hıfz olunup zavayid deyü kimseye verilmes

EK 5. XVI. Yüzyılda Kerkük'ün Vakıfların Dağılımı.[1062]

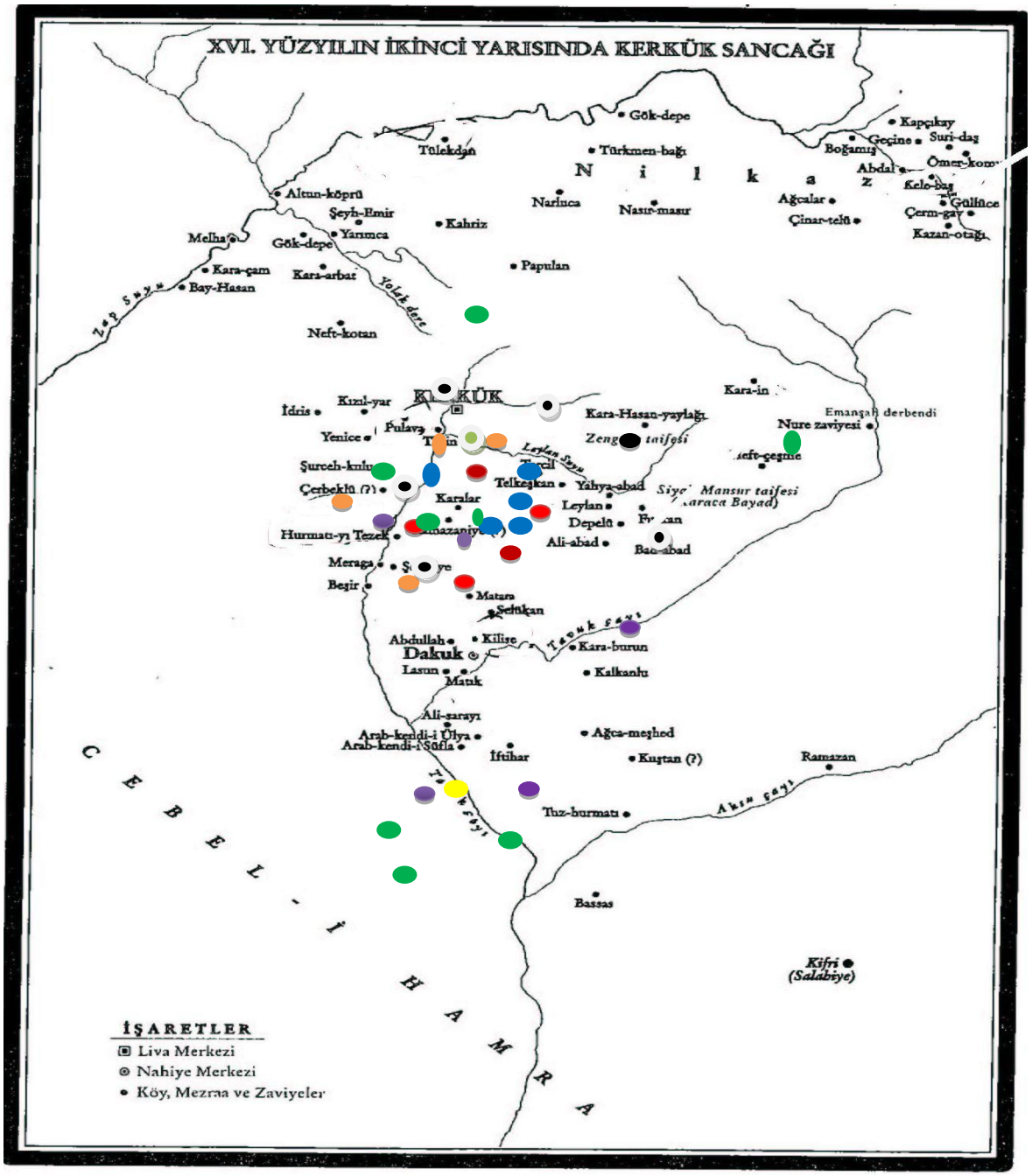

Camii Zaviyeler Tekke

Medrese Türbeler Aile Vakıfları

Haremeyn Vakıfları Köprü

[1062] *111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri),* 35.

EK 6. Musul Şehrinden Genel Bir Görünüm.[1063]

Musul 2014'ten sonra

[1063] Müdiriyyet El-Evkaf El-Amma fi Muhafazet Nineva.

EK 7. Kerkük'ü Gösteren Minyatür.[1064]

[1064] Matrâkçî, N.S.(2014), *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*,(Çev. Hüseyin Gazi Yurdaydın), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

EK 8. Cami Nurî El-Kabir (Ulu Camii) Musul'da.[1065]

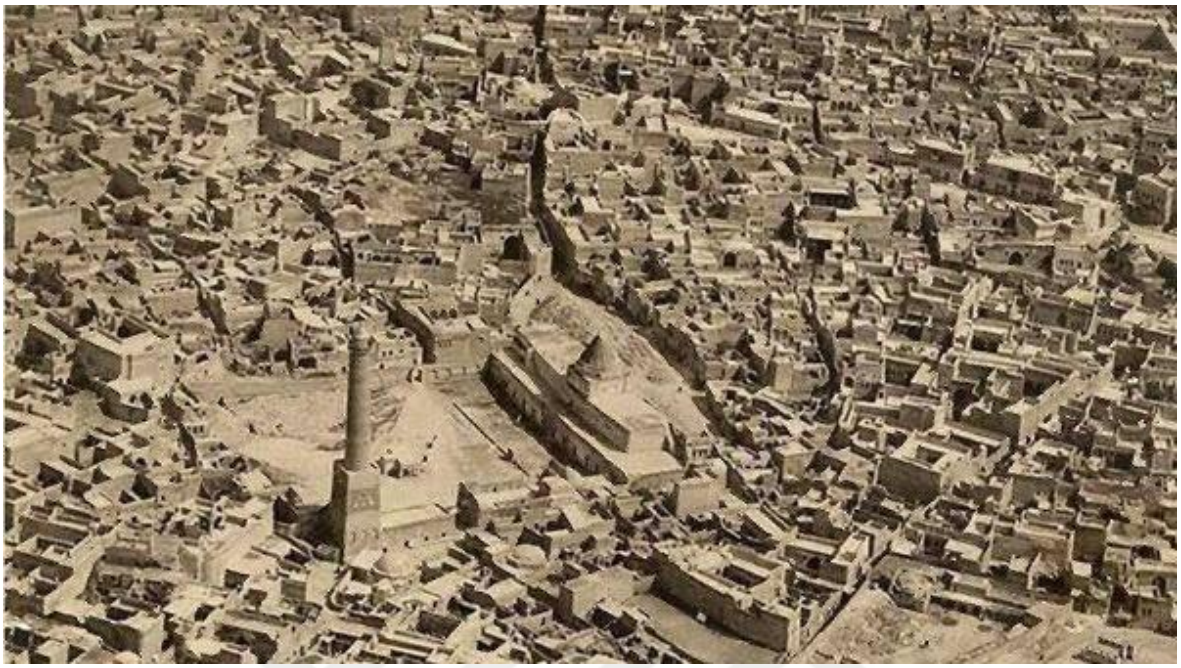

Cami Nurî El-Kakir 2014'ten sonra.

[1065] Müdiriyyet El-Evkaf El-Amma fi Muhafazet Nineva.

EK 9. Cami Nebi Yunus Musul'da.[1066]

Cami Nebi Yunus 2014'ten Sonra Sadece Girişi Kapısı Kalmıştır.

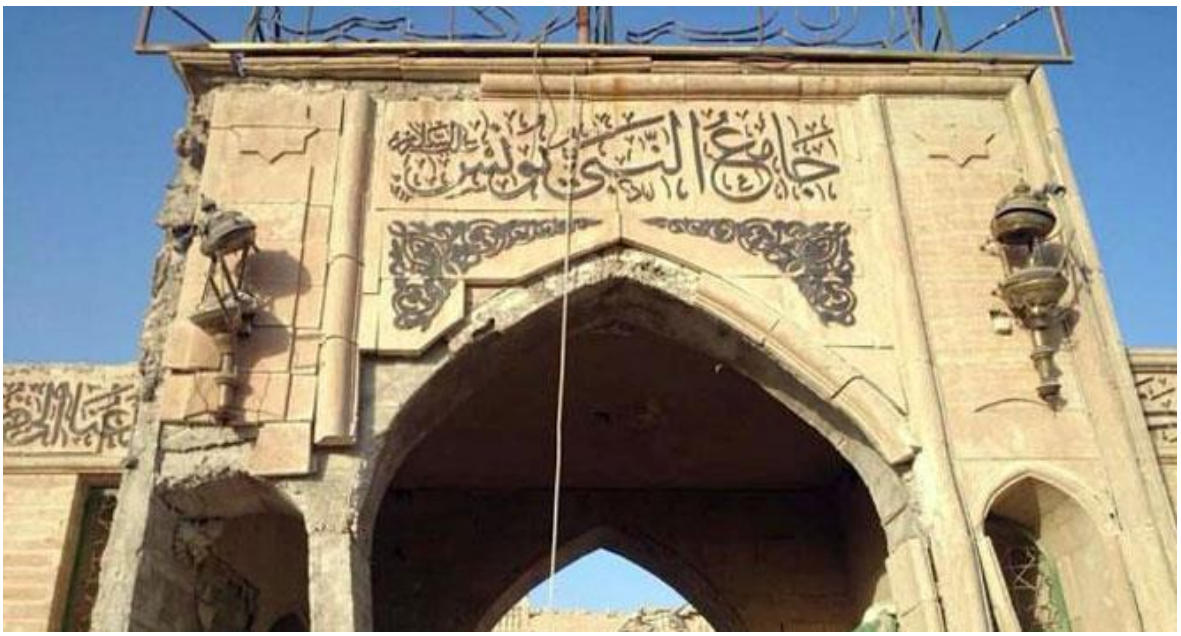

[1066] Müdiriyyet El-Evkaf El-Amma fi Muhafazet Nineva.

EK 10. Cami Nebi Cercis. [1067]

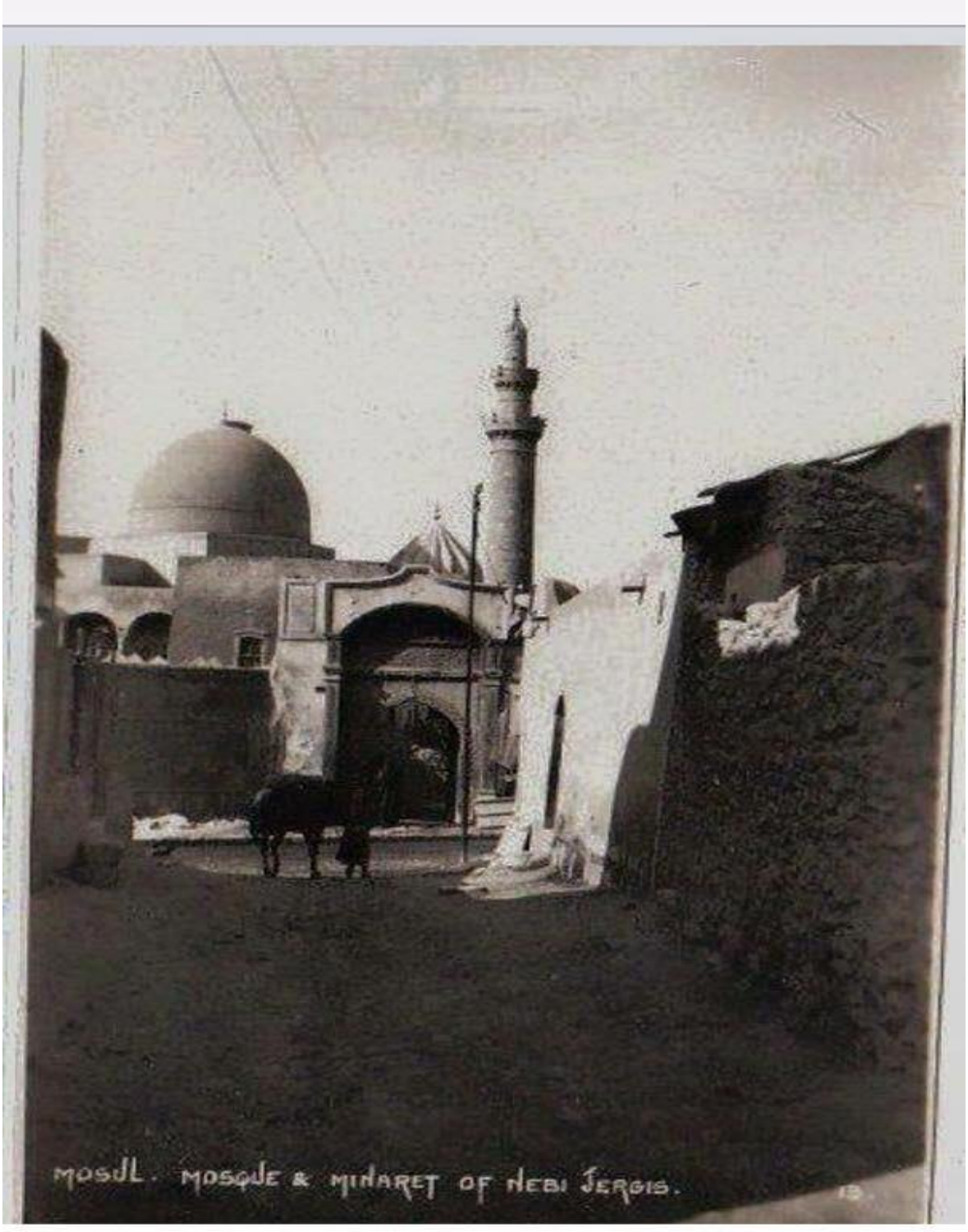

[1067] Müdiriyyet El-Evkaf El-Amma fi Muhafazet Nineva.

EK 11. Cami Hizam Minaresi Musul'da.[1068]

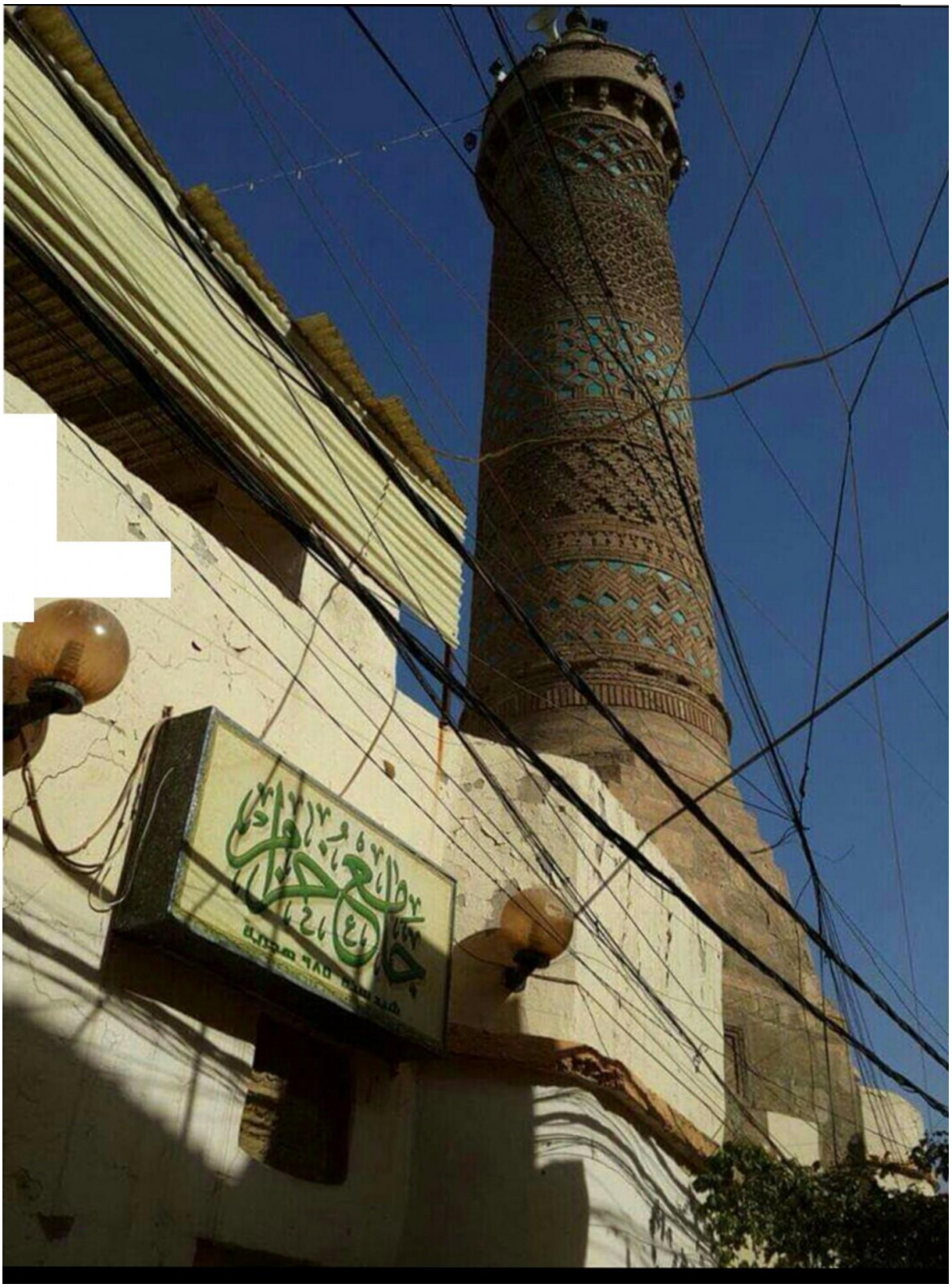

[1068] Müdiriyyet El-Evkaf El-Amma fi Muhafazet Nineva.

EK 12. Hz. Danyal Cami Minaresi Kerkük'te.[1069]

[1069] Saatçi, *The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk*,32.

EK 13. Hz. Danyal Giriş Kapısı ve Türbesi.

EK 14. Kerkük Kalesi'nin içerisinde Hz. Danyal, Üzeyir, Huneyn Türbeleri.[1070]

[1070] Hz. Danyal, Üzeyir, Huneyn Türbeleri, *Fotoğraf: Suphi Saatçı.*

EK 15. İmam Sltan ve İmam Saki Giriş Kapısı ve Türbesi Kerkük'te.[1071]

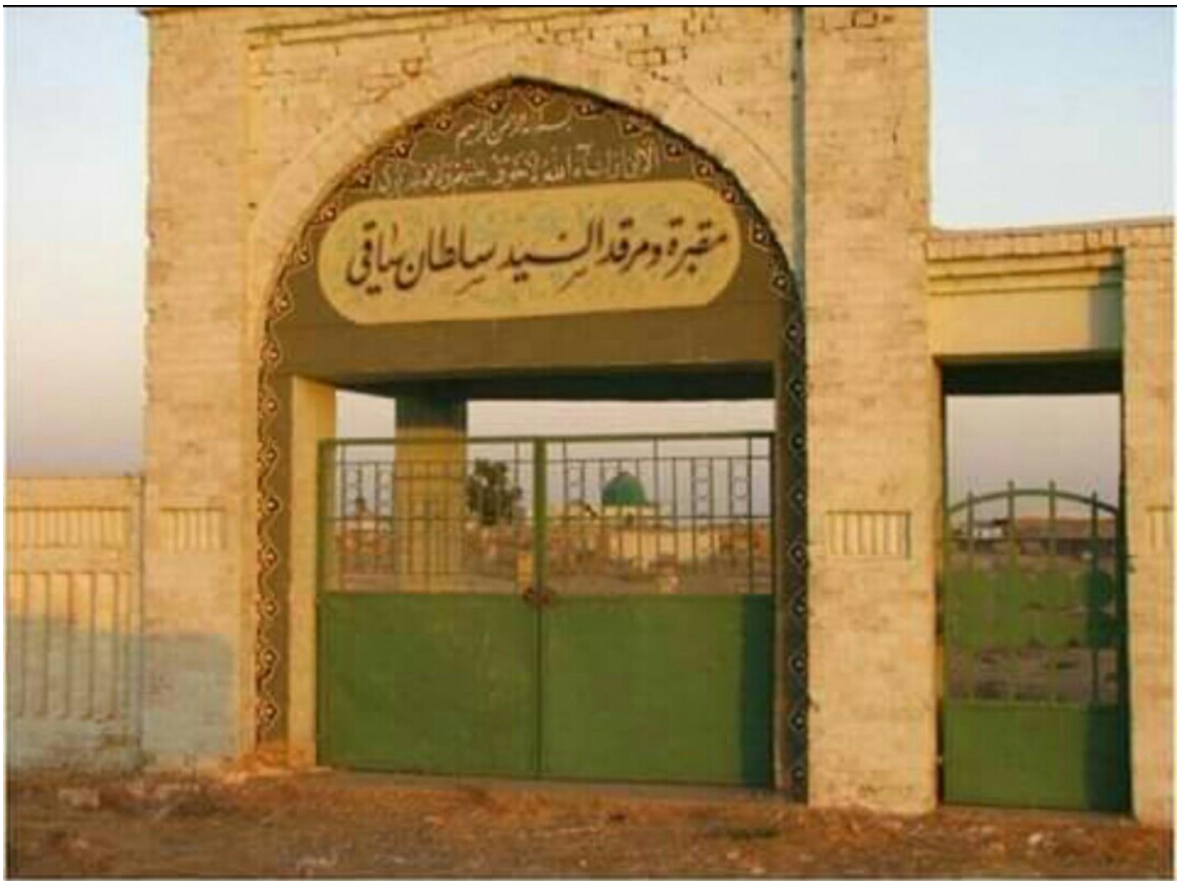

[1071] Kerkük'te Tisin bölgesi'nde, *Fotoğraf: İsam Albayaty.*

EK 16. İmam Zeynelabidin Mezarı Dakuk'ta.

EK 17. Şeyh Kavvas Zaviyesi Dakuk'ta.[1072]

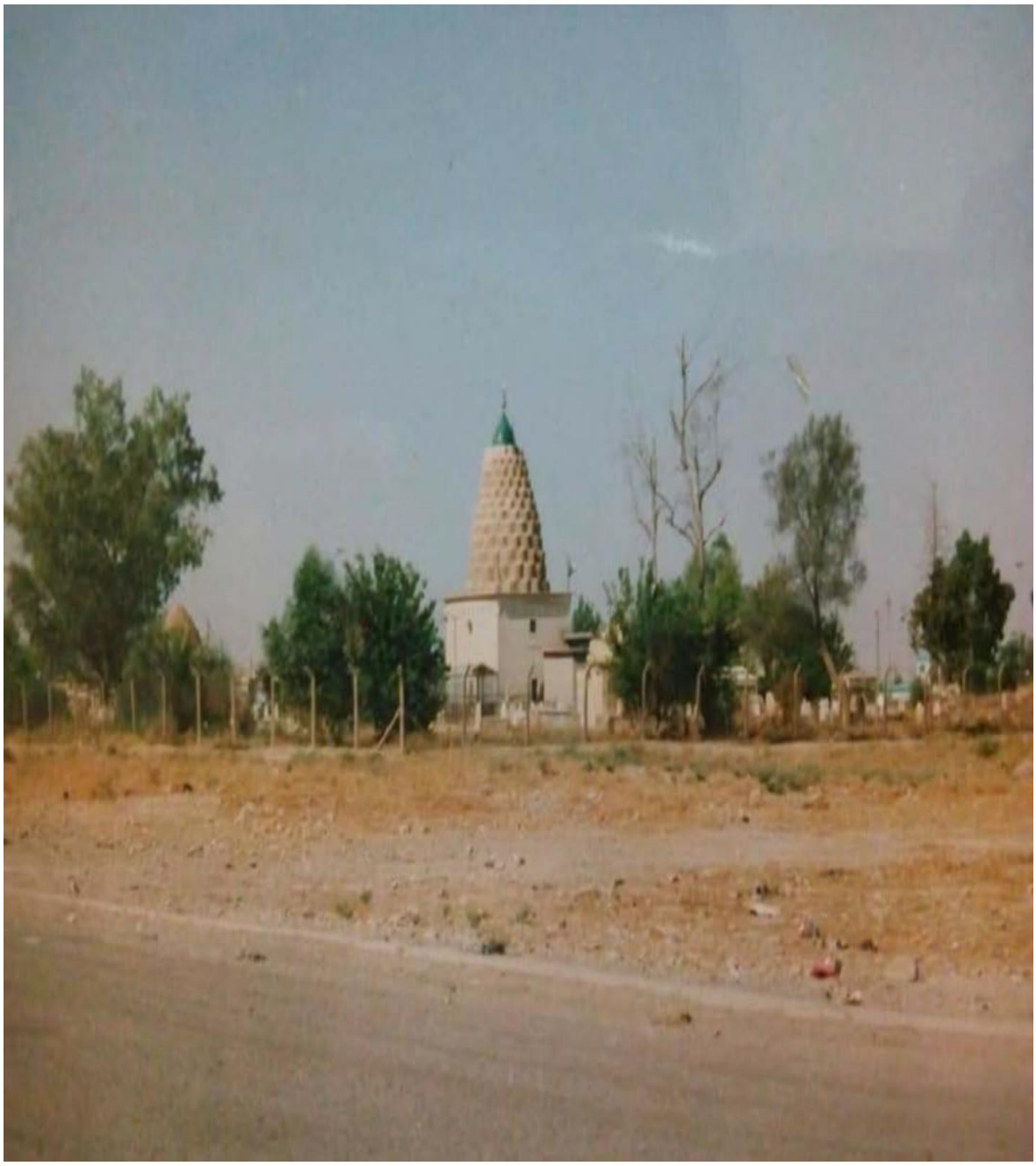

[1072] *Fotoğraf: İsam Albayaty.*

EK 18. Musul ve Kerkük'te Mahalleler Örneği.[1073]

[1073] *Fotoğraf: Suphi Saatçı; İsam Albayaty.*

ÖZGEÇMİŞ

Soyadı, Adı	: ALBAYATY, ISAM
Uyruğu	: Irak Cumhuriyeti
Doğum Tarihi ve Yeri	: 1975 - Kerkük
e-mail	: isam.albayaty@gmail.com
	: isam975@yahoo.com

Eğitim

Derecesi	**Okul / Program**	**Mezuniyet Yılı**
Yüksek Lisans	El-Mustansıriye Üniversitesi	2010
Lisans	Bağdat Üniversitesi	1998

İş

Deneyimi	**Yıl**	**Görev**
2001- Halen	Kerkük Teknik Enstitüsü	Araştırma Görevlisi
2010 – Halen	Kuzey Teknik Üniversitesi	Öğretim Üyesi

Yabancı Dili

İngilizce, Arapça

Yayınlar

1. El-Vakıf fi Eyalet-i El-Irak Hilal-i El-Adi El-Osmani El-Evvel 1534-1623, Bağdat,2012.
2. Hidemati'l-Vakfiyye fi'-Devleti Osmaniyye H.699-1060/M.1299-1650, Mecelleti Dirâsâtün Tarihiyye, Sayı:25, Cezayir, 2020.
3. Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar "Gazi Yahya Paşa Örnek", Uluslararası Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler, Alanya,2018.
4. Kerkük'ün Sosyal- Ekonomik Tarihi Osmanlı Dönemi (1520-1566). International Congress on Turkish Geography Social Sciences Research II. Alanya,2018.
5. İdareti Evkaf fi Devleti Osmaniyye, Edebiyet Fakülte Dergisi, Bağdat Üniversitesi,2014.

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR…